92 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 92

ХОЛАНДСКА

НАПИСАО

Е. де АМИЧИС

ПРЕВЕО С ТАЛИЈАНСКОГА

МИОДРАГ РИСТИЋ

92 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 92

ХОЛАНДСКА

Написао

Е. де АМИЧИС

БЕОГРАД

92 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 92

ХОЛАНДСКА

НАПИСАО

Е. де АМИЧИС

ПРЕВЕО С ТАЛИЈАНСКОГА

Миодраг Ристић

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

1904.

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА:

ХОЛАНДСКА

Ко први пут посматра какву велику карту Холандске, чуди се како земља таквог облика може да постоји. На први поглед човек не би умео рећи: да ли има више воде или више земље, да ли Холандска припада више копну или мору. Посматрајући оне искидане и збијене обале, оне дубоке заливе, оне велике реке, које, изгубивши изглед река, изгледа да носе мору нова мора; посматрајући оно море, које, претварајући се готово у реку, продире у земљу и раскида је у архипелаге; посматрајући језера, простране баре, канале, који се на све стране укрштају, изгледа да земља тако испрепуцала мора сваки час да се распадне и да ишчезне. Човек би рекао да у њој могу да живе само даброви и туљањи и помишља да становници, кад већ има света толико смела да ту станује, не могу да спавају мирне душе.

О овим стварима размишљах, кад први пут посматрах једну велику карту Холандске, и зажелех да штогод дознам о постанку ове чудновате земље; и пошто ме оно што о томе дознадох подстаче да

напишем дело, ево пишем га, са жељом да оно подстакне другога да га чита.

О земљи која се не познаје, обично се, ономе који ју је видео, поставља ово питање: „Каква је земља?“

Каква је земља Холандска рекли су многи у мало речи.

Наполеон је рекао да је то нанос француских река — Рајне, Схелде и Маса, и под овим изговором присаједини је своме царству. Један писац ју је обележио као неку врсту прелаза између земље и мора. Други један каже за њу да је то грдна кора земље која плива на води. Остали веле да је додатак старога света, Кина Европе, крај земље и почетак океана, неизмерни сплав од блата и песка, а Филип II зове је земљом најближом паклу.

Али су у једном питању били сви сагласни и сви то изразише истим речима:

Холандска је победа човека над морем, — Холандска је вештачка земља, — начинили су је Холанђани, — постоји што је Холанђани одржавају, — нестало би је кад би је Холанђани напустили.

Да се уверимо у ову истину, треба да замислимо Холандску онакву каква је била кад дођоше, да се у њој настане, прва германска племена, која лутаху тражећи отаџбину.

Холандска је била земља готово немогућна за обитавање. То бејаху пространа језера, бурна као мора, која додириваху једно друго, бара до баре; честе за честама; грдне шуме од борова, храстова и јова, којима јуре ергеле неукроћених коња, преко којих би се могле, како вели традиција, прећи миље, прелазећи с дрвета на дрво, не додирнувши земљу.

Дубоки заливи доношаху до у срце земље беснило морских бура. Некоје покрајине губљаху се једном годишње испод морских вода и постојаху блатишта, ни земља ни вода, којима се не могоше ни ићи ни пловити. Велике реке које немађаху довољног нагиба, да се спусте мору, лутаху тамо и овамо, као да нису сигурне куда иду, и заустављаху се у обалском песку, као велике баре. То беше тужна земља, којом су јурили бесни ветрови и шибале упорне кише; покривена вечитом маглом, кроз коју се чујаху само хука таласа и гласови дивљих животиња и морских птица. Први народи који имадоше храбрости да ту пободу шаторе морадоше својим рукама подизати брешчиће од земље, да се спасу излива река и напада̂ океана, и живети на тим узвишицама као људи који су се спасли од бродолома на усамљена острва, силазећи, кад би вода опала, да траже хране у риболову и у лову и да скупљају јаја, која би морске птице оставиле у песку. Цезар, у пролазу, први помену ове народе. Други латински историци говорише с побожном поштом о овим одважним варварима, који живљаху на „земљама које плове“, изложеним непогодама свирепог и беснилу тајанственог северног мора; а уобразиља ужива да замишља римске војнике који с висина најудаљенијих тврђавица царевине, запљускиваних таласима, с тугом и са чуђењем посматрају племена која лутају овим пустим земљама, као каква раса коју је небо проклело.

Сад, кад се помисли да је сличан крај постао један од најпитомијих, од најбогатијих и од најбоље уређених крајева у свету, схвата се колико је оправдано рећи да је Холандска човекова победа.

Али треба додати: потпуна победа.

Да се објасни овај факат, да се покаже како опстанак Холандске, у пркос великих одбранбених дела која становници ту створише, још захтева борбу, непрекидну и пуну опасности, треба летимице поменути неке између главних догађаја њене физичке историје, починући од времена у које становници већ бејаху створили од ње земљу у којој се може обитавати.

Традиције говоре већ о једној великој поплави Фризије у шестом веку. Од тада па на даље сваки залив, свако острво, а, може се рећи, готово свака варош Холандске памти по коју катастрофу. У току тринаест векова рачуна се да је сваких седам година била по једна велика поплава, осим малих, и пошто је земља сама равница, ове су поплаве биле прави потопи. Пред крај тринаестог века море разори добар део једног веома плодног острва близу ушћа Емса и уништи више од тридесет села. У току истога века, низ морских поплава отвори неизмерно ждрело у северној Холандској и образова залив Цијдер-језера, задавши смрт готово осамдесет хиљада људи. У 1421. год. велика бура изли реку Мас, која потопи, за једну ноћ, седамдесет и два села и сто хиљада људи. У 1532. год. море разби бране Селанда, разори стотине села и покри за увек простран комад земље. У 1570. год. бура проузрокова другу поплаву у Селанду и у покрајини Утрехту; Амстердам поплави вода; у Фризији се подави 20.000 лица. Друге велике поплаве догодише се у XVII веку, две страшне у почетку и на крају осамнаестог, једна 1825., која опустоши северну Холандску, Фризију, Овер-Исел

и Гелдрију; друга велика поплава, реке Рајне, била је 1855. г., и ова провали у Гелдрију и област Утрехт и покри велики део северног Брабанта. Осим ових великих катастрофа дошле су, у разним вековима, друге небројне, које би у другим земљама биле чувене, а којих се у Холандској једва сећају, као поплаве великог језера Харлем, које је и само постало морском поплавом; цветне вароши залива Цијдер-језера, којих је нестало под водом; острва Селанда, час покривена морем час слободна; обалска села, од Хелдера до ушћа Маса, с времена на време, потопљена и упропашћена; и у свима овим поплавама страшни губици у људима и животињама. Јасно је каква је чуда од храбрости, истрајности и вештине морао учинити холандски народ, да најпре створи, а за тим очува такву земљу.

Стални непријатељ од кога Холанђани морадоше отети своје земље били су: море, реке, језера; Холанђани исушише језера, одбише море и обуздаше реке.

За исушење језера послужише се ваздухом. Језера, баре опколише насипима, насипе каналима, а војска од ветрењача, покрећући шмркове, прели воду у канале, који је однесоше рекама и мору. На тај начин пространа земљишта, покривена водом, видеше сунце и претворише се као чаролијом у плодна поља, прошарана селима, којима пролазе канали и путови. У седамнаестом веку, за непуних четрдесет година, би исушено двадесет и шест језера. У почетку овога века, у самој северној Холандској оте се од воде више од 6.000 хектара земљишта; у јужној Холандској, пре 1844., 29.000; у целој Холандској, од 1500.—1858., 355.000 хе-

ктара. Заменом ветрењача парним млиновима изврши се за тридесет и девет месеца велико подузеће исушивања Харлем језера, које је имало четрдесет и четири километра у обиму и бесним бурама претило варошима Харлему, Амстердаму и Лејду. Сад, пак, размишља се о огромном подузећу исушивања залива Ципдер-језера, које захвата простор више од 700 квадратних километара.

Реке, други унутрашњи непријатељ Холандске, стале су исто толико труда и жртава. Неке, као Рајна, које понираху у песак, пре но што би стигле мору, морадоше се канализовати и одбранити од плиме на ушћу огромним уставама; друге, као Мас, оградити бранама толико исто јаким колико и насипи подигнути противу мора; другима се морао променити ток; расуте воде скупити; исправити ток притока; поделити воду, у врло тачној мери, у разним правцима, да би се одржала у равнотежи она огромна течна маса, чији је најмањи поремећај довољан да упропасти читаве покрајине; и тако све реке, које су раније шириле земљом своју необуздану воду, која је опустошавала, укротише се као поточићи и беху приморане да служе људима.

Али је најстрашнија борба вођена са океаном. Холандска је великим делом ниска од мореког нивоа, зато се мораде, свуда где обала није заштићена насипима, бранити нарочитим бранама. Да нема ових бескрајних брана од земље, древета и гранита, да посведоче, као споменици, храброст и истрајност Холанђана, човек не би могао веровати да је људска рука могла, чак ни у многим вековима, извршити тако велики посао. У самом Селанду пружају се бране у дужину од четири стотине километара.

западна обала острва Валкерен заштићена је браном, за коју се рачуна да трошкови око њена грађења, заједно с трошковима за њено одржавање, дати под интерес, достижу суму равну вредности коју би имала сама брана да је сва од масивног бакра. Око вароши Хелдера, на крајњем северу северне Холандске, пружа се десет километара једна брана, саграђена од гранитних плоча из Норвешке, која силази у море за више од шест метара. Цела област Фризија, у дужини од осамдесет и осам километара, заштићена је с три реда огромног коља, подупртога масама гранита из Норвешке и Немачке. Амстердам, све вароши на обалама Цијдер-језера и сва острва, остаци несталих земаља, која образују као неки венац између Фризије и северне Холандске, заштићени су бранама; од ушћа Емса до ушћа Схелде Холандска је непробојна тврђава, у чијим су огромним бастионима воденице куле, славови врата, острва предња утврђења; и која, исто тако као каква права тврђава, показује своме непријатељу, мору, само врхове звоника и кровове зграда, готово као какво исмевање и какво изазивање.

Холандска је тврђава и холандски народ живи у њој као у каквој тврђави: на *ратној нози* против мора. Читава војска инжињера, која зависи од министра унутрашњих дела, растурена по земљи и уређена као војска, мотри стално на непријатеља, бди над радом унутрашњих вода, спречава рушење брана, уређује и управља радовима за одбрану. Ратни трошкови су подељени: један део је државни, други покрајински; сваки сопственик плаћа, осим општег пореза, нарочити прирез за бране, који је сразмеран простирању његових имања и близини

воде. Изненадна провала, непажња могу да проузрокују потоп; опасност је стална; страже су на своме месту на бедемима; на први напад мора чује се ратни усклик и Холандска шиље мишице, материјал и новац. А кад се не бију велике битке, бије се глуха и лагана борба. Небројне воденице, и у исушеним језерима, неуморно настављају рад на црпењу и претакању кишне воде и воде која избија из земље у канале. Сваки дан бране на заливима и рекама затварају своја гигантска врата пред морском плимом која покушава да својим таласима јурне у срце земље. Стално се ради на ојачању несигурних брана, на учвршћивању насипа садовима, на подизању нових брана, где су насипи ниски, прави као грдна копља која вибрирају у срцу мора, спремни да сломе први напад таласа. А море вечито куца на врата река, вечито шиба бране, са свих страна тутњи његова вечита претња, оно подиже своје љубопитљиве таласе, као да хоће да посматра земље које се од њега отимљу, наноси спрудове од песка пред пристаништа, да убије трговину омрзнутих вароши, подгриза, гребе, поткопава обале; и не могући оборити бедеме, о које разбија с бесном пеном своје немоћне напоре, баца им пред ноге бродове, пуне лешина, да објаве бунтовној земљи његов гнев и његову моћ.

Док траје ова велика борба, Холандска се преображава. Географска карта ове земље, каква је била пре осам векова, на први поглед не познаје се. Мења је море, мењају је и људи. Море на неким местима потискује обалу: отима од копна комаде земље, оставља их, за тим их опет поново узима; спаја с копном острва, језичцима од песка, као у

Новом Селанду; откида комаде копна и образује нова острва, као Вирииген; повлачи се из извесних покрајина и оставља за собом на копну оне вароши које су биле на мору, као Лејбарт; претвара у архипелаге од сто острва простране равнице, као Бизбош; одваја вароши од земље, као Дордрехт; образује нове заливе широке по две миље, као залив Доларт; дели новим морем две покрајине, као северну Холандску и Фризију. Дејством поплава ниво се земље на једном месту подиже, на другом се спушта; неплодне земље постају плодне због блата изливених река, плодне земље претварају се у пешчане пустиње. Променама вода мењају се промене рада. Састављају се острва с копном, као острво Амеланд; своде се на острва читаве покрајине, као што ће бити северна Холандска новим каналом од Амстердама који ће је раздвојити од јужне Холандске; уништавају се језера велика као покрајине, као језеро Бимстер; преобраћају се земље, црпењем ниске тресети, у језера, а ова се језера претварају у ливаде. И тако се ова земља мења, поправља, измењује изглед, према нападима воде и човечјим потребама. И пролазећи је, с најновијом картом у руци, човек може бити сигуран, да ће та карта за коју годину бити бескорисна, јер за то време, док се прелази, има залива којих мало по мало нестаје, комада земље који тек што се нису одвојили од копна и велики канали који се отварају, да унесу живот у ненастањене крајеве.

Али Холандска је учинила много више но да се одбрани од воде; она је постала господар воде. Вода је била њен бич; Холандска од ње створи своју одбрану. Ако каква страна војска упадне на

њено земљиште, она отвара бране и пушта море и реке, као што их је пуштала противу Римљана, противу Шпањолаца, противу војске Луја IV; и брани флотама копнене вароши. Вода је била њена беда: она од ње створи своје богатство. Целом земљом простире се грдна мрежа канала, који у исто време служе и за саобраћајне путове и за наводњавање земаља. Вароши су у вези с морем преко канала; канали иду од вароши до вароши, везују вароши за села, села једно с другим, свако село с кућама растуреним по пољу; а мањи канали заграђују имања, пашњаке, вртове, врше улогу зидова и ограда; свака кућа је мала хумка. Бродови, велики чамци, барке, сплавови пролазе пољем, пресецају села, иду између кућа и плове земљом у свима правцима, као у другим земљама кола и каруце. И у овоме је Холандска извршила гигантске радове, као: Вилхелмов канал у северном Брабанту, канал који везује Амстердам, пролазећи кроз целу северну Холандску, са Северним Морем, дугачак више од осамдесет километара и широк више од тридесет метара; нови канал који ће спојити Амстердам с морем пресецајући насипе и бити најшири канал у Европи; и један други, исто толико велики, који ће спојити море с вароши Ротердамом. Канали су вене Холандске, а вода је њена крв.

Али, и не гледајући на канале, на исушивање језера и на одбранбене радове, пролазећи Холандском види се на све стране трагови рада коме се треба дивити. Земљиште, које је у другим земљама дар природе, тамо је дело индустрије. Холандска је извукла највећи део свога богатства из трговине; али пре трговине морала је дотерати земљу да буде

плодна; земље није било, морала ју је сторити. То су били и спрудови од песка, прекинути тресетним земљиштем, дуне које ветар покреташе и разношаше земљом, велике просторије блатног земљишта које изгледаху осуђене на вечиту бесплодност. Недостајаху први елементи индустрије, гвожђе и угаљ; недостајаше дрво, пошто буре беху већ уништиле шуме, кад се отпоче земљорадња; недостајаше камен, недостајаху метали. Природа, као што вели један холандски песник, бејаше одрекла Холандској све своје дарове, и Холанђани морадоше све радити у пркос природи. Отпочеше обделавањем песка; на некојим местима, земљом донесеном из далека, створише плодно земљиште, као што се ствара какав врт; преко сувише влажних поља просуше кречњак с дуна; са сувише песковитим земљама измешаше тресетне остатке, извучене с дна вода; исцрпеше иловачу, да би дали површини земље нову плодност; радише на крчењу дуна; и довијајући се тако на хиљаду начина и стално бранећи свој рад од вода које су претиле, они успеше да створе Холандску толико напредном, колико су биле земље наспрам којих је природа била најиздашнија. Она песковита и баровита Холандска, коју су стари сматрали једва могућом за обитавање, шиље, из године у годину, изван својих граница, земљорадничке производе у вредности сто милиона динара; има од прилике 1.300.000 грла стоке и може да се уброји, сразмерно пространству свога земљишта, међу најнасељеније земље у Европи.

Према овоме разумљиво је како у једној земљи, физички овако чудноватој, народ мора да буде веома различан од других. Мало је народа, заиста, на које

је природа земљишта извршила толики утицај, колики је извршила на Холанђане. Холандски дух је у потпуној сагласности с физичким карактером Холандске. Довољно је погледати споменике велике борбе коју је овај народ водио с морем, па да се разуме да његов особени карактер мора да буде чврстоћа и стрпљивост, заједно с мирном и сталном храброшћу. Ова славна борба и свест да за све дугују самом себи морале су улити и учврстити веома високо у њему осећање о сопственом достојанству и неукротан дух за слободом и независношћу. Потреба сталне борбе, сталнога рада и сталних жртава за одбрану сопственог опстанка, враћајући га непрестано стварности, морала га је учинити народом веома практичним и штедљивим; здрав разум мора бити његова најкарактеристичнија одлика, штедња мора да буде једна од његових главних врлина; према томе мора да предњачи у корисним вештинама, да буде умерен у уживањима, да буде скроман и кад је велики, да успе у свему ономе у чему се успева с постојанством у намерама и са смишљеном и правилном марљивошћу; да буде више разборит него ли херојски, више да чува створено но да ствара, да дâ грађевини модерне мисли, не велике архитекте, него многе веште раднике, легион трпељивих и корисних посленика. И, благодарећи овим својим одликама разборитости, флегматичне марљивости и конзервативном духу, он мора вечито да напредује, али мало по мало, да лагано стиче, али да не изгуби ништа од стеченога; да је упоран у напуштању старих обичаја; да очува готово нетакнуту своју оригиналност, у пркос суседству три велике народности, да је сачува прола-

зећи кроз све облике владавине, у пркос страним најездама, у пркос политичким и верским ратовима, који су се у његовој кући одигравали, у пркос огромном стицају странаца из свих земаља, који овде потражише прибежишта и ту живеше у сва времена; да је, најзад, од свих северних народа онај који је, и ако је стално напредовао у цивилизацији, сачувао најчистији антички облик.

Довољно је замислити само њен облик, па да се разуме да ова земља од три и по милиона становника, и ако стопљена у једну тако чврсту политичку заједницу, и ако се може између свих северних народа, према извесним цртама, заједничким свима становницима њених покрајина, распознати, мора да представља велику разноликост. И тако је заиста. Између Селанда и праве Холандске, између Холандске и Фризије, између Фризије и Гелдрије, између Гронинга и Брабанта, у пркос толиким историјских везама и веома великој близини, има толико исто разлике, колико између најудаљенијих покрајина Италије и Француске: разлике у језику, у обичајима, у карактеру; разлике у расама и у вери. Општинска управа дала је овоме народу неизгладиви карактер, јер ни у једној земљи она није била као у овој сагласна с природом ствари. Земља је подељена у неколике групе интереса са организацијом истом као што је организација хидрауличког система. Отуда удруживање и узајамна помоћ против заједничког непријатеља, мора; али слобода снага̂ и месних уредаба. Монархија није угасила антички мунципални дух, и баш овај дух створи узалудним напоре свих великих држава, које покушаше да присвоје Холандску. Велике реке и дубоки заливи су

у исто време трговачки путови, који служе као везе народности између разних покрајина и уставе које чувају старе традиције и старе обичаје различне међу собом. У овој земљи, тако једноставној по спољашности, може се рећи да се, изузев изгледа природе, све мења на сваком кораку и изненада, као и сама природа у очима путника који први пут прелази границу.

Али ма колико да је чудновата физичка историја Холандске, чудноватија је њена политичка историја. Ова мала земља, у коју су упала у почетку разна племена германске расе, коју су подјармили Римљани и Франци, опустошили Данци и Нормани, вековима разривали грађански ратови, овај мали народ рибара и трговаца спасава своју грађанску слободу и слободу савести осамдесетогодишњим ратом противу страшне монархије Филипа II и заснива републику, која постаје ковчег спасења за слободу свих земаља, изабрана отаџбина наукâ, берза Европе, станица светске трговине; република која шири своје господарство над Јавом, над Суматром, над Хиндостаном, над Сејлоном, над Новом Холандском, над Јапаном, над Бразилијом, над Гујаном, над Гребеном Добре Наде, над западном Индијом, над Њујорком; једна република која побеђује Енглеску на мору, која се опире удруженом оружју Карла II и Луја XIV, која преговара с највећим народима као са себи равнима и која је извесно време једна од три велике силе које управљају судбином Европе.

Сада није више велика Холандска седамнаестог века; али је још, после Енглеске, прва светска колонијална држава; место старе величине има

миран напредак; стече се у трговини, доби у земљорадњи; од републиканске управе изгуби више у облику него ли у ствари; породица владалаца, патриотских и милих народу, седи у њој мирно у сред свих старих и модерних слобода. У њој има богатства без сјаја, слободе без безобразности, намета без беде. Земља напредује без потреса, без немира, са старим здравим разумом, чувајући у традицијама, у обичајима и у самим слободама отисак свога старог племићког порекла. Она је, може бити, између свију европских држава држава у којој је више народног образовања, а мање покварености обичаја; она сама, на крају континента бринући се о својим водама и својим колонијама, на миру ужива плодове свога рада, без жеље да се о њој говори, са узвишеном утехом да се може рећи да ниједан народ на свету није стекао по цену већих жртава слободу своје вере и независност своје земље.

Све ово претурах у памети, хтевши пробудити своје љубопитство, једног лепог летњег јутра, у Анверсу, улазећи у брод који је имао да ме одвезе Схелдом у Селанд, који је најтајанственија покрајина Холандске.

СЕЛАНД

Да ме је, пре но што сам се решио да путујем у Холандску, ма какав професор географије зауставио на углу какве улице, питајући ме изненада: — „Где је Селанд?“ — не бих знао ништа казати, и мислим да се не варам, ако претпостављам да добар број мојих земљака, којима би се ставило исто питање, не би могли одмах наћи одговора. Селанд има нечега тајанственог и за саме Холанђане: врло мало их је било у њему, а међу овима већина га је само прошла лађом: отуда се о њему ретко говори, као и о каквој далекој земљи. По првим речима које чух од путника, који уђоше са мном у брод, готово сви Белгијанци и Холанђани, сазнадох да и они виде ову покрајину први пут: били смо, дакле, сви подједнако љубопитљиви: брод се још не бејаше кренуо, а ми бесмо отпочели разговор и узајамно подстицасмо један у другом љубопитство, питањима на која нико не умеђаше одговорити.

Кад се јави сунце, брод се крете: ми позадуго уживасмо посматрајући звоник анверске катедрале, направљен од малинских чипака, како говораше

Наполеон I, који бејаше у њ заљубљен; и, додирнувши лилску тврђаву и село Дол, изиђосмо из Белгије и уђосмо у Селанд.

У тренутку кад се први пут прелази граница какве земље, ма колико да се зна да се призор не мења одједном, човек љубопитљиво гледа око себе, као да све мора да буде измењено. Сви се, заиста, наслонише на ограду лађе, као да хоће да присуствују изненадном појављивању Селанда.

Наше љубопитство оста доста дуго незадовољено: виђаху се само равне и зелене обале Схелде, широке као какав морски рукав и местимице застрте спрудовима песка, на које долетаху јата галебова, који испуштаху оштре усклике; а веома чисто небо не личаше ни најмање на небо Холандске.

Пловљасмо између острва Зијд-Бевеланда и оног комада земље који образује лева обала Схелде, звана Фландрија држава или Селандска Фландрија.

Историја овога комада земље је веома интересна. За странца који улази у Холандску она је као први лист велике епопеје, која се зове *борба с морем*. У средњем веку он је био само простран залив с нешто мало острваца. Овај залив у почетку XVI века више није постојао; лаганим радом од четири стотине година били су га претворили у плодну равницу, заштићену бранама, испресецану каналима и насељену, која се зваше Селандска Фландрија. Кад плану рат за независност, становници Селандске Фландрије, пре но што би уступили своју земљу шпањолској војсци, отворише бране; море јурну и уништи за један дан рад од четири века и поново створи средњевековни залив. Кад се сврши

рат за независност, отпочеше поново радове на исушивању, и триста година доцније Селандска Фландрија поново поздрави сунце и би повраћена континенту, као васкрсла кћи. Тако у Холандској земље извирају, нестаје их и опет се појављују, слично краљевима у арапским причама, на додир чаробног штапића. Селандска Фландрија, растављена од Белгијске Фландрије двогубом преградом, политичком и верском, и одвојена Схелдом од Холандске, чува недирнуте обичаје, веровања, карактер шеснаестог века. Традиције о рату против Шпаније у њој су још живе и свеже као о каквом савременом догађају. Земља је плодна, становници уживају изванредну срећу, имају строге обичаје, школе, штампарије, и тако на миру живе у своме комаду отаџбине јуче обновљене, све док је море поново не затражи, да је по трећи пут закопа. Један Белгијанац, мој сапутник, који ми даде ова обавештења, примети ми оправдано: да становници Селандске Фландрије, кад се потопише њихове земље, и ако беху устали противу шпанског господарства, још бејаху католици, и да се следствено тој покрајини десио чудноват случај, да се у воду потопила католичком, а вратила протестанском.

Брод, на моје велико изненађење, место да настави да плови низ Схелду, да обиђе острво Зид-Беверанд, стигавши до извесне тачке, уђе у острво, пловећи низ један узан канал који га пресеца с једнога краја на други или, боље, дели га на двоје, и тако саставља два рукава реке, који образују ово острво.

Ово је био први холандски канал, кроз који пролажах: то бејаше нов утисак. Канал је заштп-

ћен двема високим бранама које сакривају поље; брод пловљаше тако, готово кришом, као да се упутио овим попречним путем, да изненада зађе некоме иза леђа; и пошто у каналу није било ни једне барке нити живе душе на бранама, самоћа и тишина још више даваху овој скривеној трци изглед гусарске издаје.

Изишавши из канала, уђемо у источни рукав Схелде.

Били смо у срцу Селанда. Десно од нас било је острво Толен; лево острво Норд-Беверанд, иза овога Зиjд-Беверанд, испред Схаувен. Осим острва Валкерен виђаху се сва главна острва тајанственог архипелага.

Тајанственост се у овом састоји: ова се острва не виђаху, она се нагађаху. Десно и лево од веома широке реке пред бродом и иза брода виђаше се само права линија од брана, као каква пруга у висини воде, а иза те пруге, овде онде, врхови дрвета, звоника, црвена слемена кровова, који као да нам се клањају, видећи нас да пролазимо. Нигде брежуљка, нигде брежчића, нигде куће да се види, ни на коју страну: све бејаше, све изгледаше да је утонуло у воду; изгледаше да ова острва само што се нису срушила у реку, и ми их посматрасмо час једно час друго, као да хоћемо да се уверимо да су још ту. Изгледаше нам као да пролазимо кроз какву земљу у доба потопа, и осећасмо задовољство, помишљајући да се налазимо на лађи. С часа на час брод се заустављаше, и по који селандски путник силажаше у барку која се управљаше ка обали. И ако сам био и ја љубопитљив да посетим Селанд, ипак посматрах овај свет

са извесним осећањем сажаљења, као да ово што нам изгледаше да су острва бејаху у ствари страшни китови, који су били готови, кад им се приближи барка, да се загњуре у воду.

Капетан брода, Холанђанин, прошавши поред мене, заустави се да посмотри малу карту Селанда, коју имађах у рукама; ја се користих приликом и окупих га питањима. За своју срећу, бејах се намерио на једнога из малога броја Холанђана, којима је заједничка с нама Латинима слабост, да воли звук свога рођеног гласа.

„Овде у Селанду, рече ми озбиљно, као какав учитељ који држи час, бране су, још више но у осталим покрајинама, питање живота или смрти. У време плиме сав Селанд остаје под водом. За сваком браном која би се срушила, ишчезло би по једно острво. Невоља је што овде брана не само што има да се одупре непосредном нападу таласа, него и једној другој сили, још опаснијој. Реке улазе у море, море залази у реке, и у овој сталној борби стварају се ниске струје, које подгризају основу брана, док их наједном сасвим не сруше, као што би учинио поткоп каквом зиду. Селанђани морају непрекидно да су на опрези. Кад је која брана у опасности, они граде другу, више унутра, и очекују иза ове напад воде, и тако добивају времена, па или поново граде прву брану или се повлаче из тврђаве у тврђаву, док матица не скрене, и онда су спасени.“

„А не би ли могло наступити да Селанда једног дана нестане?“ запитах, са жељом да добијем поетске вести. —

„Сасвим обратно, одговори он, на моју велику жалост; може доћи дан кад Селанд неће више бити

архипелаг но сува земља. Схелда и Мас стално носе талог који остаје на дну морских рукава и који, гомилајући се мало по мало, повећава острва и оставља на копну вароши и села, који су били на обали и имали своја пристаништа. Аксел, Гоес, Вере, Арнемјуден, Миделбург, били су приморске вароши, сад су копнене. Доћи ће, дакле, дан, када ће између селандских острва пролазити само речна вода, а мрежа железничких путова разгранаће се целом земљом, која ће бити спојена с копном, као што је већ с њим спојено острво Зид-Бевеланд. Селанд се у борби с морем повећава. Море ће моћи нешто успети у другим деловима Холандске; али овде неће имати никаква успеха. Вама је познат грб Селанда: лав који плива, с натписом: *Luctor et emergo*".

Овде заћута за неколико тренутака, а у очима му засија мало поноса који се одмах угаси; затим настави опет с првашњом озбиљношћу:

„*Emergo;* али није увек пливао. Сва острва Селанда, једна за другим, спавала су више или мање времена под водом. Има три века, море поплави острво Схаувен и потопи људе и животиње с једног краја на други и направи од њега пустињу. Острво Норд-Бевеланд би, мало времена доцније, сасвим потопљено, и за неколико година видели су се из воде само врхови звоника. Острво Зид-Бевеланд би исте судбине, око половине четрнаестог века. Острво Толен исте судбине у овом веку, 1825. год. Острво Валкерен исте судбине 1808.; а у вароши Миделбургу, његовој главној вароши, удаљеној од обале неколико миља, вода је била до кровова."

Слушајући да се непрестано говори о води, о поплавама, о потопљеним местима, бејах дошао дотле, да ми изгледаше чудновато да још нисам потопљен. Запитах капетана какав је онај свет који станује у тим невидљивим крајевима с водом испод ногу и изнад главе.

„Земљорадници и пастири“, одговори ми. „Код нас се вели да је Селанд група тврђава које брани посада земљорадника и пастира. У погледу земљорадње Селанд је најбогатија покрајина Холандске. Наносна земља на овим острвима је изванредно плодна. Жито, репица, броћ, лан, овде успевају као у мало других земаља. Оде има изванредне марве и колосалних коња, још већих од фламанских коња. Народ је леп и снажан, чува своје старе обичаје и живи задовољан у својој срећи и у своме миру. Селанд је скривени рај.“

Док ми капетан ово говораше, брод улажаше у канал Кете, који раздваја острво Толен од острва Схаувен, славан по томе што су га Шпањолци прегазили 1575., као што је источни рукав Схелде исто тако славан из 1572. год. Сав Селанд је пун успомена из тога рата. Овај мали архипелаг од песка, у пола утонуо у море, због нарочитих веза које с њим одржаваше Виљем Орански, негдашњи господар многих земаља на острвима, и због сваковрсних препрека које стављаше упадачима, бејаше огњиште рата и јереси, и војвода од Албе бејаше помаман да га заузме. И зато се развише на овим обалама упорне борбе, које уједињаваху све ужасе сувоземних и поморских битака. Војници газаху ноћу канале, збијени једни уз друге, до грла у води, у опасности од плиме, шибани кишом, под

тучом са обала; коњи и топови заглибљиваху се у блату; рањенике однешаше матица или бејаху живи сахрањени у барама; ваздух одјекиваше од немачких, шпањолских, италијанских, фламанских и валонских гласова; зубље осветљаваху овде онде велике пушке, сјајне перјанице, чудновата лица, и битке изгледаху као фантастичне сахране; а заиста бејаху сахране велике шпанске монархије, која лагано тоњаше у холандским водама, засута проклетствима и блатом. Онај ко има махну да сувише воли Шпанију, треба само да оде у Холандску. Никада може бити нису била два народа, који би имали већи број јаких разлога да се смртно мрзе и који су жучније остварили све ове разлоге. Сећам се, да забележим само једну од хиљаду противности, утиска који сам осећао слушајући да се говори о Филипу II, са изразима тако различним од оних које сам чуо да се о њему говори, неколико месеца раније, са оне стране Пиринеја. У Шпанији најмање што би се о њему рекло било је *велики краљ*, у Холандској *кукавички тиранин*.

Брод уђе између острва Схаувен и малога острва Сан Филипсленд, а за који минут пређе у широк рукав Маса, звани Крамер, који одваја острво Оверфлаке од континента. Изгледаше да се плови кроз низ великих језера. Обале бејаху удаљене и још представљаху изглед обала Схелде: бране докле очима допиреш, а иза брана врхови од дрвета, звоника и кровови скривених кућа, који даваху пејзажу неки изглед тајанствености и самоће. Само на каквој окуци обала, која образоваше као неку брешу у неизмерним острвским бастионима, виђаше се као каква скица холандског пејзажа: обо-

јена кућица, ветрењача, барка, које изгледаху као откриће какве тајне, створене да пробуде љубопитство путника и да га, тек што се пробуди, изневере.

На један мах, приближивши се крми лађе, где су треће класе, наиђох на веома пријатно изненађење. Ту бејаше група сељака, људи и жена, у селандској ношњи; не сећам се са кога острва, пошто се ношња мења од острва до острва, као што се мења говор, који је мешавина између холандског и фламанског, ако се може тако рећи о двама говорима који имају веома мале разлике. Људи су били обучени сви на један начин. Имађаху филцани шешир, округао, с великом извезеном пантљиком; прслук од затворене чохе, тесан, толико кратак да једва покрива бедра, тако отворен да се види нека врста зубуна који је опшивен црвеним, жутим, зеленим, и затворен на прсима редом сребрних дугмади, везаних једно за друго као прстенови на ланцу; панталоне до колена, боје као чоха прслука, припојене уз тело појасом на коме је велики сребрн прстен, цизелован; и, најзад, црвена кравата и вунене чарапе до колена. Једном речи, по мало свештеници, од појаса на доле, а од појаса на горе по мало лакрдијаши. Један од њих имађаше место дугмади новац: обичај доста чест. Жене имађаху сламне шешире, облика зарубљена конуса, веома високе, тако да изгледаху као изврнуте ведрице, око којих се лепршаху широке плаве пантљике: хаљину затворене боје, на грудима тако отворену, да се могаше видети извезена кошуља, руке од лаката на доле голе; и велике златне или позлаћене минђуше, различних необичних облика, које излажаху напред до образа. Ма колико да сам се трудио

да радим као што ради Виктор Иго на путу, *да уживам у свему као какав дивљак*, не могах себе убедити да је овај начин ношње леп. Али бејах спреман на ову врсту противности. Знађах да се у Холандску иде да се види више ново но лепо, а добро исто толико колико ново; и зато бејах у напред више расположен да посматрам, но да се одушевљавам. И овај свој први утисак, мало пријатан моме укусу за сликовитост, ублажих, кад ми паде на памет да ови сељаци извесно сви знађаху да читају и пишу, да су може бити синоћ учили на памет какву песму свога великог песника Јакова Каца и да вероватно иђаху са својим спремним програмом у џепу на какав земљораднички састанак, на коме ће узети реч да с разлозима из свога скромног искуства побијају предлоге каквог ученог агронома из Гоеса или Миделбурга. Лодовико Гвичардини, флорентински племић, писац лепог дела о Холандској, штампаног у Анверсу у XVI веку, вели да у Селанду нема човека или жене који не говоре француски и шпањолски, и да их је веома много који говоре и италијански. Ове речи које су, може бити, биле претеривање и у његово време, сада речене биле би фабула; али је ипак извесно да се код селандског сеоског становништва налази изванредна интелектуална култура, виша од културе француских, белгијских и немачких сељака, и од културе многих других холандских покрајина.

Брод обиђе око острва Сан Филипсленд, и ми се нађосмо изван Селанда.

И тако нам се покрајина ова, тајанствена пре но што у њу уђосмо, учини још тајанственијом, кад из ње изиђосмо. Били смо прошли кроз њу, и не

видесмо је; били смо ушли у њу и изишли из ње са истим љубопитством. Једино што смо видели било је то, да је Селанд покрајина која се не види. Али би се ипак преварио онај који би помислио да је Селанд тајанствена земља из тог разлога што је скривена. Све је у Селанду тајна. Пре свега, како је постао? Да ли је то била група веома малих наносних острва, одвојених само каналима, и ненасељених, која су се, као што неки мисле, саставила и образовала већа острва? Или је то била, као што други мисле, чврста земља, кад се Схелда изливала у Мас? Али, и остављајући питање о постанку, у којој се другој земљи на свету дешавају оне ствари које се дешавају у Селанду? У којој земљи рибари хватају мрежама Сирену, а њен муж, пошто ју је узалуд плачући тражио, баца, да би се осветио, шаку песка, прорицући да ће тај песак засути варошка пристаништа, и пророчанство се обистињава? У којој земљи, као на обалама острва Валкерена, душе умрлих, изгубљене у миру, буде рибаре, да их ови возе у барци на обале Енглеске? У којој земљи морске буре носе, као на обалама острва Схаувена, лешине отете од чудовишта пола човек пола барка, мумије обучена у стабло дрвета које плива, од којих се једна још може видети у општинској кући Цирик-острва? У којој се земљи, као близу Вемелдинга, дешава да један човек главачки пада у канал, остаје у њему читав сахат, види жену и синчића, који су умрли и дозивају га из раја, бива извађен из воде и прича чудо Виктору Хигу, који то сматра за истину и објашњује, доносећи закључак да душа може да изиђе за неко време из тела и да се после у њ врати? У којом се земљи, као

близу Домбурга, хватају, кад настане осека, антички храмови и статуе непознатих божанстава? У којој земљи, као у Вемелдингу, мач шпањолског капетана Мондрагона служи за громобран једног кули? У којој се земљи, као на острву Схаувену, неверне жене проводе голе варошким улицама, с два камена обешена о врату и једним цилиндром од гвожђа на глави? Доиста, ово последње чудо више се не види; али каменови још постоје и свако их још може видети у општинској кући у Брауверсхафену.

Брод уђе у онај део јужнога рукава Маса, који се зове Фолкерак; призор беше вечито исти: бране и опет бране, врхови звоника и скривене куће, овде онде по неки брод; једна једина ствар бејаше промењена, а то беше небо.

Тада први пут видех холандско небо у његовом обичном изгледу и присуствовах једној од оних бораба светлости које велики пејзажисти Холандске представише с ненадмашном уметношћу. Дотле је небо било ведро, беше леп летњи дан, вода азурна, обале веома зелене, ваздух топао и нигде даха од ветра. На један мах густ облак сакри сунце, и за тренут свака ствар тако промени изглед, да би човек помислио да се променило годишње доба, час, положај. Вода постаде тамна, зеленило обала створи се мртвим, хоризонат се сакри иза једног сивог вела, свака ствар изгледаше окружена неком вечерњом светлошћу, које нестајаше у околини, и подиже се хладан, непријатан ветар, који распростираше хладноћу до костију. Изгледало је да је децембар, осећаше се дах зиме и онај немир који у срцу производи свака непредвиђена претња природе. За тим

се са целог круга хоризонта почеше пети облаци оловне боје, веома покретни, који, изгледаше, тражаху с неком врстом мучне нестрпљивости правац и облик, а за тим се вода поче скупљати и браздати брзим светлим рефелексима, широким пругама зеленкастим, љубичастим, беличастим, боје креде, црнкастим. Најзад, ова се средња претвори у јаку ситну кишу, која уви небо, воду и земљу у једну једину сивкасту боју, кроз коју су се једва примећивале ивице нешто тамнијих обала и по која једрилица овде онде, као усправљена сенка на речној води.

„Ево нас заиста у Холандској“, рече капетан лађе, прилазећи једној групи путника, који посматраху овај призор. „Ове промене сцене за тако кратко време само се овде виде.“

За тим, кад га један од нас упита, додаде: „Холандска има своју нарочиту метеорологију. Зима је дуга, лето кратко, пролеће је само крај зиме, па ипак, као што видите, и у лето се појави зима. У нас је обичај рећи да се у Холандској виде у један дан сва четири годишња времена. Имамо најнепостојаније небо на свету. Због тога непрестано говоримо о времену. Атмосфера је најразноврснији призор који имамо. Ако хоћемо да видимо штогод што нас окрепљава, морамо да гледамо на више. Али клима је веома тужна. Море нам шиље кишу с три стране, ветрови дувају земљом не налазећи на отпор; и у најлепше дане земља се толико испарава, да помрачава хоризонат; ваздух није прозрачан по неколико месеца. Видећете зиму: има дана кад би човек рекао да никад неће опет угледати ведрину; изгледа да тмина долази одозго као

светлост; североисточни ветар доноси нам ледени ваздух с полова и подиже море с беснилом и хуком, да изгледа да ће да однесе обале у пропаст.“

На ове речи окрете се мени и рече ми, смешећи се: „У Италији мора да је боље.“

За тим поново постаде озбиљан и додаде: „Па ипак, свака земља има своје зло и своје добро.“

Брод изиђе из Фолкерака, прође испред тврђаве Виљемштад, коју је подигао 1583. принц од Оранжа, и уђе у Холандсдип, велики рукав Маса, који одваја јужну Холандску од северног Брабанта. Велика маса воде, две тамне пруге десно и лево и небо пепељаве боје, — то бејаше све што се виђаше с брода. Једна госпођа, Францускиња, узвикну у сред опште тишине, зевајући:

„Како је лепа Холандска!“ Сви се насмејаше изузев Холанђана.

„Ех, господине капетане“, рече, настављајући разговор, један старчић, Белгијанац, један од оних сталних кафанских гостију, који на сваком месту излажу своје политичке погледе: „Свака земља има своје добро и своје зло, и ми Белгијанци и Холанђани требало би да смо убеђени у ову истину и да радимо на споразуму, да покушамо да живимо у љубави и слози. Кад се помисли, да бисмо сад били државица од девет милиона становника, ми с нашом индустријом, ви с вашом трговином, с двема престоницама као што су Амстердам и Брисел и двема трговачким варошима као што су Анверса и Ротердам! Рачунали бисмо се у нешто у свету, а, капетане?“

Капетан не одговори. Други један Холанђанин рече:

„Таман, с верским ратом у кући дванаест месеца у години.“

Старчић Белгијанац, мало збуњен, настави разговор ниским гласом са мном:

„Тако је, мој господине. Била је ружна ствар, нарочито с наше стране. Видећете Холандску. Амстердам није Брисел, не заиста, а земља је равна и досадна, само тако може бити; али што се тиче благостања, стоји много боље од нас. Замислите да они троше форинту која вреди два динара и неколико сантима, као што ми трошимо један динар. Приметићете то по рачунима у хотелима. Два пут су богатији од нас. Погрешка је била Вилхелма I., који је хтео створити холандску Белгију и отерао нас у крајности. Ви морате знати како су се свршиле ствари...“

У Холандедипу почесмо примећивати велике барке, мале лађе за рибалов и по неки велики трговачки брод, који је дошао из Хелеветслуиса, великог морског пристаништа, на десној обали рукава Маса, званога Харингвлит, близу ушћа, где се заустављају готово сви бродови који путују за Индију. Киша престаде, небо се, мало по мало, готово као противу воље, делом разведри, а вода и обале поново добише своје живе и свеже боје, и ми опет осетисмо лето.

За мало времена брод стиже близу села Мердијка.

Ту се види један од највећих светских мостова.

То је гвоздени мост, дуг миљу и по, преко кога прелази железница која води у Дордрехт и у Ротердам. Из далека прави изглед четрнаест огромних грађевина, поређаних преко реке, пошто сваки

од четрнаест веома високих лукова, који се уздижу у облику свода изнад земљишта којим јуре возови, изгледа као каква велика грађевина. Прелазећи преко њега, неколико месеца доцније, на повратку у Холандску прођох туда; — не види се ништа друго до вода и небо, целим пространством воде: човек осећа готово неки страх, као да је на мору, и пошто мост мора да се сврши изненада, изгледа му као да железница мора да се сурва у воду.

Брод скрете у лево, пролазећи испред моста, и уђе у један веома тесан рукав Маса, звани Дордис-кил, ограђен бранама, а који више има изглед канала но реке. Ово нам је било већ седмо скретање, које смо учинили после прелаза границе.

Пролазећи кроз Дорд-кил, почесмо опажати око нас нешто што нам објављиваше близину велике вароши. Дугачки редови дрвета на обалама, џбунови, кућице, канали десно и лево и мноштво малих и великих барака. Међу путницима се примећаваше извесан покрет, овде онде чујаху се гласови: „— Дордрехт, — Видећемо Дордрехт!“ — Изгледаше да се сви спремаху за неки ванредан призор.

Призор се не отеже, и заиста би изванредан.

Брод скрете осми пут, у десно, и уђе у Уд-Мас или стари Мас.

Неколико тренутака доцније видеше се прве куће у околини вароши Дордрехта.

То би као изненадно појављивање Холандске, ненадно задовољење свију наших љубопитстава, откриће свих тајана које нам мучаху фантазију; би као да смо се пробудили у каквом новом свету.

На све стране виђаху се веома високе ветрењаче, чија се крила окретаху; кућице, растурене

дуж обала, у хиљаду чудноватих облика, као мале виле, павиљони, киосци, колебе, капеле, мала позоришта, црвених кровова, зидова црних, азурних, ружичастих, пепељавих, са оквирима белим као снег, око прозора и врата. Између кућа су већи и мањи канали; испред кућа и дуж канала групе и низови дрвета; бродови између куће и куће; лађе између кућа; мале барке испред врата; једра у дну улица; мотке од једра, мале заставе на бродовима и крила од ветрањача које се у нереду помаљају изнад дрвета и изнад кровова; мостови, мале степенице, баштице на води, хиљаду закутака, малих басена, малих залива, ушћа, укрштања канала, склоништа за барке, одлазак и долазак људи, жена и деце с реке на обалу, с канала у кућу, с мостова на велике барке; призор разнолик и променљив; на све стране вода, боје, ситне ствари, детињски облици, све сјајно и свеже, невино разметање лупкости, мешавина примитивног и театралног, нежног и смешног, мало кинеског мало европског, мало нечега што нема нигде: с блаженим изгледом мира и невиности.

Такав ми се први пут учини Дордрехт, једна од најстаријих и у исто време најсвежијих и највеселијих вароши Холандске; краљица холандске трговине у средњем веку; плодна мати сликара и научењака почаствована од прве скупштине посланика уједињених покрајина 1572. год.; столица знаменитих синода, у разна времена, и нарочито чувена због оне скупштине протестанских теолога 1618. год., која је била као васељенски сабор Реформације и решила страшну верску борбу између Арминијана и Гомариста, утврдивши облик народне

вере и давши почетак оном низу смутња и гањања, који се свршише тужном пропашћу Барневелда и крвавим тријумфом Мавриција Оранжког. Дордрехт је још и сада једна од најцветнијих трговачких вароши уједињених покрајина, због свога веома лаког саобраћаја с морем, с Белгијом и са унутрашњошћу Холандске. У Дордрехт стижу огромни товари дрва који се спуштају Рајном са Шварцвалда и Швајцарске, рајнска вина, креч, цемент, камен: у његову малом пристаништу је стално кретање једрила, облака од дима и малих застава, који му доносе поздраве из Арнхема, Боа-ле-Дика, Нимеге, Ротердама, Анверсе и свих њених тајанствених сестара Селанда.

Брод се задржа неколико тренутака у Дордрехту, и за тих неколико тренутака, посматрајући најближе куће, видех хиљаду малих, нових, неочекиваних ствари, чисто холандских, које у мени пробудише веома јаку жељу да сиђем, да опипам руком, да упознам. Али, помишљајући да ћу видети те исте ствари и још многе друге у Ротердаму, победих љубопитство и остадох на крову. Брод се крете, окрете у лево (то је било девето скретање) и уђе у један уски рукав Маса, звани *де Норд*, један од хиљаду konaца неразмрсиве водене мреже која покрива Холандску.

Капетан ми се приближи: ја га тражах да га молим, да ми објасни на карти положај Дордрехта, који ми, овако од ока, изгледаше веома чудноват. Заиста је веома чудноват. Дордрехт лежи на крајној тачци једнога комада земље, одвојенога од копна, које образује острво усред земаља, раскршће река, пола створено од природе, пола од чо-

века, комад Холандске окружен и затворен водом, као какав батаљон који је затворила читава војска. С једне стране ограђује га река Мерведе, с друге стари Мас, с треће Дордшкил, са четврте архипелаг Бипп-бош, који пресеца нова Мерведе, широк ток реке коју је створила људска рука. Затварање овога комада земље на коме лежи Дордрехт је епизода једне од великих битака Холандске с водом. Бипп-бошки архипелаг није постојао пре петнаестог века, а на томе се месту пружала лепа равница, пропарана насељеним селима. Ноћу, 18. новембра 1421. год., вода Ва̂ла и Маса провали бране, разори више од седамдесет села, утони готово сто хиљада становника и исецка ову долину у више од сто острваца, оставивши недирнуту, у сред толиких рушевина, једну једину кулу, звану *кућа Мерведе,* од које се још виде остаци. Тако Дордрехт би одвојен од континента, а на површину изиђе архипелаг Бипп-бош, који, тек да покаже да има ма каквог разлога да постоји, снабдева сеном, трском и ситом мало село које се образовало као какво ластино гнездо на једној од околних брана. Али није у томе сва чудноватост историје Дордрехта. Традиција прича, многи верују, а неки тврде да се Дордрехт, нека се добро запамти, цела варош Дордрехт, са својим кућама, са својим воденицама, са својим каналима, у време оне чувене поплаве, мало прошетала: да се, то јест, на један мах, преселила с једног места на друго, као војни логор; и да је, следствено, становници суседних места, који су дошли после катастрофе у своју варош, нису више нашли, и да су остали — замислимо како! Ово се чудо објашњава фактом, да

је Дордрехт подигнут на слоју иловаче и да је овај слој иловаче клизно по маси тресети која образује основу земљишта. Али ја ово причам онако како сам чуо.

Пре но што брод изиђе из канала де Норд, моју наду да видим први залазак сунца у Холандској изневери друга изненадна промена времена. Небо се помрачи, вода постаде модра, а хоризонта нестаде иза густог вела од паре.

Брод уђе у Мас и скрете, десети пут, у лево.

У тој је тачци Мас, који носи собом заробљену воду главног рукава рајнског, Вала, и добива воду Лека и Исела, веома широк. Обале су му опвичене дугим редовима древета, прошаране кућама, радионицама, фабрикама, арсеналима, који су све чешћи, што се више приближује Ротердаму. Ма како мало да се познаје физичка историја Холандске, први пут кад се види Мас, и кад се помисли на страшне поплаве, на опустошавање, на преображаје, на хиљаду беда и на безбројне жртве ове ћудљиве и страшне реке, гледа се с неком врстом немирног љубопитства, као што би се гледао какав чувен разбојник, и кружи се очима преко брана с неким осећањем готово задовољства и захвалности, као што се, кад се види разбојник с лисицама, кружи очима по жандармима. Док ја тражах очима Ротердам, један путник, Холанђанин, причаше да, кад је Мас залеђен, бујица која долази из земаља мање хладних, напада на слој леда који покрива реку, ломи га, диже од њега са страшном хуком огромне масе, баца их на бране, слаже их у неизмерне гомиле, које задржају и стварају поплаве река. Тада настаје чудновата борба. На

претње Маса Холанђани одговарају ватром. Притрчава артилерија и картечким плотунима претвара у буру од иверја и иња ледене куле и барикаде, које се противе бујици. „Само ми Холанђани имамо ту невољу“, заврши путник, „да морамо да се боримо топовским плотунима противу река“.

Кад приспесмо на доглед Ротердама, смркавало се и падала је кишица; и зато једва видех, као кроз какав вео, огромну збрку лађа, кућа, ветрењача, кула, дрвета, света у покрету, на мостовима и на бранама; светлост на све стране; велика варош изгледа пре тога никад невиђена, коју ми магла и мрак врло брзо скрише. Кад се бејах опростио од својих сапутника и бејах довео у ред свој пртљаг, бејаше ноћ. „У толико боље“, рекох, улазећи у једна кола, „видећу први пут холандску варош ноћу, што мора бити нов призор“. И заиста, Бизмарк, кад је био у Ротердаму, писао је својој жени да је ноћу виђао на крововима авети.

РОТЕРДАМ

Тешко је познати варош Ротердам, улазећи у њ ноћу. Кола тек што се кретоше преко једног моста који глухо одјекну, и док мишљах да сам, и заиста бејах, унутра у вароши, видех са чуђењем десно и лево два реда лађа, које се губљаху у мраку. Прешавши преко моста, прођосмо једну улицу, осветљену и пуну света, и изиђосмо на други један мост у сред других редова лађа. И тако напред поприлично, с моста у улицу, из улице на мост, и, да се увећа забуна, осветљење, никада невиђено, од фењера на угловима улица, од лампâ на бродовима, од светиљака на мостовима, од сијалица на прозорима, од малих светиљака испод кућа, рефлекса свеколике ове светлости на води. На један мах кола се зауставише, скупи се светина, промолих главу на поље и видех мост у ваздуху. Упитах шта је то? Неки непознати одговори ми да пролази лађа. После једног минута пођосмо напред, видех у пролазу раскршће канала и мостова, који образоваху као какву велику пијацу, сву испресецену катаркама и изрешетану светлим та-

чкама, и најзад уђосмо у једну улицу и стигосмо у хотел.

Прва ствар коју учиних ушавши у своју собу би да видим, да ли одговара великом гласу о холандској чистоћи. Одговараше, и у толико је више за дивљење, у једној хотелској соби, у коју готово увек долази стран свет, за оно што би се код Холанђана могло назвати култ чистоће. Рубље је било чисто као снег, окна прозрачна као ваздух, намештај светао као кристал, зидови чисти да се на њима не би могла наћи црна тачка ни стаклом које увеличава. Осим овога, била је корпа за непотребну хартију, сточић за паљење жижица, плочица за гашење цигара, кутија за цигарище, судић за прах од дувана, пљуваоница, слушкиња за скидање обуће, једном речи никаквог повода да се ма што упрља.

Прегледавши собу, распрострх на столићу план Ротердама и отпочех своје пријатне студије за сутра дан.

Чудновата је ствар да велике вароши холандске, и ако су подигнуте на нездраву земљишту и имају да савлађују сваковрсне тешкоће, све имају необично правилан облик: Амстердам је полукруг, Хаг је квадрат, Ротердам је равностран троугао. Основица троугла је неизмерна брана, која заштићава варош од Маса, звана Бомпјес, што холандски значи мала древета, по реду малих брестова, сада веома високих, који су ту били засађени кад је био подигнут насип. Друга велика брана образује други насип против поплавâ реке, која дели варош у два готово једнака дела, од средине леве стране до супротног угла. Део Ротердама, који затварају обе стране, сав је од великих канала, остр-

ваца и мостова, и то је нова варош: онај део који се простире са оне стране бране стара је варош. Два велика канала простиру се дуж других двеју страна вароши до врха, где се састају и примају једну реку, која се зове Роте, што с речју *dam*, која значи брана, образује име Ротердам.

Свршивши тако своју дужност савесног путника, употребљавајући хиљаду потребних мера, да чак ни дахом не повредим веома велику чистоћу ове драгоцене собе, спустих се, с неком врстом сељачке бојажљивости, у своју прву холандску постељу.

Холандске постеље, говорим о хотелским постељама, обично су кратке, широке и добрим делом заузете веома великим јастуком, пуним перја, у који би утонула глава каквог дива; и додајем, да све кажем, да је обично осветљење чирак од бакра, велики као тањир који би могао држати зубљу, а држи место тога свећицу, кратку и танку као мали прст у какве Шпањолке.

Сутра дан у јутру, чим се дигох, сиђох веома нагло низ степенице.

Какве улице, какве куће, какве вароши, каква збрка нових ствари за странца: какав призор, различан од свега онога што се види у свима осталим европским земљама!

Најпре видех Хог-Стрâт, веома широку и праву улицу, која пролази унутрашњом браном вароши.

Нecho малтерисане куће, боје опеке у свима прелазима, од затворено црвеног, готово црног, до црвеног, готово ружичастог, већи део немају у ширину више од два прозора и не више од два спрата,

са зидом на фасади, који се диже изнад крова и скрива га, а за тим се сужава, у облику зарубљеног троугла, изнад кога се налази фронтон.[1] Од ових фасада с врхом неке се дижу са две кривине, као какав дугачак врат обезглављен; друге су степеничасто испресецане, као куће које праве деца од дрваца. Неке личе на конусни павиљон, друге на сеоске црквице, треће на бараке за позорницу. Фронтони су обично опвичени белим линијама, украсима рђава укуса, грубим, обојеним, рељефним арабескама; прозори и врата су са широким, белим оквирима; између спрата и спрата су друге беле линије; празни прозори између дућанских врата и врата покривени су беличастим дрветом; тако да се целом дужином улицâ виде само две боје: бела и затворено црвена, и у даљини све куће изгледају црне, опточене платном, и праве изглед између мртвачког и карневалског, који доводи у сумњу: да ли да се каже да растужује или увесељава. На први поглед дође ми да се смејем, пошто ми је изгледало немогуће да су те куће озбиљно подигнуте и да унутра може да станује разуман свет. Рекао бих да их, пошто прође не знам каква светковина, мора нестати, као какве зграде од картона, пошто се сврши ватромет.

Посматрајући тако немарно улицу, спазих једну кућу која произведе у мени чуђење. Помислих да су ми очи засениле, погледах је боље, погледах суседне куће, сравних их с првом и једну с другом, и ипак се бојах да нисам у опсени. Скре-

[1] Фронтон: троугаони архитектонски украс над вратима или прозорима.

тох журно у једну уздужну улицу и учини ми се да видим исту ствар. Најзад се убедих, да се заиста не варам, и да цела варош бејаше по истом начину.

Цела варош Ротердам таква је, каква би била варош која је остала непомична у тренутку кад је, уздрмана земљотресом, била готова да се сруши.

Све су куће — изузеци се, у једној улици, могу избројати на прсте — нагнуте, која више, која мање; али већи део толико да, у висини крова, излазе на поље за читав лакат од суседне куће, која је права или једва приметно нагнута. Али, чудновато је ово, да су куће, које додирују једна другу, нагнуте на разне стране: једна је нагнута напред, да изгледа да ће да се сруши: друга је нагнута назад; једна је нагнута лево, друга десно. На некојим тачкама, шест или седам суседних кућа нагињу се све напред, оне у средини више, оне на крајевима мање, градећи тако велики трбух, као ограда која се савија под притиском гомиле. На другим тачкама, две куће, мало удаљене, нагињу се једна према другој, као да се узајамно придржавају. У извесним улицама, на дугом простору, све су куће нагнуте на исту страну, с бока, као дрвета, која је ветар набацао једно на друго: а за тим, на другом дугом простору, све нагињу у противном правцу, као други ред дрвета, која је савио супротан ветар. На некојим тачкама влада извесна правилност у нагибу, која се готово не примећује; на другим, на извесним раскршћима, у извесним уличицама, влада зборка, да је немогуће описати је, право архитектонско пијанство, играње кућа, неки неред, који изгледа оживотворен. Има

кућа које изгледају да падају напред од сна, друге, које се, заплашене, натраг претурају, друге које се нагињу једна другој, готово дотле да се додирну крововима, као да повере једна другој тајне; друге, које падају једна на другу, као пијане; друге, које су нагнуте назад, у средини двеју, које су нагнуте напред, као лупежи које вуку два жандарма; низови кућа које се клањају звонику; групе кућица, све нагнуте ка једној у средини, да изгледа да спремају заверу против какве палате. После ћу казати тајну овога.

Али ни облик ни нагиб нису оно што ми се учини најинтересантније у овпх кућа.

Треба их пажљиво посматрати, једну по једну, од крова до темеља, и човек може да ужива као пред каквом сликом.

На врху фасаде, у средини фронтона, стрчи, на некојим кућама комад греде, нагнут, са чекрком и ужетом за спуштање и подизање ведрица и котарица. На другима, опет, стрчи, са округлог прозорчића, јеленска, овнујска или козја глава. Испод главе је венац окречених каменова или древни трегер, који пресеца целу фасаду. Испод трегера су два широка прозора, на којима излазе напред две завесе у облику балдахина, које падају са стране. Испод ових завеса, на највишим окнима, мали је зелени застор. Испод зеленог застора две беле и отворене завесице, усред којих је обешен кавезић с птицама или корпа са цвећем које се спушта на ниже. Испод ове корпе налази се, припубљена уз окна, мрежа од веома фине жице, која не дâ да се вири у собу. Иза мреже у празном је простору, између саме мреже и прозорских зидова, сточић

с порцуланом, стакленим посуђем, цвећем, ситницама, фигурицама. На камену испод врата, са улице, налази се ред малих судова са цвећем. У средини камена, или с једне стране, гвожђе, које штрчи на улицу, криво, окренуто у вис, које држи два огледала, састављена у облику књиге, покретна и покривена трећим огледалцетом, такођер покретним, тако да се из унутрашњости куће може посматрати, а да се не буде виђен, све оно што се догађа на улици. На некојим кућама између прозора и прозора налази се фењер. Испод прозора су кућна или дућанска врата. Ако је дућан, изнад врата је или глава Црнца отворених уста или глава Турчина који се бекељи; где коњска, где бикова глава; где змија, где полумесец, где ветрењача; где опружена рука, која држи различан предмет, према врсти трговине. Ако су кућна врата, — увек затворена, — на њима је паквонска плоча са именом онога који ту станује, друга плоча са отвором за писма, трећа плоча, на зиду, с јабуком од звонцета; плоче, клинци, браве, све сјајно као злато. Испред врата дрвени мостић, — јер је у многим кућама приземни спрат много нижи од улице; — а пред мостом два камена стубића с двема куглама; други стубићи напред, састављени гвозденим ланцима, који су начињени од крупних прстенова у облику крстова, звезда̑, многоугаоника; у празнини између улице и куће судови са цвећем; на прозорима приземног спрата, скривени у оној јами, други судови и завесице. У одвојеним уличицама, за тим, кавези с птицама, десно и лево од прозора сандучићи пуни зеленила, обешени хлебови, прострто рубље, хи-

љаду боја, хиљаду предмета, који штрче и лелујају се, да изгледа општи вашар.

Али, и не излазећи из старе вароши, довољно је удалити се од центра, да се види на сваком кораку нешто ново.

Идући извесним тесним и правим улицама, види се на један пут у дну нешто затворено као каквим велом, којега, тек што се појави, нестаје; кад тамо, то је једро каквог брода који пролази кроз канал. У дну других улица види се мрежа од конопаца, која изгледа да је раширена да спречи пролазак, а то су конопци бродова у луци усидрених. У дну других опет улица виде се врата покретног моста, покривена двема дугачким паралелним гредама, које представљају чудноват изглед, као неке гигантске љуљашке намењене за проводњу веселог света, који станује у овим необичним кућама. У дну других улица, даље, види се ветрењача, висока као звоник, а црна као античка кула, која креће крила као какво ватрено коло, изнад слемена суседних кућа. Са свих страна, најзад, између кућа, на крововима, у сред удаљених дрвета, виде се како избијају катарке, заставице, једра, нешто што опомиње да је човек опкољен водом, и што му изазива помисао да је варош подигнута у средини какве луке.

У ово време се бејаху отворили дућани и испуниле улице.

Био је велики покрет света, али света који је ишао на посао не журећи, што чини покрет на ротердамским улицама различним од покрета у извесним улицама Лондона, које се неколиким путницама учинише веома сличне једне другима, на-

рочито због боје кућа и озбиљног изгледа становника. Лица бела, лица бледа, лица боје пармезанског сира, власи плаве, веома плаве, црвенкасте, жућкасте, широка лица без браде, браде око врата, азурне очи, толико светле да се цупиле готово не виде; жене здепасте, дебеле, црвене, споре, с белим капицама и минђушама у облику справе за вађење запушача: то су прве ствари које опазих у гомили.

Али није био свет оно што је највише подстакло моје љубопитство. Прођох Хог-Страт и нађох се у новој вароши.

Овде се више не зна рећи да ли је варош или пристаниште, да ли има више земље или више воде, да ли има више лађа или више кућа.

То су дугачки и широки канали, који деле варош на многа острва, спојена мостовима, који се дижу и спуштају, покретним мостовима и каменим мостовима. Са обе стране свакога канала пружају се две улице, свака оивичена једним редом дрвета са стране воде и низом кућа с противне стране. Сви ови канали образују исто толико лука, довољно дубоких да приме највеће лађе, и сваки канал их је пун од једног краја на други, изузев у једном уском простору, у средини, који служи за улазак и за излазак. Изгледа да се види неизмерна флота затворена у једној вароши.

Кад ту стигох, било је време највећег покрета, и ја стадох на највиши мост главног раскршћа.

Одавде се вићаху четири канала, четири горе од лађа, оивичене са осам редова дрвета; улице претрпане робом и светом; чопори говеда који пролажаху мостовима; мостови који се подизаху или

се отвараху, да пропусте бродове да прођу, а тек што бејаху спуштени или затворени, талас света, фијакера и кола јураше на њих; лађе које улажаху или излажаху из канала, сјајне као музејски модели, са женама и децом мрнара на крову; барчице које се беласаху између лађа; улажење и излажење купаца по дућанима; журан рад слушкиња које libераху зидове и прозоре: и сав овај покрет, оживљен рефлексом воде, зеленилом дрвета, црвенилом кућа, веома високим воденицама које одржаваху свој црни врх и своја бела крила далеко на азурном небу, и још више изгледом простоте и мира, који се никад није видео ни у којој другој северној вароши.

Пажљиво посматрах један холандски брод.

Готово сви бродови скупљени у ротердамским каналима путују само Рајном и Холандском. Имају само једну катарку, широки су, јаки, разнобојни, као барчице за играње деце. Оплата на кориту је понајвише зелене боје планинске траве, украшена око ивице веома црвеном или белом пругом или с неколико пруга, које изгледају као велики појас од разнобојних пантљика. Крма је, понајвише, позлаћена. Под палубе и катарке премазани су масном бојом и светли, као најчистији под сале. Унутарња страна капака од врата, ведрице, буради, мотке, све је обојено црвеним и напругано белим или азурним. Кућица у којој живе породице морнара такође је обојена као какав кинески киоск; на њој су веома чиста окна и беле извезене завесице, везане пантљикама ружичасте боје. Кад год су без посла, морнари, жене, дечаци заузети су прањем, чишћењем, брисањем на све стране,

с неизмерном марљивошћу; и када њихов брод излази из луке, сав свеж и величанствен као парадне каруце, они, стојећи на крми, достојанствено траже нему похвалу у очима света начичканог дуж канала.

С канала на канал, с моста на мост, дођох до насипа Бонпјес, испред Маса, где ври сав живот велике трговачке вароши. У лево се пружа дугачак ред малих разнобојних лађа, које путују сваког часа преко дана у Дордрехт, Арнхем, Гауду, Скидан, Брилу,Селанд и стално испуњавају ваздух веселим звуком својих звона и белим облачићима дима. Десно су велике лађе, које путују на разне тачке Европе, помешане с веома лепим бродовима с три катарке, који иду у Источну Индију, са именима исписаним златним словима: Јава, Суматра, Борнео, Самаранг, која буде у човечјој уобразиљи оне земље и оне дивље народе, као какав одјек удаљених гласова. Напред, Мас, којим прелази велики број малих и великих барака, и противна обала, на којој се диже шума од букава, ветрењача, фабричких кула; а изнад овога призора немирно небо, пуно злослутних одсева и мрака, које се креће и преображава, као да подражава радан покрет на земљи.

Ротердам је — овде је згодно то казати — после Амстердама *прва варош* по трговачкој важности. Већ је у тринаестом веку био напредна трговачка варош. Лодовико Гвичардини, у своме већ поменутом делу о Холандској, наводи један доказ богатства ове вароши у шеснаестом веку, говорећи да је, за непуну годину дана, поново подигао девет стотина кућа које је пожар био упропастио. Бен-

тивољо, у својој историји фландријског рата, зове га *највећом земљом и с највећом трговином што има Холандска.* Али његов највећи напредак почиње тек после 1830. год., или после поделе Холандске и Белгије, која, изгледа, обрати у његову корист све оно што одузе од његова такмаца Анверсе. Његов је положај веома згодан. С морем је у вези Масом, који доводи у његово пристаниште, за неколико часова, највеће трговачке бродове, и истом реком стоји у вези с Рајном, која му доноси са швајцарских и баварских планина неизмерну количину древене грађе, читаве шуме, које одлазе у Холандску, да се претворе у лађе, у бране и у села. Више од осамдесет веома лепих лађа одлази и долази, у размаку од девет месеца, из Ротердама у Индију и обратно. Роба овде притиче са свих страна у тако великом обиљу, да мора дêлом да се преноси у друге вароши. Међутим, Ротердам се проширује: у њему се граде пространи магацини и ради се на једном неизмерном мосту, који ће прелазити преко Маса и целе вароши, продужавајући на тај начин железнички пут, који се сада зауставља на левој обали реке, до врата Делфта, где ће се саставити с хашким путом.

Ротердам, једном речи, има сјајнију будућност од Амстердама, и има много времена од како је такмац своје старије сестре која га се боји. Нема великих капитала које има престоница; али је умешнији у служењу својим капиталима, предузима, смео је, ризикује, као млад и вредан. Амстердам, као какав трговац који је постао опрезан, обогативши се смелим предузећима, почиње да дрема на своме благу. У Ротердаму се, да дефинишем једном речи

три велике вароши холандске, тече богатство: у Амстердаму се осигурава; у Хагу се троши.

Из овога се разуме како друге вароши морају да посматрају Ротердам са извесним презирањем; да је по мало сматрају као *parvenue*, и због другог једног разлога: што је чист трговац, заузет само својим трговачким пословима, и што има аристокрације, па и то мало, не веома богато и скромно. Амстердам, међутим, има цвет високе трговачке властеле; Амстердам има велике сликарске музеје, заштићује уметности, књижевничка је варош; уједињује, једном речи, титулу с кесом. Али ипак, у пркос своје надмоћности, он завиди својој младој сестри и ова њему; такмиче се и мрзе се; оно што ради једна, ради друга; што влада да̂ једној, тражи и друга; у овом истом тренутку отварају обе по један канал на море; два канала за које није још сасвим извесно да ли ће бити употребљиви; али није до тога стало: влада, као попустљив отац, мора да задовољи и велику и малу кћер.

Видевши пристаниште, прођох део насип Бонпјес, којом се простире непрекидан низ великих нових кућа, саграђених и по париском и по лондонском начину, — куће, које као свуда становници посматрају с дивљењем, а странац не гледа или их гледа с презрењем. За тим се вратих натраг, поново уђох у варош, и, с канала на канал, с моста на мост, ступих у угао који гради Хог-Страт с једним од два веома дугачка канала, који затварају варош на истоку.

Ово је најсиромашнији крај вароши.

Уђох у прву улицу коју видех и прођох добар део у том одељку, да видим како живи нижи ста-

леж у холандским варошима. Улице су веома уске, а куће мање и кривље него у ма ком другом делу; код многих се рукама може додирнути кров; прозори су нешто мало више од педља од земље; врата су ниска, да се мора савити да се уђе на њих. У пркос томе, нема ни најмање изгледа беде. И ту прозори имају своја огледалца — шпијуне, како се холандски зову, — своје судове са цвећем испод прозора, заштићене зеленим решетчицама; своје беле завесице; врата обојена азурно и зелено; све широм отворено, тако да се виде собе за спавање, кујне, сви интимни делови у кући, собице које изгледају као кутије у које су ствари стрпане на гомилу, као у старинарским радњама; али бакар, кујнско посуђе, намештај, све је чисто и сјајно, као у господским кућама. Пролазећи овим улицама, не наилази се нигде ни на сенку од нечистоће, не осећа се никакав смрад, не види се ни крпа ни рука пружена за милостињу; удише се чистоћа и благостање, и са стидом се помишља на нечисте крајеве у којима гмиже неки сталеж у многима од наших вароши, па и у туђим, заједно с Паризом, који такођер има своју улицу Муфтар.

Враћајући се у хотел, пређох преко велике пијаце, која лежи у средини вароши, и исто је толико чудновата као и оно што је опкољава.

То је пијаца издигнута изнад воде, у исто време пијаца и мост, један веома широк мост који спаја главну брану, — Хог-Страт, — с једним крајем вароши, окруженим каналима. Ова пијаца у ваздуху ограђена је старим зградама са три стране, од којих се на једној отвара дугачка улица, уска, мрачна и коју сву запрема канал, да изгледа на

какву улицу Млетака; а са четврте стране је отворена неком врстом пијаце коју гради најшири канал вароши, непосредно спојен с Масом. На овој пијаци, опкољена баракама и колима, у сред гомила поврћа, поморанаџа, шерпења, међу гомилом пиљарица и ситничара, иза једне решетке покривене асурама и крпама, уздиже се статуа Дезидерија Еразма, првог славног ротердамског књижевника. То је онај Герит Гериц — јер слично свима великим писцима свога времена, бејаше сам себи дао латинско име — онај Герит Гериц који је припадао, по своме васпитању, по своме стилу и својим идеалима, породици италијанских хуманиста и научењака, фини писац, дубок и неуморан радник на књижевности и науци, који испуни, између петнаестога и шеснаестог века, Европу својим именом, који је био обасут доброчинствима од папа, тражен, гошћен од владалаца, и од чијих се безбројних дела, свих написаних на латинском језику, још чита *Похвала Лудости*, посвећена Томасу Мору. Ова бронзана статуа, подигнута 1622. год., представља Еразма огрнута бундом, с капом од длаке, мало нагнута напред, као човек који ходи, с великом отвореном књигом у руци, у тренутку кад чита; а постоље носи двојаки натпис, холандски и латински, који га назива *vir saeculi sui primarius*[1] и *civis omnium praestantissimus*.[2] И, у пркос ове помпезне похвале, јадни Еразмо, укипљен тамо као какав општински стражар, сред пијаце, буди сажаљење. Нема, мислим, на лицу земљину друге које статуе књижевника, коју,

[1] Први муж свога века.
[2] Најодличнији грађанин између свију.

као ову, занемарују пролазници, презиру они који је окружују и сажаљевају они који је посматрају. Али ко зна да Еразмо, онај оштри философ какав је био и какав још мора бити, није задовољан овим углићем, у толико више што није далеко од своје куће, ако традиција не вара. У једној уличици близу пијаце, у зиду једне кућице где је једна крчма, види се у нишни бронзана статуица која представља великога писца и испод нише натпис: *Haec est parva domus magnus qua natus Erasmus*[1], који може бити никада нису прочитали ни видели осморица од десеторице Ротердамљана.

У једном кутУ ове пијаце постоји мала кућа, звана *кућа страха*, на чијем се једном зиду види стара слика, чијег се предмета не сећам. Име кућа страха дато јој је, држећи се традиције, зато што се ту склонише најодличније личности, кад Шпањолци опљачкаше варош, и у њој осташе затворене читава три дана, не једући. И то није једина успомена на Шпањолце која се чува у Ротердаму. Многе зграде, сагређене у време њихова господарства, подсећају на начин архитектуре који је тада био у обичају у Шпанији, и неке још носе шпањолске натписе. У холандским варошима натписи на кућама су веома чести. Куће се поносе својом старином, као боце за вино, и показују датум свога грађења написан великим словима у средини фасаде.

На пијаци могох натенане посматрати минђуше у жена, које су таква ствар, да заслужују да се о њима подробно говори.

[1] Ово је мала кућа, у којој се родио велики Еразмо.

У Ротердаму видех само минђуше које су у обичају у јужној Холандској, али и у самој овој покрајини разноликост је веома велика. Слажу се, међутим, само у овоме, што место да су обешене о ухо, обешене су на два краја једнога металног круга од злата или сребра или позлаћеног бакра, који обавија главу као полу-дијадема и завршује се на слепим очима. Најобичније минђуше имају облик спирале с пет или шест увојака, често веома широких, и тако су прикачене за два краја круга, да вире напред као ручице у наочара. Многе жене носе још обешене о ове спирале две минђуше обичног облика, али веће, које силазе готово да додирну прса и клате се пред образима као урочице на воловима. Друге имају златан круг који обвија и чело и украшен је рељефним листићима, ситним украсима, дугмадима. Готово све носе масну и сабијену косу и белу капу, извезену и украшену чипкама, која покрива и чврсто стоји уз главу, као ноћна капа, и пада, у облику вела, такођер с чипкама и извезена, око врата и рамена. Овај лепршави дувак по арапском начину и ове несразмерне и необичне минђуше дају овим женама неки изглед између краљевског и варварског, због чега би их човек, да нису беле као што су, узео за жене какве дивљачке земље, које су сачувале од своје народне ношње украс главе. Не чудим се што су извесни путници, видевши први пут ове минђуше, мислили да су, у исто време, украс и оружје, и питали на што служе. Али се може такођер претпоставити да су тако начињене за други циљ: то јест, да служе као обранбено оружје женског стида, јер кад би се какав безобразник сувише приближио

лицу, нашао би на ту препреку, бар на четири прста пре но што би стигао да додирне образ. Ове минђуше, које носе нарочито жене са села, готово су све од злата и, велике као што су и с кругом и осталим ситницама, много стају; али ја сам, у својим шетњама по селима, видео код холандских сељака друга богатства.

Близу пијаце налази се саборна црква, подигнута пред крај петнаестог века, у време опадања готске архитектуре: тада католичка црква, посвећена светоме Лоренцу, сада прва протестанска црква у вароши. Протестантизам, религиозни вандал, уђе у античку цркву с пијуком и зидаревом четком, провали, ољушти, скиде позлату, окречи, искида с педантским фанатизмом све оно што у њој нађе лепо и сјајно и претвори у голу, белу, хладну зграду, какав је морао бити, у време *неистинских и лажљивих богова*, храм посвећен Богињи Досаде. Огромне оргуље, с готово пет хиљада цеви, које одају, између осталих звукова, одјек; неколики гробови адмирала, украшени дугим надгробним натписима, холандским и латинским; многе клупе, по неки дечак с капом на глави, групе жена које гласно ћеретаху, један старчић са цигаром у зубима у једном углу: друго не видех. Ово је била прва протестанска црква у коју сам ја ступио и признајем да је учинила на мене непријатан утисак, помешан по мало с тугом и скандалом. Сравних овај изглед опустошене цркве с величанственим катедралама Италије и Шпаније, у којима се на зидовима, осветљеним благом и тајанственом светлошћу, кроз облаке од тамјана, срећу погледи анђела и светитељака, пуни љубави, који нам по-

казују небо; у којима се виде толике слике невиности које разведрују, толике слике бола које помажу да се трпи, које нам надахњују резигнацију, мир, сласт опроштаја; у којима сиромах без крова и без хлеба, отеран с богаташевих врата, може да се моли Богу између мермера и злата, као у каквом краљевском двору, у коме није презрен, између сјаја и величанствености, који га не понижавају, који, шта више, поштују и храбре његову беду; оне катедрале, најзад, у којима се спустисмо на колена, поред своје мајке, и осетисмо први пут слатку извесност да ћемо једног дана поново оживети с њом, у оним дубоким азурним просторима које смо видели шаране на кубетима која су била изнад наших глава. Сравњујући ову цркву са оним црквама, приметих да сам већи католик него што сам мислио и осетих истинитост оних Кастеларових речи: „Да, јесам рационалиста; али кад бих се једнога дана морао вратити у крила које цркве, вратио бих се у сјајна недра својих отаца, а не овој мрачној и голој вери, која растужује моје очи и моје срце!“

С висине куле види се једним погледом цео Ротердам, с његовим малим црвеним и оштрим крововима, његови широки канали, његови бродови, растурени између кућа, и свуда око вароши једна равница безгранична и веома зелена, кроз коју теку канали оивичени дрветима, прошарана ветрењачама, селима скривеним у сред гомила зеленила, која показују само врхове својих звоника. У том тренутку небо бејаше ведро, видело се како блиста вода на Масу, од околинâ Боа-ле-Дика готово до његова ушћа; примећаваху се звоници у Дордрехту, Лејди, Делфту,

Хагу, Хаудн; али, ни на једну страну, ни близу ни у даљини, никаквог брежуљка, никакве узвишице земље, никакав нагиб, који би прекинуо праву, веома оштру, линију хоризонта. Било је као какво зелено и непокретно море, на коме звоници представљаху катарке усидрених бродова. Око се шетало том огромном равницом, готово одмарајући се, и ја први пут осетих онај неодређени утисак, који удахњује холандско поље, који није ни туга, ни задовољство, ни досада, него нека мешавина свега овога што нас задржава ту много времена непомичне, не знајући шта се посматра и на шта се мисли.

На један мах покрете ме нека музика за коју не могадох разабрати одакле долазаше. То су била звона која звоњаху неку веселу арију сребрнастим звуцима, који час откуцаваху споро, да изгледаше да се с муком одвајаху један од другога, час одјекиваху у групи, у чудноватим тоновима, у трилерима, у јасним одјецима; музика са скоковима и пуна каприсних фантастичности, која је имала нешто примитивно, као разнобојна варош, над којом се шираху њени звуци као јато птица, шта више тако се саглашаваше звуком с карактером вароши, да је изгледало да је њен природни глас одјек старога живота овога народа, који је нагонио да се мисли на море, на самоћу, на колибе, и у исто време будила је осмејак и дирала срце. Наједном престаде музика и откуцаше часовници. У том истом тренутку, друга звона простираху ваздухом друге арије, од којих ми допираху до ушију једва најоштрије ноте, а кад се свршише арије, откуцаше часовници, као први пут. Овај

ваздушни концерат, као што после дознадох, кад ми би објашњен и механизам, понавља се у сваки сахат преко дана и ноћи на свима звоницима у Холандској, и то су арије народних песама, псалама, италијанских и немачких опера. Тако у Холандској часовник пева, као да ослободи разум од тужне помисли на време које бежи, и опева отаџбину, веру и љубав, с хармонијом која се уздиже изнад сваке земаљске вреве.

Сад да бих наставио редом да причам шта сам радио, морам да одведем читаоца у кафану, молећи га да присуствује моме првом холандском ручку.

Холанђани много једу. Највеће је уживање које имају, како је рекао кардинал Бентивољо, на гозбама и за столовима. Али нису облапорни, само добро једу; више теже за количином но за каквоћом. Од најстаријих времена подсмевали су им се њихови суседи, не само због неуглађености њихових обичаја, него и због простоте њихова храњења: говораху да једу само млеко и сир. Једу у опште пет пута дневно. Кад устану, чај, кафу, млеко, хлеб, сир, масло; пред подне добар доручак; пре ручка оно што би се могло назвати залагање, то јест чашу ликера и неки бисквит; за тим велики ручак, и доцкан у вече пријемок, да употребим праву реч, или нешто мало, тек толико да се не оде у постељу с беспосленим стомаком. Једу, за тим, у друштву у многим приликама. Нећу да говорим о рођењима и свадбама, што је обичај у свима земљама; него, на пример, о погребима: пошто је обичај да пријатељи и познаници, који су били на сахрани, враћају породицу

умрлога кући и ту се позивају да једу и да пију, и обично се гостима указује велика част. Кад не би било другог сведочанства, ту је холандско сликарство, да нам докаже најглавнију улогу коју је сто увек имао у животу овога народа. Осим безбројних слика с предметима из домаћег живота, на којима су, рекло би се, тањир и боца јунаци, готово све велике слике које представљају историјске личности, кметове, грађанске стражаре, показују их посађене крај стола како ризу, секу, сипају. Чак њихов јунак, Виљем Ћуталица, обновилац нове Холандске, персонификовао је такођер ову националну љубав према столу и имао је првога кувара свога времена, једног тако великог вештака, да немачки владаоци шиљаху почетнике, да се усаврше у његовој школи, а Филип II, у једном од оних периода привидног измирења са својим смртним непријатељем, потражи га у њега на поклон.

Али, како рекох, главна одлика холандске кујне је изобиље, не префињеност. Французи, који су фина укуса, налазе много шта да јој замере. Сећам се писца једних *Mémoires sur la Hollande*[1], који лиричком ватром напада на храњење Холанђана, говорећи: „Како је то јести супу уз пиво? Ово мешање меса и слаткиша? Ово ждерање толиког меса без хлеба?“ Други писци дела о Холандској говорили су о својим ручковима у овој земљи као о домаћим несрећама. Сувишно је рећи да су то све претеривања. На холандску кујну се могу свићи, за мало времена, и сувише фина уста. Основа ручку је увек једно јело с месом, с којим

[1] Успомене на Холандску.

се служи још других четири или пет јела усољеног меса и поврћа, која сваки меша и комбинује по својој вољи с главним делом. Месо је одлично, а поврће веома изврсно и приправљено на хиљаду разних начина. Нарочитог помена су достојни кромпири и купус, а вештина у готовљењу пржених ствари је за дивљење. Не говорим о дивљачи, о рибама, о белом смоку, о маслу, јер о томе говори њихов глас. Прелазим ћутке, да не бих допустио да ме победи одушевљење, онај слављени сир, на који се, кад се једном забоде нож, бесно напада, с неком врстом све то јаче помаме, бодући и секући, и упуштајући се у сваковрсне резачке радове и дубљења, док се форма не испразни, а жудња се још лепрша на остацима рушевина.

Странац који први пут једе у каквој холандској гостионици види више новина. Пре свега, тањири су изванредне величине и дебљине, сразмерни према народном апетиту; а на многим местима је салвет од веома танке хартије, савијен на три ћошка, оивичен извезеним цвећем, с малим пејзажем на угловима, са именом кафане или гостионице или *Bon appétit*, написано великим азурним писменима. Странац, да би био сигуран, поручује розбиф и доносе му пô туцета парчади, великих као листови купуса; или поручи бифтек, а они му доносе количину крвава меса која би била довољна за читаву породицу; или поручи рибу, а они му носе животињу, дугачку као сто, и са сваком од ових ствари планину куваних кромпира и судић јаке слачице. Хлеба, међутим, крипчицу нешто мало већу од талира и танку као лист хартије: непријатна ствар за нас Латине, који ждеремо хлеб као

просјаци, тако да у холандској гостионици морамо да га тражимо сваког тренутка, на велико чуђење млађих. С једним од ова три јела и чашом баварског или амстердамског пива отмен човек може да каже да је ручао. На вино ко и мало не стоји добро с кесом и не помишља, јер је и сувише скупо; али пошто су тамо кесе пуне, то га сви Холанђани од средњег сталежа на више пију; и има, извесно, мало земаља у којима се налази разноликост и изобиље страних вина које се налази у Холандској, нарочито француска и рајнска вина.

Ко по ручку жели ликере, у Холандској може да се задовољи. Није потребно да говорим да су холандски ликери чувени у свету, и да је најчувенији између свију скидам, сок од вење, назван тако по малој вароши Скидаму, која је удаљена неколико миља од Ротердама, а у којој се налази више од две стотине фабрика. Да се добије појам о раду који се ту врши, довољно је рећи да се од талога дестилисане материје исхрањује годишње тридесет хиљада свиња. После овог чувеног скидама, први пут кад се окуша, човек се куне и криво прекляње, да га неће више никад окусити, ма живео сто година; али ко га је пио, као што вели француска пословица, пиће га; у почетку се узима с комадом шећера; за тим с нешто мање, за тим без шећера, док се, *horribile dictu*, под изговором влаге и магле, не дође дотле, да се изврћу по две чашице, с морнарском отвореношћу. За тим долази, по реду племенитости, кирасо, фини ликер, женски, слабији од скидама, али много јачи од оне отужне слатчине, која се продаје у другим земљама под његовим именом. После кираса, други

веома многи ликери у свима ступњевима јачине и укуса, којима искусан пијанац може дати себи по својој вољи све облике пипитости, пиштости нежне, јаке, бучне, туробне — и довести свој мозак у такво стање, да види свет таквог изгледа, који се најбоље допада његову расположењу, као што би се учинило са оптичким инструментом, мењајући боју стакала. Кад се први пут руча у Холандској, човек доживи интересантно изненађење при плаћању рачуна. Ја сам имао ручак недовољан за једног Батавца, али доста обилан за једног Италијанца, и, према ономе што сам знао о великој скупоћи сваке ствари у Холандској, очекивах тако велики рачун, после кога је, као што вели Теофил Готје, једини разуман одговор испалити пиштољ на себе. Изненадих се, дакле, пријатно, кад ми момак рече да имам да платим *quarante sous*[1]; и како у великим варошима Холандске пролазе све монете, ставих на сто четрдесет француских сребрних суа и очекнух, да бих дао времена пријатељу, да увиди своју погрешку, ако се преварио. Али пријатељ погледа онај новац, не показујући да је погрешио, и с највећом озбиљношћу рече ми: — „Још четрдесет суа". — Тргох се на столици, тражећи објашњење; и објашњење, авај! би врло просто. У Холандској је новчана јединица форинта, која износи толико колико наше две лире и четири сантима[2], због чега сантим и солд холандски одговарају нечем више од два сантима и два солда наша; откуда неспоразум и излажење на прави пут.

[1] Четрдесет марјаша.

[2] Два динара и четири паре.

Ротердам представља, у вече, страницу неочекиван изглед. Док се у другим северним варошима, у извесно доба, живот преноси у куће, у Ротердаму, у то исто време, развија се на улицама. Хог-Стратом иде дубоко у ноћ веома густа гомила, дућани су отворени, — јер слушкиње иду за намирнице у вече, — а кафане су препуне света. Холандске кафане имају особит облик. Већином се састоје из дугачке сале подељене на средини зеленом завесом, која се пред вече спушта и скрива, као позоришна завеса, цео задњи део, који је једним делом осветљен; предњи део, одвојен од улице великим окном, остаје у мраку, тако да се с поља виде унутра само црни облаци и, светлуцања врхова од цигара изгледају као свици, а међу тим црним облацима по неки нејасан профил жене, којој смета светлост.

После кафана падају у очи, у Ротердаму као у свима варошима Холандске, продавнице дувана. Има по једна, може се рећи, на сваком кораку, и, без говора, најлепше су у Европи, не искључујући ни продавнице хаванског дувана у Мадриду. Цигаре су затворене у дрвеним кутијама, од којих су на свакој утиснуте слике краља и краљице или каквог славног грађанина холандског. Све ове кутије су метнуте на гомилу у високим излозима, у хиљаду архитектонских облика, као куле, звоници, мали храмови, увојите степенице, које се дижу од земље готово до тавана. У овим дућанима, осветљеним сијалицама као париске радње, добивају се цигаре свих облика и укуса, и услужни продавац пружи вам их, одрезавши једној машиницом врх, у завоју од прозирне хартије.

Холандске радње су дивно осветљене; и мада саме собом не представљају никакве разлике од радња других великих европских вароши, ипак имају, ноћу, неки особити изглед, због супротности која код њих долази између приземног спрата и горњег дела куће. Доле све је у стаклу, светлости, боји, сјају: горе су оне мрачне фасаде, са шиљцима, степенима, луковима; горњи део куће је стара Холандска, проста, мрачна и мирна; приземни спрат је нов живот, мода, раскош, елеганција. Осим овога, пошто радње, будући су све куће веома тесне, заузимају цео приземни спрат, и већином су тако густе да једна другу додирују, тако се, ноћу, у улицама као Хог-Страт, зид ни најмање не види од првог спрата на ниже, и изгледа да све куће придржавају излози, и излози се из даљине мешају у две широке осветљене линије, које опкољавају улицу као две запаљене ограде и плаве је светлошћу, тако да би се на њој и чиода нашла.

Шетајући ротердамским улицама, у вече, види се да је то варош у којој ври живот који се разлива: варош, хоћу да кажем, млада, у периоду рашћења, која се, као какав човек у своме оделу, осећа из године у годину све то више стешњена у својим кућама и својим улицама. Његових сто четрнаест хиљада становника биће, може бити, у не далекој будућности, две стотине хиљада. Споредне улице су мравињаци од деце, које има у изобиљу, препуно, што увесељава очи и срце. Ротердамским улицама одише не знам какав весео ваздух. Она лица, бела и црвена, у слушкиња, чије се беле капе виде са свих страна како провирују, она ведра лица трговаца који лагано шијуцкају ве-

лике чаше пива, оне сељанке с великим златним минђушама, она чистоћа, оно цвеће на прозорима, она гомила вредна и мирна, дају Ротердаму изглед здравља и задовољног мира, које нагони на усне *Te beata* из *Sepolcri*, не са узвиком одушевљења, но са осмејком симпатије.

Враћајући се у хотел, видех читаву француску породицу која је стајала у једном ходнику, дивећи се на једним вратима клинцима који су изгледали као многа сребрна дугмад.

Сутра у јутру, тек што се дигох, помолих се на прозор, који је био на другом спрату, и, видећи кровове кућа преко пута, признадох, са чуђењем, да је требало извинити Бизмарка што је мислио да види авети на крововима ротердамских кућа. Заиста, на димњацима свих старих кућа уздижу се криве или праве цеви, намештене попречно једне преко других, укрштене један пут и два пут, у облику раширених машица, вила, неизмерних рогова, у немогућним положајима, тако да стварају у човека помисао: да имају извесно значење, да су као какво тајанствено дозивање од куће до куће, и да се ноћу морају покретати са извесним циљем.

Сиђох на Хог-Страт. Био је празник, видело се мало отворених радња; али, рекоше ми сами Холанђани, ни оно мало се не би могло видети, пре мало година: одржавање религиозног прописа, које је било веома строго, почиње да опада. Пре видех знаке празника по оделу света, а нарочито људи. Људи, особито из нижих сталежа (ово приметих и у другим варошима), имају очевидну симпатију према црним хаљинама, и облаче их најчешће недељом: црна краватна, црне пантолоне и

неки црни огртачи, који готово додирују колена: одело које им са спорим ходом и озбиљним лицем даје изглед сеоских кметова, који иду да присуствују каквом званичном благодарењу у цркви.

Али оно чему се веома зачудих би, кад видех, у то доба, готово сва лица која сретах, господу и сиромашан свет, људе и дечаке, са цигаром у зубима. Ово злосрећна навика да се *сања пробуђен*, као што писаше Емило де Жирарден, кад је ратовао противу пушача, заузима један тако широк део у животу Холанђана, да треба рећи коју о њој.

Холандски народ биће да од свих северних народа највише пуши. Влажност климе ствара му од тога готово потребу; веома умерена цена дувана омогућава свима да задовоље потребу за дуваном. Да се покаже колико је укорењена ова навика, нека је довољно рећи да возари *treschkuit*-а, који је водено саобраћајно средство у Холандској, одмеравају растојања бројем испушених лула. Одавде, веле, до те вароши има не толико миља, него толико лула. Кад се уђе у кућу, после првога поздрава, домаћин вам нуди цигару; кад излазите, пружа вам другу; који пут вам пуни шпагове њима. Улицама се виде лица која припаљују цигару на пикавцу последње попушене, који још гори, и заустављајући се, са изгледом света који је у послу, коме је толико исто жао једног минута времена колико и једног потега дима. Веома многи заспе са цигаром у зубима, пале цигару кад се буде ноћу, и у јутру је поново пале, пре но што се дигну из кревета. Холанђанин је, писаше Дидеро, жив казан: и изгледа, заиста, да је пушење за њ потребна животна функција. Многи су рекли да му сав овај

дим помрачује интелигенцију. Па ипак, ако има народа који има чисту и до највишег степена јасну интелигенцију, то је холандски народ. С друге стране, у Холандској, цигара није извињење за лењствовање, нити се пуши да се *сања будан:* сваки ради свој посао, избацујући из уста беле облачиће, правилно, као цев фабричне пећи, а цигара је, место дистракција, подстрек и помоћ у раду. „Дим је“, рече ми један Холанђанин, „наше друго дисање“; а један други ми дефиниса цигару: „шести прст руке“.

Овде бих, поводом дувана, желео испричати живот и смрт једнога славног холандског пушача; али се мало бојим слегања рамена многих холандских пријатеља, који ми испричаше овај живот и ову смрт, жалећи се баш да странци који пишу о Холандској остављају на страну ствари важне и часне по земљу, а занимају се шалама те природе.

Али, било како било, ова је шала тако нова, да је не могу задржати у перу.

Био је, дакле, једном неки богат господин из околине Ротердама, који се звао Ван Клаес, а имао је надимак *Папа велика лула*, што је био стар, дебео и велики пушач. Традиција прича да се он обогатио, као поштен трговац, у Индији, и да је био човек благог понашања и доброга срца. Вративши се из Индије, био је саградио себи веома лепу палату у близини Ротердама, и у овој је палати био прикупио и наместио као у музеју све моделе лула које су биле на свету, у свима земљама и у сва времена, од оних које су служиле старим варварима за пушење конопље до највеличанственијих лула од пене и амбре с фигури-

цама на њима, оивиченим златом, које се с дивљењем посматрају у најлепшим париским радњама. Музеј је био отворен странцима, и свакоме ко би га посетио господин Ван Клаес би, пошто се похвалио својим пространим знањем о пушењу, пунио шпагове цигарама и дуваном и поклањао каталог музеја у плишаним корицама.

Господин Ван Клаес је пушио сто педесет грама дувана дневно, и умро је кад му је било деведесет осам година, тако да је, кад се све прорачуна, претпостављајући да је почео пушити од осамнаесте године, за све време свога живота попушио четири хиљаде триста осамдесет и три килограма дувана; од толике се количине дувана образује црна непрекидна пруга дугачка двадесет француских миља. Поред свега овога, Ван Клаес се показао много већи пушач на смрти него у животу. Традиција је сачувала све појединости његова свршетка. Недостајало му је мало дана да напуни деведесет осму годину, кад изненада осети да ће му та година бити последња. Посла да му позову бележника, који је такођер био одличан пушач и, без икаква другог увода, рече му: „Нотаре мој, напуните моју и своју лулу; осећам да умирем". Бележник напуни луле, упали их и господин Ван Клаес рече у перо свој тестаменат, који је после постао славан у целој Холандској.

Пошто је расподелио велики део свога имања на сроднике, пријатеље и добротворне заводе, он одреди ове чланове:

„Хоћу да се сви пушачи из места позову на мој погреб свима могућним средствима: новинама, приватним писмима, окружницама, извесницама,

Сваки пушач, који дође на позив, добиће на поклон десет фуната дувана и две луле, на којима ће бити урезано моје име, гроб и дан моје смрти. Сиромаси из округа, који буду пратили мој ковчег, добиваће сваке године, о годишњици моје смрти, велики пакет дувана. Свима онима који ће присуствовати погребу, стављам услов, ако хоће да уделују у одредбама мога тестамента, да без прекида пуше за све време трајања церемоније. Моје ће тело бити затворено у сандуку, испуњену изнутра дрветом од мојих старих кутија од хаванских цигара. На дну сандука ће се метнути једна кутија француског дувана, званога *caporal*, и један пакет нашег старог холандског дувана. Поред мене ће се ставити моја омиљена лула и једна кутија палидрваца, јер се никад не зна шта може наступити. Кад се ковчег буде донео на гробље, сва лица с пратње, пре но што се разиђу, проћи ће редом испред њега и бациће на њ прах из својих лула."

Последња воља господина Вана Клаеса би веома строго испуњена. Погреб је био сјајан и покривен густом маглом дима: куварица покојникова, која се зваше Гертруда, којој господар бејаше оставио, једним додатком тестаменту, знатан приход, под уговором да сломи своју тврдоглаву противност ка дувану, праћаше спровод са цигаретом у устима; сиромаси благосиљаху успомену на добротворног господина, и цело место одјекиваше новим похвалама, као што још данас одјекује његовом славом.

Пролазећи дуж једног канала, видех с новим ефектима једну од оних наглих промена времена, коју сам видео дан раније. На један мах нестаде

сунца; она неизмерна разноликост бојâ које се смене помрачи се и поче дувати јесењи ветрић. Тада за малопређашњим веселим миром наступи са свих страна, и код свих ствари, нека врста плашљивог неспокојства. Гране дрвета почеше шуштати, заставице на бродовима таласати се, барчице везане за коље одскакивати, вода дрхтати, хиљаду предмета обешених о куће лелујати се, крила на воденицама окретати се брже; изгледа да кроза све јури дах зиме и да се варош престрављује, као да је осетила тајанствену претњу. Мало времена за тим сунце се опет појави, а са сунцем и боје, мир, веселост. Овај ме призор натера да помислим, да се Холандска заиста не може назвати земљом тужног изгледа, као што многи мисле; него пре, према времену, веома тужна или веома весела. Она је у свачему земља противности. Под најћудљивијим небом налази се народ најмање ћудљив на земљи; и овај чврсти и уређени народ има архитектуру која се највише повија и најзамршенију што два ока могу да виде.

Пре но што уђем у ротердамски музеј, изгледају ми потребне неколике напомене о холандском сликарству, не за *coloro che sanno*.[1] разуме се, но за оне који су заборавили.

Холандско сликарство има извесно својство које га чини, за нас Италијане, привлачним: оно је од свих светских сликарских врста најразличније од нашега, антитеза или, да кажем једном од оних реченица које су љутиле Леопардија, противан пол уметности. Наша и холандска школа су две најоригиналније школе, или, како је неко рекао, једине

[1] Оне који знају.

две школе којима строго припада та титула, пошто су остале само кћери или млађе сестре, које више или мање личе на њих. И тако и у погледу сликарства Холандска пружа оно што се тражи с највећом жудњом на путовима или у путописним делима: ново.

Холандско сликарство се родило с независношћу и са слободом Холандске. Док су северне и јужне покрајине Ниских Земаља биле уједињене под шпанском монархијом и у католичкој вери, имале су једну, заједничку школу. Холандски сликари су сликали као белгијски сликари: учили су се у Белгији, у Германији, у Италији: Хемскерк је подражавао Микел-Анђелу; Блумаерт Корежу; Моро Тицијану, — да не помињем многе друге; и били су педантни подражаваоци, који су додавали претераности италијанског стила извесну немачку суровост, откуда је произлазило помешано сликарство, још ниже од оног најранијег, готово детињског: суровог у цртежу, грубог у колориту и с потпуном оскудицом тамно-светлога, али бар далеко од имитације, што је било као далеки увод у право холандско сликарство.

С ратом за независност, слободом, реформом, и сликарство се обнавља: с религиозном традицијом пада уметничка традиција: голе нимфе, богородице, свеци, алегорија, митологија, идеал, сва стара грађевина руши се. Холандска, оживљена новим животом, осећа потребу да га манифестује и да га рашири на нов начин: ова мала земља, поставши наједанмах тако славна и страшна, осећа жељу да наслика себе саму: моћ, која је ојачала и изоштрила се у овом великом раду око стварања отаџбине, стварног света, прелива се сада, пошто

је предузеће довршено, и ствара имагинарни свет: стање у земљи је повољно за обнову уметности: највеће су опасности отклоњене; у њој има безбедности, среће, сјајне будућности: јунаци су извршили своју дужност, у будуће могу да се стварају уметници. Холандска, после толиких жртава и толиких несрећа, изишавши победитељком из борбе, подиже главу у сред народа и осмејкује се, и тај осмејак је уметност.

Каква је могла бити та уметност, могло би се погодити, и кад не би остао ни један споменик од ње. Народ миран, вредан, практичан, стално вођен, да кажем речима једног великог немачког песника, прозаичној стварности, пословима обичног и грађанског живота; који васпитава свој разум на рачун своје уобразиље; који живи, следствено, више од јасних идеја, но од лепих слика; који бежи од апстракција, који се не одушевљава мишљу о ономе ван природе с којом је у сталној борби; који види само оно што постоји, који ужива само у ономе што има, који налази своју срећу у миру, обезбеђену и часно сенсуалном, у животу без бурних страсти и без нечедних жеља; овај народ морао је имати и у уметности мирно осећање, волети уметност која крепи без потреса, која би говорила више чулима но духу, уметност спокојну, тачну, савршено материјалну као његов живот; уметност, једном речи, реалистичну, у којој би се он могао огледати и видети се онакав какав је био, и био је задовољан што јесте.

Уметници почеше сликати оно што им најпре падаше у очи: кућу. Дуге зиме, сталне кише, влага, непрестана променљивост климе, принуђавају Хо-

лаиђанина да проводи велики део године и дана у кући. Ову малу кућу, ову шкољку он воли много више но што ми волимо своју, управо зато што му је потребнија и што више у њој живи: снабдева је свима угодностима, нежан је с њом, угађа јој: он ужива, посматрајући, кроз добро затворене прозоре, снег који пада и кишу која лије, говорећи: „Бесни, непогодо, ја сам у топлини и заклоњен." — У овој својој кори, са својом добром домаћицом поред себе, у сред своје деце, проводи дуге зимње и јесење вечери, једући много, пијући много, пушећи много, крепећи се честитом веселошћу од дневних брига. Холандски сликари сликају ове куће и овај живот на сликама сразмерним малим зидовима на које треба да буду обешене: спаваће собе, које буде укус за одмором, кујне, спремљени столови, лица свежа и насмејана, матере породица, људи сити и задовољни око огњишта; и као савесни реалисти, који ништа не заборављају, стављају мачку која дрема, пса који зева, кокошку која чепрка, метлу, поврће, растурене шерпење, очишћену шпад. Овај живот сликају, за тим, код свих друштвених класа и у свима његовим сценама: разговор, игранку, весеље, игру, светковине; и тако постају славни Тербург, Мецу, Нечер, Дау, Мирис, Стен, Брувер, Ван Остад.

После куће окрећу се пољу. Непријатељска киша допушта да се само доста кратко време ужива у природи, али баш због овога холандски уметници боље уживају у њој, поздрављају пролеће живљом радошћу, и онај кратки осмејак неба дубље се оцртава у њиховој фантазији. Земља није лепа,

али је двојином мила, јер је отета од мора и од странаца: они је сликају с љубављу; стварају прост, невин пејзаж, пун неког интимног осећања које немају у то време ни талијански ни белгијски пејзажи. Њихова земља, равна и монотона, пружа њиховим пажљивим очима чудновату разноликост. Хватају све промене неба, служе се водом које свуда има, која убија светлост, даје нежности и светиње и осветљава сваку ствар; немају планина, али мећу у дну слика дине; немају шума, али виде, износе пред друге тајне шуме у групи дрвета, и оживљују све ово својом веома лепом стоком и својим једрилима. Предмет њихове слике је веома сиромашан: ветрењача, канал, сиво небо; али на колике ствари нагони да се мисли! Неки од њих, незадовољни овом природом, долазе и траже у Италији брегове, светло небо и славне рушевине, и отуда излази низ одабраних сликара, као Бот, Сванeвелт, Пинакер, Бренберг, Ван Лар, Аселин; али победници остају холандески пејзажисти: Винан, сликар јутра; Ван дер Нер, сликар ноћи; Рајсдаел, сликар меланхолије; Хобема, сликар ветрењача, колеба и вртова, и други који се задржаше на томе, да изразе чар своје скромне природе.

Заједно с пејзажем рађа се друга врста сликарства, особено својствена Холандској: сликање животиња. Животиње су богатство земље: то је она изванредна раса волова којој нема равне у Европи, нити по плодности нити по лепоти. Холанђани, који им толико дугују, поступају с њима, може се казати, као с неком врстом људи: они воле своју стоку, перу је, чешљају је, облаче је. Она се види на све стране; огледа се у свима каналима;

улепшава земљу, шарајући безбројним црним и белим пегицама огромне ливаде; даје сваком месту изглед мира и имућности, што улива у срце не знам какво осећање аркадске благости, патријархалне озбиљности. Холандски сликари изучавају ове животиње у свима њиховим разноликостима, у свима њиховим навикама; одређују, тако рећи, њихов интиман живот, осећања, и њима оживљују мирну лепоту својих пејзажа. Рубенс, Снидерс, Павле де Фос, многи други белгијски сликари сликали су животиње с дивном вештином; али су их све премашили Холанђани Ван де Велде, Берхем, Карел ди Жарден, и краљ у сликању животиња, Павле Потер, чији је чувени *Бик* из хашког музеја имао част да буде намештен у палати Лувру, испред Рафаелове Трансфигурације.

Холанђани су морали бити велики на једном другом пољу сликарства: сликању мора. Море, њихов непријатељ, њихова моћ и њихова слава, које наткриљује њихову отаџбину, досађује јој и плаши је, и улази с хиљаду страна и у хиљаду облика у њихов живот; ово немирно Северно Море, пуно тужне боје, осветљено заласцима сунца, безгранично тужним, које шиба опустошену обалу, морало је завладати уобразиљом холандских уметника. Они, заиста, проводе многе часове на обали, посматрајући његову страшну лепоту, улазе смело међу таласе, да изучавају буру, купују лађе и плове са својом породицом, посматрајући и сликајући; прате народну флоту у ратовима и присуствују биткама; и тако се рађају сликари мора, као Вилхелм Ван де Велде старији и Вилхелм млађи, Бакујзен, Дубелс, Шторк.

Друга једна врста сликарства морала се родити у Холандској, као израз народног карактера и републиканских обичаја. Народ, који је без величине створио толика велика дела, као што вели Мишле, морао је имати своје херојско сликарство, ако се тако може рећи, одређено да наслика људе и догађаје. Али ово сликарство, баш стога што је овај народ био без величине или, боље рећи, без изгледа величине, скроман, склон да сматра све једнаке пред отаџбином, јер су сви били свршили своју дужност, народ који је мрзео ласкања и апотеозе, који слави на једноме врлине и тријумф многих; ово сликарство морало је илустровати не неколицину одличних људи и неколико необичних догађаја, него све друштвене сталеже, узете у најобичнијим и најмирнијим приликама буржоаског живота. Отуда велике слике које представљају пет, десет, тридесет лица заједно: стрелци, кметови, официри, професори, чиновници, управници, посађени или седећи за столом, гостећи се и разговарајући, — сви у природној величини, сви сасвим верни портрети, лица озбиљна, отворена, на којима сија унутарња ведрина сигурне савести, на којима се погађа, више но што се види, племенитост живота, посвећена отаџбини, карактер те епохе, јаке и радљиве, мушке врлине оних одличних генерација; све ово истакнуто лепом ношњом освита која сједињује тако дивно озбиљност и нежност, оковратницима, прсницима, црним огртачима, свиленим појасима, пантљикама, оружјем, заставама.

На овом пољу су имали велика дела Ван дер Хелст, Халс, Говаерт Флинк, Бол.

Прелазећи с разматрања разних сликарских врста на нарочити начин, на средства којима се послужише уметници, радећи их, одмах се опажа једно, најглавније, које је као нарочито обележје холандске школе: светлост.

Светлост је, у Холандској, због особених стања у којима се јавља, морала учинити да се роди нарочити начин сликарства. Бледа светлост, која се таласа чудноватом окретношћу, кроз атмосферу пуну паре, застор стално магловит и нагло прекинут, вечита борба између зракова и сенака, били су призор који је морао привући пажњу сликара. Они почеше примећавати и сликати сав овај немир неба, ову борбу, која оживљује различним и фантастичним животом самоћу холандске природе, и, што је више сликаху, ова борба завлада њима, и тада, место да сликају, они су стварали. Тада они сами доведоше два елемента у борбу: нагомилаше тмину, да је секу, да је ломе, свима начинима светлих рељефа и дрхтања светлости, да одблесну у њој и умру сунчеви зраци, вечерња одбијања светлости, сјај светиљака, који прелази веома фино у тајанствене сенке и да испуне ове сенке нејасним облицима, који се виде, али се не разликују; да створе на тај начин сваковрсне игре, противности, загонетке, неочекиване и чудновате ефекте јасно-тамног. На овом пољу су учинили права чуда, између многих других, Герард Дау, творац славне слике *Четири свеће*, и велики, чаробни, надчовечански вештак у светлости, Рембрант.

Други главни карактер холандског сликарства морао је бити колорит. Осим разлога, тако општег признатог, да у земљи у којој нема бреговитих

хоризоната, где нема случајних прегледа, где нема великих погледа, где нема општих форама, једном речи, предмета који су погодни за сликарство, уметниково око морају већином да привуку боје: а то мора у толико више да се догађа у Холандској, у којој неизвесна светлост, неодређена магла која стално обавија ваздух, омекшава, слива ивице предмета, због чега око занемарује облик који не може добро да ухвати, и радије се зауставља на боји, као главном атрибуту који му пружа природа. Осим ових разлога има и тај, да су у равној земљи, једноставној и сивој, као што је Холандска, потребне боје, као што је у јужној земљи потребна сенка. Холандски сликари су ишли само за заповедничким укусом свога народа, који је обојио веома живим бојама куће, бродове, на неким местима дебла од дрвета, коље, ограду у пољима; који се облачи, који се онда још више облачио, у веселе боје; који воли до лудила лалу и зумбул. И тако су сви холандски сликари, Рембрант први, били моћни колористи.

Реализам, омиљен холандском мирном и спором карактеру, који допушта уметницима да буду господари свога жара, и потпомогнут њиховом природом, која тежи ка тачном и бежи од стварања ствари у пола, морао је дати сликарству овога народа другу особиту одлику, — утанчан укус; а овај утанчани укус Холанђани су дотерали до последњег степена могућности. Вели се, с разлогом, да се на холандским сликама налази прва одлика овога народа: стрпљење. Свака ствар ту је представљена с подробношћу дагеротипије: намештај са свима својим пругама, лишће са свима својим жилицама.

ткања са свима својим концима, закрпе са свима својим тачкама, животиње са свом својом длаком, лица са свима својим борама; свака ствар је извршена с микроскопском тачношћу, тако да човек помишља да је дело кичице какве виле или да је сликар изгубио на послу и вид и разум. Махна, пре него врлина, јер је позив сликарства да слика не оно што постоји, него оно што око види, а око не види сваку ствар; али је махна дотерана до тако чудновате изванредности, да се посматра, не вичући против ње, и човек се не усуђује да пожели да је нема. У овом погледу били су славни, као чуда од стрпљивости, Дау, Мирис, Потер, Ван дер Хелст, и више или мање сви холандски сликари.

Али реализам, који даје холандском сликарству тако оргиналан утисак и тако дивна својства, такође је повод његових најозбиљнијих махна. Холандски сликари, који се само труде да наслikају материјалну вештину, дају својим фигурама само изразе физичких осећања. Бол, љубав, одушевљење и хиљаду врло нежних афеката који немају имена или узимају разно име од разних узрока који их рађају, ретко изражавају или их не изражавају никако. За њих срце не куца, око не плаче, уста не дрхте. На њиховим сликама недостаје читав један део, најмоћнији и најплеменитији, душа људска. Шта више, тим верним сликањем сваке ствари, и ружне, и нарочито ружне, завршавају претеривањем и овога; претварају махне у наказе, портрете у карикатуре; наносе љагу народном типу; дају свакој људској прилици бедан и смешан изглед. Да би имали где да ставе овакве личности, принуђени су да бирају тривијалне пред-

мете: отуда неизмеран број слика које представљају крчме и пијанице са смешним и заглупелим лицима, у изваљену положају жентурине, смешне старце, достојне презирања; сцене у којима изгледа да се чују страшни узвици и гадне речи. Рекло би се, гледајући оне слике, да у Холандској станује најгрубљи и најраспуштенији народ. Одавде сликари силазе у још веће слободе. Стен меће на сред једне слике цев за чишћење; Потер слика краву која мокри; Рембрант црта личности како врше велику нужду; Браувер представља пијанице које повраћају; Torенције растура слике тако срамне, да их савезно холандско веће прикупља и спаљује. А, остављајући ове претераности, у једном холандском музеју се не налази готово никада ништа што уздиже душу, што буди покрет узвишених и нежних мисли. Човек се диви, ужива, смеје се, остаје замишљен пред каквим пејзажем, али, излазећи, примећује да није осетио потпуно задовољство; жели нешто, осећа као неку потребу да види лик лица и да чита надахнуте стихове, а који пут му дође да прошапуће, готово и не примећујући: „— Ах, Рафаело!“

Најзад, треба поменути још две велике одлике овога сликарства: његову разноликост и његову важност, као израз, као огледало, тако да кажем, земље. Ако се одвоји Ремрант с групом својих подражавалаца, готово сви други уметници су веома различни међу собом; ни једна друга школа не представља, може бити, тако велики број оригиналних вештака. Реализам холандских сликара родио се из њихове заједничке љубави према природи; али сваки је, у своме делу, успео да се провиди његов

сопствен начин љубави: сваки је изнео различан утисак, који је добио од природе: сваки је, полазећи од заједничке тачке, која је била култ материјалне истине, стигао извесној мети која није она у других. Њихов реализам за тим, гонећи их да сликају све, учинио је то, да је холандско сликарство успело да представи Холандску потпуније од онога што је икоја сликарска школа икада учинила ма с којом земљом. Кад би нестало, рекао сам једном, изузев сликарских радова, свако друго очевидно сведочанство постојања Холандске у XVII веку — њену великом веку — у сликама би се све нашло потпуно: вароши, поља, луке, лађе, пристаништа, пијаце, дућани, ношња, оруђа, оружје, рубље, роба, кујнско посуђе, јела, уживања, навике, религиозна веровања и сујеверје, добра својства и махне народа; и ово што је од велике важности за књижевност, од исте је толике важности и за њену сестру, сликарство.

Али у холандском сликарству постоји једна велика празнина, за коју миран и скроман карактер народни није довољан. Ово сликарство, тако интимно народно, занемарило је, изузев неке поморске битке, сва јуначка дела из рата за ослобођење, за која би била довољна опсада Лејда и Харлема да надахну, да створе читав легион уметника. Један рат од готово читавог века, пун чудноватих и страшних догађаја, није био представљен ни на једној знаменитој слици. Ово сликарство, тако разнолико и тако савесно у сликању земље и њена живота, није представило ни једне сцене из оне велике трагедије, као што ју назва, проричући, Вилхелм Ћуталица, која је пробудила у холандском

народу, за тако дуго време, толика узбуђења ужаса, бола, гнева, радости, поноса!

Сјај холандске уметности помрачи са сјајем политичке величине. Готово сви велики сликари родише се за првих тридесет година XVII века или последњих година XVII века; сви су били умрли после прве десетине XVIII; а у овом веку не јави се никоји други: Холандска је била исцрпла своју плодност. Већ пред крај XVII века народно осећање је почело слабити, укус се кварио, сликарска инспирација опадаше с моралном енергијом земље. У XVIII веку уметници као да су се били заморили природом, враћајући се митологији, класицизму, конвенционалности: имагинација хладни, стил осиромашава, свака искра античког духа гаси се; холандско сликарство још показује свету дивно цвеће Ван Хијсума, последњег великог сликара, заљубљеног у природу, а кад му, за тим, уморна рука клоне, ови цветови падају на његов гроб.

Садашњи сликарски ротердамски музеј садржи само мали број слика, међу којима веома мало од првих уметника, а ни једну од капиталних дела холандског сликарства. Триста радова на платну и хиљаду и три стотине цртежа било је уништено у једном пожару 1864. год.; а што се сада налази у њему, долази великим делом од неког Јакова Ото Бојманса, који га је тестаментом оставио вароши Ротердаму.

У овај музеј, дакле, човек може ући више ради тога да лично упозна каквог уметника, него да се диви холандском сликарству.

У једној од првих сала виде се неколике слике поморских битака, обележене именом Виљема Ван

де Велде, који се сматра као највећи сликар мора свога времена, син некога Виљема, такође сликара мора, званога *стари*, за разлику од овога, званога *млади*. Отац и син су имали срећу да живе у време великих поморских ратова између Холандске, Инглеске и Француске, и да виде битке својим рођеним очима. Холандска влада је била ставила на расположење Ван де Велду старом малу фрегату; син је пратио оца, и обојица прављаху скице у сред топовских пуцања, идући по неки пут толико напред с лађом, да су приморавали адмирале да им заповедају да се удале. Ван де Велде млади много надмаши оца, и већином је радио мале слике: сиво небо, мирно море и понеко једро; али су тако израђене да се, ма како мало да се на њима зауставе очи, осећа слан мирис воде, а рам изгледа као прозор. Овај Ван де Велде припада оној групи холандских сликара који су волели воду са извесном врстом пламеног жара и који су сликали, може се рећи, на води. Међу овима је био такођер Бакујзен, сликар мора, који је био у своје време на великом гласу и кога је Петар Велики, за време док се бавио у Амстердаму, изабрао за свога учитеља. Овај Бакујзен, према ономе што се прича, усуђивао се да уђе, на барци, у сред бурнога мора, да изближа посматра покрете таласа. И стављао је себе и возаре у такву опасност, да су га ови, којима је више било стало до своје коже него до његових слика, враћали на суво против његове воље. Јован Грифије је био још смелији. Био је купио у Лондону мали брод, наместио га као кућу, сместио унутра жену и децу, и пловио је тако за свој рачун, тражећи материјал за слике. Кад је бура

сломила његов брод о стење и разнела све његово имање, он се, спасавши се, чудом, с породицом, настани у Ротердаму; али пошто му се, после кратког времена, досади живот на суву, купи једну трошну барку и отпоче поново ловити, доведе по други пут близу Дордрехта живот у опасност и пловљаше и даље.

У погледу на море, ротердамски музеј нема готово ништа; али је пејзаж у њему достојно представљен двема сликама Ријсдала, највећега између холандских пејзажиста с мотивима са села. Ту су два од његових омиљених предмета: пошумљена и усамљена места, која буде, као све остале његове слике, неко осећање нејасне меланхолије. Велика моћ овога уметника, који је првак у холандској школи, због неке нежности душе и надмоћности чудноватог васпитања, то је осећање. Речено је с правом за њега, да се послужио пејзажем да изрази своју горчину, своју досаду, своје снове и да је посматрао своју рођену земљу са извесном врстом горке туге, сличном тузи болесника, и да је створио шумице, да у њих скрије своју тугу. Застрвена светлост Холандске, то је слика његове душе; нико није одличније осетио њену меланхоличну нежност; нико није боље од њега представио, зраком тужне светлости, осмејак ожалошћеног бића. И баш због ове своје изузетне природе био је цењен од рођених суграђана тек много времена после своје смрти.

Поред једне од Рисдалових слика налази се једна слика цвећа једне уметнице, Ракиле Риш, жене одличног портретисте, која је рођена у другој половини шеснаестог века, а умрла с кичицом у

руци, кад јој је било осамдесет година, доказавши своме мужу и свету: да разумна жена може страсно да негује лепе уметности и да нађе времена, да роди и одгаји десеторо деце.

Пошто сам поменуо жену једнога сликара, бележим узгред да би се дала написати лепа књига о женама холандских сликара, било због разноликости догађаја коју пружају, било због важне улоге коју су имале у историји уметности. Добар број познаје се лично, јер су многи сликари заједно са својима, и с портретима своје деце, мачке и кокошке, израдили и њихове портрете. Готово о свима говоре биографи, поричући или утврђујући гласове који су кружили о њихову понашању. Неки се писац осмелио да каже да се већи део њих огрешио о сликарство. Мени изгледа да је погрешака било и с једне и с друге стране. Што се тиче Рембранта, познато је да је најсрећнији период његова живота био период који је протекао између његове прве женидбе и смрти његове жене, кћери некога кмета из Лејварда; потомство дугује, дакле, благодарност његовој жени. Знамо да се Вандерхелст оженио, већ у годинама, лепом младом девојком, којој се ништа није могло замерити; и потомство мора такођер и њој захвалити што је увеселила старост овог великог уметника. Не може се, истина, говорити истим речима о свима. Од двеју Стенових жена прва је, на пример, била лакомислена, и упропастила му је пивару, коју је наследио од свога оца у Делфту, а друга му је, према ономе што се прича, била неверна. Друга жена Хемскеркова била је лопов, тако да је муж морао за њом ићи, да се извињава због њених

рђавих дела. Жена Хондекетерова била је чудновата и досадна, и приморавала га је да проводи вече у крчмама, да би се ослободила његова друштва. Жена Берхемова била је страшно лакома: нагло га је будила, кад би га нашла успавана крај његових кичица, да ради и да зарађује; јадни човек био је приморан да је поткрада, кад је примао новац за своје слике, да би могао купити отиске слика. Обратно, никад се не би могло свршити с навођењем, кад би се хтеле поменути махне господе мужева. Сликар Грифије приморава своју жену да барком путује по свету; сликар Веникс тражи допуштење од своје жене, да оде и проведе четири месеца у Риму, и остаје тамо четири године; сликар Карел ди Жарден жени се богатом старом женом, да му плати дугове, и кад му их је платила, он је оставља; сликар Молин извршује преко других убиство своје жене, да би се оженио неком Ђеновљанком. Остаје под сумњом да ли је јаднога Павла Потера изневерила, као што неки тврде, а други поричу, жена коју је лудо волео, и да ли је велики сликар цвећа, Хпјсум, који се изео због љубоморе, у сред богатства и славе, због жене која више није била ни млада ни лепа, имао основаних разлога да се једи или да није пре без разлога био то увртео себи у главу, због лажних гласова његових завидљивих такмаца. Да се лепо сврши, помињем са чашћу три жене сликара Еглон ван дер Нера, које су му дале двадесет и пет синова, који му нису одузели време да наслика велики број свакоковрсних слика, да изврши неколика путовања и да гаји лале.

У ротердамском музеју има неколико малих слика Алберта Кујпа, један пејзаж, коњи, кокошке, воће; онога Алберта Кујпа који је *сам створио извесан део* у холандском сликарству, који је насликао у току свога готово стогодишњег живота портрете, пејзаже, животиње, цвеће, зимње сцене, месечеву светлост, море, слике фигура и оставио у свима врстама оригиналан отисак, и који је ипак зато био, као готово сви холандски сликари његова времена, тако мало срећан, да се до 1750., или више од педесет година после његове смрти, не плаћаху више од сто динара оне између његових слика, које би се сада платиле сто хиљада, не у Холандској, него у Инглеској, у којој се сада налазе готово сви његови радови.

О *Христу у гробу* од Хемскерка не би вредело ни речи утрошити, кад не би служио као изговор за упознавање сликара, који је био један од најинтересантнијих људи, који су се икада виделп на површини земљиној. Ван Вêн, пошто је тако његово име, родио се у селу Хемскерку на крају XV века, и цветао је, према томе, у периоду италијанског подражавања. Био је сељачки син, и ма да је осећао извесну склоност ка сликарству, био је одређен да буде сељак. Постаде сликар, као многи други холандски сликари, једном случајношћу. Његов отац је био врло љут човек, и син га се страшно бојао. Једнога дана јадни Ван Вêн испусти на земљу ведрицу с млеком; отац појури на њега, син утече, сакри се и проведе ноћ ван куће. Сутра у јутру мати га нађе, сагласи се с њим да не би било мудро сукобити се с гневним оцем, даде му нешто рубља и новаца и посла га

с божјим благословом. Младић оде у Харлем, успе да уђе у школу једнога сликара на гласу, учаше, постиже нешто, и оде у Рим, да се усаврши. Не постаде велики сликар, шта више, италијанско подражавање му нашкоди: представљао је голо са суровошћу, и имао је извештачен стил; али је био плодан и плаћан сликар, и није имао разлога да жали за сеоским животом. Али у овоме се састоји његова оригиналност: био је, према ономе што веле његови биографи, човек неверовагно, болесно, лудо плашљив, толико да се, кад је знао да ће проћи стрелци, пео на кровове и на звонике, и само кад би видео оружје на улици, већ би се плашио. За онога коме изгледа да је ово фабула, има један догађај који нагони да се сматра за истину: пошто се он налазио у вароши Харлему, кад су је Шпањолци били опсадили, чиновници, који су знали за његову слабост, допустише му да утекне из вароши, пре но што би се дошло до оружја, може бити зато што су предвиђали да би он умро од страха; и он се послужио тим допуштењем и утекао у Амстердам, оставивши своје суграђане у невољи.

Други холандски сликари, — пошто говорим о људима, не о сликама — дугују, као Хемскерк, случајности што су постали сликари. Евердинген, пејзажиста првог реда, то дугује бури, која му је бацила лађу на норвешку обалу, где он остаде, надахну се у оној великој природи, и створи врсту оригиналног пејзажа. Корнелис Вром дугује такођер своју срећу бродолому; био је пошао у Шпанију с неколиким религиозним сликама, лађа се потопи близу португалских обала, једни сликар се спасе

са осталима на неко пусто острвце; ту остадоше два дана, не једући; мишљаху за се да су изгубљени, кад им изненада притекоше у помоћ калуђери из оближњег манастира, којима море бејаше донело заједно с коритом брода потопљене слике, које се овим калуђерима бејаху учиниле дивне. Тако Корнелис би примљен, гошћен, подстакнут да слика, и ово дубоко узбуђење од бродолома даје његову духу нов и моћан импулс, који га створи правим уметником. А један други, Ханс Фредеман, славни сликар обмана ока, онај који је тако вештачки насликао стубове на крилима врата у једној сали, да је Карло V, окренувши се, тек што уђе да посматра, помислио да се зид, чудом, затвори за њим; Ханс Фредеман, који је сликао палисаде, који су враћали натраг свет и врата на која се спушташе рука да их отвори, дугује за своју срећу једном делу о архитектури од Витрувија, које је случајно био добио од неког столара.

Има једна лепа Стенова слика, која представља лекара који се претвара да вади камен неком уображеном болеснику; једна старица скупља камење у леген, болесник се очајно дере, а неколики љубопитљивци посматрају, смешећи се, с једног прозора.

Кад се каже да се пред овом сликом прсне у смех, каже се све оно што се о томе може да каже. Овај Стен је, после Рембранта, најоригиналнији сликар лица холандске школе; он је један од оних веома многобројних уметника, који, кад се једном познаду, подударали се или не с нашом нарави, уживало се у њима као у великим или се сматрали достојни само друге части, све једно је:

остају утиснути, увек свежи у нашој памети, док год смо живи. Кад човек види његове слике, више му није могуће видети пијаницу, лакрдијаша, хрома човека, чудовиште, ружно лице, смешно кревељење, необичан положај, а да се не опомене неког од његових лица. Све поступности, све лудорије напитости, све оно што је грубо и непријатно у оргији, помама најнижих уживања, цинизам најнижег порока, лакрдије најнеобузданије рите, све најживотињскије емоције, сви најгнуснији призори живота у крчми и на улици, он је све то насликао с бруталношћу и безобзирношћу човека без скрупула и с комичном снагом, жаром, неком, готово бих рекао, опијеношћу надахнућа, која се не може речима изразити. О њему су написана многа дела и изречени судови, врло различни. Његови најватренији обожаваоци су му приписали моралну намеру: циљ да се омрзне пијанство, цртајући га, као што је радио, одвратним бојама, слично Шпартанцима који су показивали пијане илоте[1] деци. Други су у овом начину сликања видели само спонтани и ненамерни израз нарави и укуса уметника, кога су представили као простог бекрију. Како било да било, изван сумње је да је, по ефектима које производи, Стеново сликарство сатира порока; и у овоме је он већи од готово свих холандских сликара, који се задржаше на спољашњем реализму. Отуда је био назват холандски Хогарт, жовијални философ, најдубљи посматрач обичаја у својој земљи, а међу његовим обожаваоцима био је један, који је рекао да би Стен, да је био рођен у Риму, место у Лејди, и да му

[1] Илоти — робови у јелинској државици Шпарти.
Прев.

је био учитељ Микел-Анђело, место Ван-Гоена, постао један од највећих светских сликара; и један други, који је нашао не знам какву сличност између њега и Рафаела. Мање је у опште уживање у техничким особинама његова сликарства, у коме се не налази финоћа и јачина других сликара, као Остада, Мириса, Даua. Али, посматрајући и сатирични карактер његова рада, може се рећи да је Стен често отишао даље од свога циља, ако је, у ствари, имао какав циљ. Његов жар, пун шале, често пута је надвладао у њему осећање стварности: његова лица, место да буду само смешна, била су ужасна, једва људска, често слична више животињама но људима, и он је умножио ова лица толико, да буде који пут место смеја тугу и неко осећање готово презирања због увређене људске природе. Најчешће, пак, најјаче дејство је смех, звучан смех, који се не да̂ задржати, који нам се отима чак и кад смо сами, и који дозива свет испред суседних слика. Немогуће је отерати на виши степен моћ величине спљоштавања носева, кривљења уста, стезања вратова, мрежања бора, изражавања, у сјају полуугашене пупиле, глупавости и раскоши, истицања заглупелости једног човека у осмејку и једном покрету; немогуће је произвести осећање смрада луле, слушање смеја, погађање глупих или срамних разговора, разумевање, једном речи, крчме и рите; немогуће је, велим, дићи ову вештину на виши степен од онога на који ју је дигао Стен.

О његову животу постојала су, и још постоје, крупна питања. Написана су многа дела, да се докаже да је био пијаница, и дела, да се до-

каже да је био умерен; и као увек, претерало се и у једном и у другом правцу. Држао је пивару у Делфту; није имао посла, те направи од ње крчму, и би још горе. Вели се да је он био најревноснији посетилац, да је сушио све вино и да је, када је подрум био празан, скидао натпис, затварао врата, почињао нрвашњи живот. Чак се вели да је самим сликама плаћао и да су се, следствено, све његове слике нашле код винарских трговаца. Тешко је, заиста, објаснити како је могао, будући да је увек био пијан, израдити тако велики број дивних слика; али је исто тако тешко разумети како је толико могао уживати у таквим предметима, ако је проводио умерен и уредан живот. Извесно је да је, нарочито у последњим годинама свога живота, чинио сваковрсна чуда. У почетку је учио код Ван Гоена, нејзаклете на гласу; али је геније у њему више радио но студија; он је погодио правила своје вештине; и, ако је неки пут сликао и сувише црно, као што вели један од његових критичара, грех је које боце више попијене при ручку.

Стен није једини холандски сликар који ужива, заслужен или не, глас пијанице. Било је извесно време, кад су готово сви уметници проводили добар део дана у крчмама, пили баснословно, тукли се, излазили из њих надувени и крвави. У једном спису о сликарству од Каревана Мандера, првога који је написао историју нидерландских сликара, има једно место против порока опијања и туче, које између осталога вели: „Будите умерени и учините да злосрећну пословицу: *Пијаница као сликар* замени пословица: *Умерен као уметник*.“ Мирис је био, да поменем само најчувеније, одличан

бекрија; Ван Гојен пијаница; Франсиск Халц, Бреверов учитељ, сунђер; Брувер непоправими крчмарски гост; Вилхелм Корнелис и Хондекетер такођер веома одани пићу. О другима, мањима, вели се, да су неколицина умрли пијани. На и при самрти историја холандских сликара показује хиљаду чудноватих случајева. Велики Ремзбрант умро је у сиротињи, готово да нико није знао; Холбема је умро у Амстердаму у сиротињском крају; Стен је умро у беди; Бровер у болници; Андреја Бот и Хенрих Ферштуринг су се утопили; Хадријан Блумаерт је погинуо у двобоју; Карел Фабрицијус је умро при експлозији једног барутног магацина; Јован Скотел је умро, с кичицом у руци, од удара капље; Потер је умро од јектике, Лука из Лејда је умро отрован. Тако да се може казати да је у ружним начинима смрти, прекомерном пороку и љубомори, велики део холандских сликара имао веома несрећан крај.

У ротердамском музеју има још једна лепа глава од Ремзбранта; сцена с разбојницима од Вувермана, великога сликара коња и битака; један пејзаж од Ван Гоена, сликара мртвих обала и оловног неба; један мотив с мора, од Бакујзена, сликара бура; једна слика Берхемова, сликара веселих пејзажа; једна Евердингена, сликара водопада и шума, и друге италијанске и фламанске слике.

Излазећи из музеја, сретох чету војника, — први холандски војници које сам ја видео, обучени у загасито одело, без икаква већег украса, плави од првог до последњег, дугачке косе, и готово сви мирна и блажена изгледа, који чињаше да ми изгледаше чудновато да носе оружје. У Ро-

тердаму, вароши с више од сто хиљада становника, само триста војника за посаду! И рећи да Ротердам ужива глас да је међу холандским варошима најнемирнија и најопаснија. Била је, заиста, пре извесног времена, народна демонстрација противу општине, која није имала никаквих других последица, осим неколико полупаних окана; али у вароши, која је као ова у којој се ради по сату, морала је изгледати, и изгледала је, заиста, велика ствар: дотрча коњица из Хага, влада би збуњена. Па ипак, не треба мислити да је овај народ сав сладак; него, напротив, по признању самих Ротердамаца, онај део становништва који Кардучи назива *светом ритом* пркосно је распуштен као у толиким другим варошима горега гласа; а мали број полицијских стражара је више подстицај на разузданост него доказ, како би неко могао помислити, јавнога реда.

Ротердам, већ сам рекао, није књижевничка ни уметничка варош; он је, шта више, једна од малог броја холандских вароши у којима није рођен ни један велики сликар; бесплодност која је заједничка у целој покрајини Селанда. Али није Еразмо његова једина литерарна слава. У једном малом парку, који се пружа десно од вароши, на обали Маса, који је као ротердамска Acquasola[1], види се једна мермерна статуа коју су Ротердамљани подигли песнику Толенсу, рођеном пред крај прошлог века, умрлом пре мало година. Овај Толенс, назван од неких, мало претерано, холандски Беранже, био је (и само у овоме и личи на Беранжеа)

[1] Ђеновско шеталиште. Прев.

један од најпопуларнијих песника у земљи, један од оних песника, каквих је толико било у Холандској, простих, моралних, пуних здравог разума, богатијих, шта више, здравим разумом но инспирацијом, који су се помало бавили поезијом као што се баве пословима, који нису никада написали ништа што би се могло не свидети њиховим мудрим родитељима, њиховим мудрим пријатељима, који су опевали свога доброга Бога и свога доброга краља, који су израдили карактер свога мирног и практичног народа, пазећи увек да кажу праведне ствари, пре него да кажу велике ствари; а нарочито, култивишући поезију кад ступе у године, као мудри оцеви породица, не откидајући ни један тренут од послова свога заната. Као толики други холандски песници (сасвим друге природе, пак, и сасвим другог духа од његова), као Вондел, на пример, који је био шешириџија, Хофт, који је био управник Мијдена, Ван Ленеп, који је био порезник, Гравенсверт, који је био државни саветник, Богафс, који је био адвокат, Бете, који је био пастор, тако се и Толенс бавио још једним послом: био је апотекар у Ротердаму и проводио је готово по цео дан, и у својим последњим годинама, у апотеци. Имао је породицу и нежно је волео своју децу, као што се види из различних песама, које је спевао приликом ницања њихова првог, другог и трећег зуба. Писао је песме и оде о породичним и патриотским предметима — међу којима и холандску народну химну, осредња химна, коју народ пева улицама и дечаци у школама — и један мали спев, који је, може бити, најбоље што је он створио, о експедицији коју су Холан-

ђани покушали пред крај XVI века на поларно море. Народ је научио на памет готово све његове песме и волео га је и највише ценио као свога највернијег тумача и свога најомиљенијег пријатеља. Али поред свега овога, Толенс се не сматра у Холандској за песника првога реда: многи га не стављају чак ни међу оне који долазе одмах после првих, а има их доста, који му и одричу свети венац.

У осталом, ако Ротердам није ни књижевничка ни уметничка варош, он има у накнаду зато неизмеран број филантропских установа, сјајних касина и све угодности и проводње богате и уређене вароши.

Опажања која сам имао прилике да учиним на карактеру и на животу становника, згодније ће бити изнети у говору о Хагу.

Само ћу рећи да сам приметио у Ротердаму, као у свима осталим холандским варошима, да нико не показује ни сенку народне сујете, говорећи о својим стварима. Оно: „Лепо, а?“ „Шта велите, а?“ које се у другим земљама чује свакога тренутка, тамо се никад не чује, чак ни поводом ствари којима се свако диви. Сваки пут, кад рекох каквом Ротердамљанину да ми се варош допада, примећавах на њему лако чуђење. Кад говоре о својој трговини и о својим установама, никад не допуштају да им се измакне из уста, не велим надувен израз, него чак ни једна реч која би наглашавала хвалисање или задовољство. Говоре готово увек о ономе што ће урадити, а готово никад о ономе што су урадили. Једно од првих питања које ми се управљаше, кад помињах своју ота-

цбину, — бејаше: „А финансије?“ Што се тиче њихове земље, приметих да знаду све оно што може бити корисно да се зна, а врло мало оно што може само да ствара задовољство кад се зна. Сто ствари, сто тачака вароши, које сам био опазио после једнодневног бављења у Ротердаму, многи нису били никада видели; што доказује да им није ни најмање у обичају да тумарају и да зијају у ваздух. Кад пођох, моји ми познаници напунише шпагове цигарама, препоручише ми да једем сочну храну и дадоше ми савете о начину економског путовања. Опраштајући се, не чух ону вику: „Штета! Пишите ми! Али да се вратите! Сећајте нас се!“, која ми, у Шпанији, одјекиваше у ушима. Ништа друго осим стисак руке, један поглед и једно *до виђења*, једва изговорено.

Оно јутро кад се кретох из Ротердама, видех улицама кроз које прођох, идући на железничку станицу за Делфт, један нов призор, сасвим холандски: чишћење кућа, што се врши два пут недељно, рано изјутра. Све слушкиње у вароши, с горњом хаљином боје лила прошаране цветићима, белом капом, белом кецељом, белим чарапама и белом обућом, са загрнутим рукавима, беху заузете прањем врата, зидова и прозора. Понеке су, седећи слободно на симсовима, прале сунђером окна, окрећући леђа на улицу, с половином тела које вири напоље; друге, клечећи на тротоарима, чишћаху камен крпама од конопље; друге цевима, штрцаљкама, шмрковима који имају цев од гуме, као цеви које се употребљавају за заливање башта, стојећи на сред улице, бацале су на прозоре другога спрата јаке млазове воде, који су се враћали као плаха

киша; друге су прале прозоре сунђерима и крпама, везаним за врх веома дугачких мотака; друге су трљале алке и плоче на вратима; друге, степене на степеницама; друге опет намештај изнесен ван кућа. Тротоари су били претрпани ведрима, ведрицама, кантама, крчазима, клупама; са зидова капаше вода, улицом јураше вода, са свих страна се укрштаху канљице и млазеви. И, чудновата ствар! док је рад у Холандској спор и миран у свима својим облицима, ово представљаше сасвим други изглед. Све ове девојке имађаху упаљена лица; улазаху у кућу, излазаху, пењаху се, силазаху, рађаху журно, узимајући акробатске положаје, који избациваху напоље предрзљиве облике, не пазећи на то ко пролази, осим колико је било потребно да се удали свет, оштрим погледима, од тротоара и зидова. Била је, једном речи, утакмица, помама за чистоћом, нека врста општег прања вароши, које је имало нечега детињастог и свечаног и нагонило да се помишља да је неки обред чудновате религије, која је заповедала да се варош очисти од неке тајанствене заразе злих духова.

ДЕЛФТ

Идући из Ротердама у Делфт, видех први пут холандско поље.

То је све сама равница, низ цветних и зелених ливада, пресечених дугачким редовима врба и проређених ивама и тополама. Овде-онде виде се врхови звоника, крила ветрењачâ у покрету, раштркани чопори белих и црних крава, понеки пастир, и, на веома великим просторима, мирноћа. Нема ничега што пада у очи, ништа што се диже, ништа што се спушта. С времена на време, у даљини, промиче једро каквога брода, који, пловећи каналом који се не види, изгледа да плови травом на ливадама; и час га нестаје иза дрвета, час се опет појављује. Бледа светлост даје пољу не знам какву мекост и меланхоличност; веома лака магла чини да свака ствар изгледа удаљена; влада нека врста тишине за око, неки мир у линијама и бојама, неко одмарање свега, у коме изгледа да поглед слаби, а уобразиља се уљуљкује.

На мало одстојања од Ротердама види се варош Скидам, опкољен веома високим ветрењачама,

које му дају изглед јаке вароши, окружене кулама; а у даљини се указују куле села Влардингена, које је једна од главних станица великог лова на харинге.

Од Скидама до Делфта нарочито сам посматрао ветрењаче. Холандеске воденице ни мало не личе на оне опале ветрењаче, које сам, годину дана раније, видео у Манчи, које изгледа да шире своја мршава крила, тражећи помоћи од неба и земље. Холандеске воденице су велике, јаке и пуне живота; и дон Кихот би се, пре но што би на њих налетео, добро промислио. Неке су озидане, округле или осмоугаоне, као средњевековне куле; друге су од дрвета, и представљају облик кућице, побијене на врху пирамиде. Већина од њих је покривена кровином, с малом терасом од дрвета, која их у половини висине окружава; прозори с малим белим завесама, врата зелено обојена, а на вратима написана употреба којој служе. Осим тога што прикупљају воду, раде по мало све: мељу жито, ваљају чоху, разбијају креч, распрскавају стене, секу дрва, цеде маслине[1], троше дуван. Једна ветрењача је равна имању, и да се сагради, да се снабде житом, репицом, брашном, зејтином, да се одржава и да се њени производи растурају, потребно је знатно богатство. И зато се на многим местима богатство сопственика мери према броју воденица; наследства се броје на воденице; о једној девојци се вели да има мираза

[1] Ово ће, вероватно, бити погрешка, пошто се у Холандској не гаји маслина. Место маслине треба да стоји *colza* (репица), од чијег се семена прави добро уље за горење.

Прев.

једну или много ветрењача, или парних млинова, што је још боље; и спекуланти, којих свуда има, траже девојачку руку, да се ожене воденицом. Ове миријаде крилатих кула, растурених по земљи, дају пољу чудноват изглед; оне оживљују самоћу; ноћу, у сред дрвета, имају фантастичан изглед, као фабулозне птице које посматрају небо; дању, из даљине, оне изгледају као огромне машине за вештачку ватру: крећу се, заустављају се, журе, успоравају се; прекидају тишину са својим глухим и монотоним тик-так; а када се, случајно, запале, што није ретко, нарочито воденице за жито, образују точак од пламенова, бесну кишу запаљеног брашна, стуб облака од ватре, жагор, страшан и величанствен сјај, који даје идеју паклене визије.

У вагону, и ако је било много света, нисам имао прилике да проговорим ни једне речи, нити пак да је чујем. Сви су били зрели људи, озбиљних лица, који су се ћутећи посматрали, испуштајући велике облаке дима, у подједнаким растојањима времена, као да су хтели цигаром одмеравати време. Кад стигосмо у Делфт, сиђох и поздравих сапутнике; понеко ми одговори лаким покретом усана.

„Делфт се, вели *messer* Лудовико Гвичардини, тако зове по јарку или каналу воде која ту долази из Маса, пошто они јарак вулгарно називају Делфт. Удаљен је од Ротердама две миље; то је варош заиста велика и веома лепа у свима деловима, с јаким и лепим зградама и широким и лепим улицама. Подигао ју је Готфрид, названи Грбоња, лотриншки војвода, који је готово четири године владао холандским грофовством."

Делфт је варош несрећа. Око половине шеснаестог века пожар га готово сасвим разори; године 1654. експлодира једна барутана, која однесе у ваздух више од двеста кућа; а године 1742. десила се друга катастрофа исте природе. Осим овога, у њему је био убијен 1584. године Виљем Ћуталица. А поврх свега тога опаде, готово ишчезе једна индустрија која је била његова слава и његово богатство: индустрија мајолике, у којој холандски радници беху отпочели подражавањем формама и цртежима кинеских и јапанских порцелана, а за тим бејаху успели да израђују дивне радове, који су сједињавали азијатски карактер с холандским карактером, и ширили су се целом северном Европом, а и данас их траже љубитељи ове уметности, готово тако исто као најлепше италијанске радове.

Сада Делфт више није ни индустријска ни трговачка варош; и његове двадесет и две хиљаде становника живи у дубоком миру. Али је једна од најлепших и највише холандских вароши Холандеске. Улице су широке, испресецане каналима, осенченим двама редовима дрвета, окружене црвеним, љубичастим, ружичастим кућицама, оперваженим белим, да изгледају задовољне што су чисте. На сваком раскршћу срећу се и додирују два до три камена или дрвена моста, с крилима бело обојеним. Не види се ништа друго до по која велика барка, непокретна, да изгледа да ужива у лености; мало света, затворена врата, никаква ларма.

Упутих се новој цркви, гледајући на све стране да ли има чувених гнезда рода; али их

не видех. Међутим, традиција о делфтским родама вечито је жива, и нема путника који пише о овој вароши, а да је не помене. Гвичардини је зове: „ствар достојна помена и таква да о сличној ствари нема, може бити, никакве ни старе ни модерне успомене“. Догађај о коме она говори, десио се у време великог пожара који је разорио готово целу варош. У Делфту су била безбројна гнезда рода. Треба знати да су роде веома омиљене птице у Холандској; птице које предсказују срећу, као ласте; птице које се траже свуда, јер ратују противу жаба и пацова; треба знати да сељаци побијају мотке с великим котуром од дрвета на врху, да би их привукли да ту праве гнезда; и да се у великим варошима виде како шетају улицама. У Делфту су, дакле, била безбројна гнезда. Кад букну пожар, што је било трећега маја, родице бејаху већ повелике, али још не могаху летети. Видећи да се приближује ватра, роде, оцеви и матере, покушаше да спасу своје младунце, али су ови већ били сувише тешки; и, после сваковрсних очајних напора, да спасу своје мале, јадне животиње, уморене и престрављене, морадоше се одрећи тога. Оне су се могле спасти и оставити своје младунце њиховој судбини, као што људска створења, у сличним случајевима, већином раде. Оне, међутим, остадоше у гнездима, скупише своје младунце око себе, покрише их својим крилима, као да су хтеле задржати бар за трепут њихов крај, и тако дочекаше смрт у овом положају величанственом и пуном љубави. И ко зна да ли у овом страшном бежању од ватре пример жртвовања, вољног мученишства ових јадних мајака, није дао храбрости

каквоме плашљивцу, који је био готов да напусти онога коме је његова помоћ била потребна!

На великој пијаци, на којој је нова црква, видех опет дућане које сам посматрао у Ротердаму, у којима су сви предмети, који се могу закачити један за други, обешени испред врата или у унутрашњости, тако да образују венце, лукове, завесе, од обуће, од лонаца, од канта̑, од корпа̑, ведрица̑, које висе од тавана готово до земље и, који пут, скривају готово сасвим дно собе. Натписи су као у Ротердаму: боца пива, прикачена за један клинац, четка, кутија, метла, обичне главе отворених уста.

Нова црква, основана пред крај четрнаестог века, је за Холандску оно што је опатија Вест-Минстер за Енглеску. То је велика зграда, споља тамна, унутра гола; пре тамница но Божја кућа. У дну су гробови, иза ограде клупа.

Тек што уђох, видех величанствен маузолеј Виљема Ћуталице; али ме чувар задржа пред веома простим гробом Хуга Гроција, *prodigium Europae*[1], као што га надгробни натпис назива; велики правник XVII века; онај Гроције који је писао латинске стихове у деветој години, који је састављао грчке оде у једанаестој, који је претресао философске теме у четрнаестој, који је, три године доцније, пратио славнога Барневелта на његову посланству у Париз, где га Хенрих IV представи својим дворанима, говорећи: „Ево чуда Холандске“; онај Гроције који је у осамнаестој години био славан као песник, као теолог, као тумач тек-

[1] *Чудо Европе.*

става, као астроном, и који је саставио прозопонеју вароши Остенде, коју је Казобон превео, у стиховима, на грчки, а Малерб на француски. Онај Гроцције који је, већ у двадесет четвртој години, отправљао дужност генералног адвоката Холандске и Селанда и писао славни трактат о *Слободи мора*; који је у тридесетој години био саветник вароши Ротердама; затим, Барневелтов присталица, гањан, осуђен на вечиту тамницу и затворен у замак Левенштајн, у коме је писао трактат *Право у рату и миру*, који је, за дуго времена, био кодекс свих публициста у Европи; одакле га је доцније спасла жена, која се, затворена у сандуку, за који се мислило да је пун књига, увукла у тамницу и испратила њега у истом сандуку, оставши сама, место њега, у тамници. Гроцције, који је био после гост Луја XVII, кога је Христина, шведска краљица, наименовала за посланика у Француској, и који се, најзад, вратио у тријумфу у отаџбину и умро у Ростоку, у дубокој старости и веома славан.

Маузолеј Виљема Ћуталице је у средини цркве. То је врста малога храма од црног и белог мермера, претрпаног украсима, који држе мали стубови, у сред којих се дижу четири статуе које представљају слободу, мудрост, правду и религију. Над ковчегом је кнежева статуа, од белог мермера, а крај његових ногу лик пестанцета које му је спасло живот, при опсади Малина, пробудивши га, једне ноћи кад је спавао под шатором, лавежом, кад му се крадом прибљакиваху два Шпањолца, да га убију. Крај ногу ове статуе диже се једна фигура у бронзи, символ победе, раширених

крила, додирујући земљу само прстима леве ноге; а на супротној је страни овога малога храма друга статуа у бронзи, која представља Виљема, седећи, под оружјем, гологлава, са шлемом крај ногу. Латински натпис вели да су холандске државе подигле споменик „вечној успомени Вилхелма Насавског, кога се бојао Филип II, страх Европе, који му, не могући га ни савладати, ни заплашити, одузе живот срамном преваром". Поред Виљема сахрањени су његови синови, а у крипти под гробом сви кнежеви његове династије.

Пред овим спомеником, и најнеозбиљнији и најравнодушнији путник осећа се као прикован и приморан да мисли.

Лепо је опоменути се страшне борбе, налазећи се пред гробом онога који је из ње изишао као победилац.

На једној страни је Филип II, на другој Виљем Орански. Филип II, затворен у тужној самоћи Ескуријала, влада у средини једне царевине која обухвата: Шпанију, северну и јужну Италију, Белгију и Холандску; у Африци Оран, Тунис, архипелаге Зеленог Рта и Канарских Острва; у Азији Филипинска Острва; у Америци Антиле, Мексико, Перу; муж је енглеске краљице, нећак немачког цара, који му се покорава готово као васал; он је, може се рећи, господар Европе, јер су око њега само народи ослабљени политичким и верским трвењем. Филип II има под својом руком најбоље европске војнике, највеће војсковође свога доба, американско злато, фламанску индустрију, италијанску науку, војску од ухода, растурених по свима дворовима, међу којима су одабрани људи из свих

земаља, фанатички њему одани, несвесна или убеђена оруђа његове воље. Он је најлукавији, најтајанственији владалац свога доба; има уза се све оно чиме се везује, квари, плаши и вуче за собом свет: оружје, богатство, славу, геније, религију. И ето, испред тога страшног човека, око кога се све савија, диже се Виљем Орашки.

Овај човек без краљевине и без војске моћнији је од њега. Као он, и сâм је био ученик Карла V, и научио је вештину којом се подижу престоли, као и вештину којом се обарају; као и он, он је лукав и затворен; али духовним очима гледа даље у будућност. Он има да се бори за праведну ствар, али уме да се послужи свима лукавствима која се употребљују у борби за рђаве. Филипа II, који шпионише и погађа мисли свима људима, шпионише, опет, он и погађа његове мисли. Планови великога краља откривају се и осујећују се још пре но што би се привели у дело: тајанствене руке претресају његове фијоке и његове шпагове, и претурају његове тајне хартије: Виљем, из Холандске, погађа мисли Филипу у Ескуријалу; предухитрава, спречава, мрси све његове замке; копа му јаму под ногама, изазива га и бежи испред њега и непрестано излази преда њ као каква авет коју он види, а не може да ухвати, коју хвата, а не може да уништи. И најзад умире, али је, и мртав, он победилац, а непријатељ, који преживљује, побеђен. Холандска остаје за неко време без вођа, али је шпанска монархија претрпела такав пад, да се никад више неће моћи дићи.

У овој чудноватој борби, у којој се фигура великога краља све то више смањује, док не ишчезне са светске позорнице, кнез од Оранжа постаје све то већи, и поступно се подиже дотле, да постаје најславнија личност свога века. Онога дана када, као победилац француског краља, открива Филипов план о установљењу Инквизиције у Ниским Земљама, онога дана он посвећује себе сама одбрани слободе своје отаџбине и у целом животу не колеба се више ни једног тренутка на путу којим је пошао. Племићко порекло, краљевско богатство, мир и сјајан живот који је волео и по својој природи и по навикама, све жртвује своме подузећу; постаје сиромах и изгнаник, и у изгнанству и у сиротињи стално одбија понуде опроштаја и милости које му се чине с хиљаду страна и преко хиљаду путова од непријатеља који га мрзи и који га се боји. Опкољен убицама, изложен најжешћим сплеткама, оптужен чак нискошћу пред непријатељем и убиством жене коју је обожавао, посматран по који пут с неповерењем, оговаран, сматран као непријатељ од оног истог народа који брани, он све подноси ћутећи, с нежношћу. Иде право своме циљу пркосећи безбројним опасностима с мирном храброшћу. Не савија се, не ласка никад народу, не допушта да га повуку страсти његове земље; увек он води, увек на челу, увек први; све се скупља око њега; он је памет, свест и мишица револуције; огњиште које зрачи и које чува животну топлоту у својој отаџбини. Велики по смелости и по мудрости, он дела неповређен у једном времену изневеравања и ниskости; остаје благ у средини напраситих људи; чува неокрвав-

њене руке, док се сви европски дворови прекају крвљу. С војском набрзо скупљеном, са савезницима слабим или неодлучним, пометен унутарњим раздорима лутерана и калвиниста, племића и буржоазије, чиновника и народа, без икаквог великог војсковође, морајући се борити противу муниципалног духа провинција које његов углед помрачују и које се измичу испод његове руке, он триумфује у борби која изгледа јача од људске снаге: он замара војводу од Албе, замара Реквесенса, који хоће да ослободе његову отаџбину, да би је подјармили; задобива симпатије и добива помоћ са свих страна из Европе; и извршивши једну од најлепших револуција у историји, оснива слободну државу, у пркос једној царевини која је била страх свега света.

Овај човек, тако страшан и тако велики према свету, био је, међутим, љубави пун муж и отац, љубазан пријатељ и друг, који је волео весела друштва и гозбе; сјајан и љубазан домаћин. Био је образован: знао је осим фламанског, француски, немачки, шпански, италијански, латински; говорио је као учен човек о свакој ствари. И ако је добио надимак Ћуталица (више због тога што је дуго времена чувао тајну откривену на француском двору, но због особине коју је имао да ћути), био је један од најречитијих људи свога времена. Био је прост у понашању, скроман у оделу, волео је народ и трудио се да га народ воли; шетао се варошким улицама, са̑м, гологлав; разговарао је с радницима и рибарима, који су му давали да пије из њихових чаша, саслушавао је њихове жалбе, измиривао је њихове размирице, улазио је

у куће, да поврати слогу у породицама, и сви су га звали отац Вилхелм. И био је заиста отац, пре него син, своје отаџбине. Осећање дивљења и захвалности које за њ још живи у срцу Холанђана, има сву интимност и нежност синовље љубави; његово име, заслужно поштовања, још звони у свима устима; његова величина, лишена свакога украса и свакога застора, остала је цела, чиста, јака, као и његово дело.

Видевши гроб, упутих се да видим место на коме је кнез од Оранжа био убијен.

Године 1580., Филип II је био објавио решење којим је обећавао награду од двадесет и пет хиљада златних талира и племићку титулу ономе који би убио кнеза од Оранжа. Ово гнусно решење, које је у исто време будило лакомост и фанатизам, учинило је да су почели избијати са свих страна убице, које су се скупљале око кнеза од Оранжа, с лажним именима и са скривеним оружјем, вребајући прилику. Један Бискајац, младић, по имену Жоригој, ватрен католик, коме је један калуђер доминиканац био обећао мученичку славу, учини први покушај. Био се спремио постом и молитвом, одстајао је службу, причестио се, покрио се освећеним реликвијама; продре у Виљемов двор, и, приближујући се кнезу, пружајући му неку молбу, испали му пут главе један метак из пиштоља. Зрно му прође кроз вилицу, али рана не бејаше смртна; кнез од Оранжа оздрави. Убица би награђен у тренутку извршења ударцима мачева и оштроперача; за тим је био раščеречен на тржишту, а његови удови обешени о једну од анверских капија, где остадоше све дотле, док их не

не скупише језуити, кад војвода од Парме заузе варош, и не изнесоше их, као реликвије, поштовању верних.

Мало времена доцније би осујећена друга једна завера противу кнежева живота. Један француски племић, један Италијан и један Валонац, који га од извесног времена праћаху у намери да га убију, издадоше се и бише ухапшени. Један од њих се закла ножем у тамници, други би удављен у Француској, трећи успе да утече, пошто је признао да су се сва тројица били заједно заверили, по изричној заповести војводе од Парме.

У ово време Филипови агенти крстарише земљом, подбадајући безбожнике на убиство, обећавајући им благо, а свештеници и калуђери подбадаху фанатике, уз обећање на помоћ и награду неба. Друге убице покушаше. Један Шпањолац, за кога се дознаде и ухапсише га, би рашчеречен у Анверсу; један богати трговац, по имену Ханс Јазен, би убијен у Флесингу. Неколицина њих бејаху понудили своју мишицу Александру Фарнезеу, који их је био охрабрио и дао им новаца. Кнез од Оранжа, који је знао све ово, имао је неко неодређено предосећање своје блиске смрти и исказивао га је својој околини, и, одбијајући да предузме ма какву меру, да би обезбедио свој живот, одговарао је онима који му даваху овај савет: „Бескорисно је. Бог зна број мојих година. Он тиме располаже по својој вољи. Ако има какав несрећник који се не боји смрти, мој је живот у његовој руци, ма колико да се чувам.“

Осам покушаја убистава, пре онога које је успело, беше покушано противу њега.

У време кад се извршило последње убиство, године 1584., четири зликовца, не знајући један за другога, један Инглез, један Скот, један Француз и један Лотринжанин, били су у Делфту, где се налазио кнез од Оранжа, очекујући сва четворица прилику да га убију. Осим ових, био је од неког времена један младић од 27 година, из Францускога Грофства, католик, који се издавао за протестанта, по имену Гијон, син некога Петра Гијона, који је био погубљен у Безансону, зато што је прешао у калвинизам. Овај самозвани Гијон, коме право име бејаше Балтазар Жерар, претварао се да је утекао од католичких гањања, живео је строгим животом, присуствовао је свима службама евангеличког култа; за мало времена стекао је глас свеца. Говорећи да је дошао у Делфт, да моли за част да буде примљен у службу кнеза од Оранжа, постиже препоруком једнога протестанског министра (читај: свештеника) да му буде представљен; задоби код овога поверење и он га одреди да прати господина Шоневара, холандског посланика на француском двору. Мало времена доцније врати се у Делфт, да извести кнеза Виљема о смрти анжујског војводе, и дође у манастир Свете Агате, где је боравио кнез са својим двором. Била је друга недеља месеца јула. Виљем га прими у својој соби, лежећи у постељи. Били су сами. Балтазар Жерар је осетио, може бити, у томе тренутку искушење да га убије; али није имао оружја, уздржа се, и, сакривајући своје нестрпљење, мирно одговори на сва питања. Виљем му даде малу суму новаца, рече му да се спреми да поново отпутује у Париз и заповеди му да се

сутра дан врати, да узме писма и пасош. Новцем добивеним од кнеза Жерар купи два пиштоља од једног војника (који се уби кад дознаде чему је послужило његово оружје) и сутра дан, десетога јула, поново дође у манастир Свете Агате. Кнез Виљем, у пратњи неколиких дама и господе из своје породице, силазаше низ степенице, идући на ручак у једну приземну салу, и вођаше испод руке кнегињу од Орањка, своју четврту жену, ону нежну и несрећну Лујзу де Колињи, која је ноћу у очи светога Вратоломија видела како су пред њом убили оца јој, адмирала, и господина Телињи, њена мужа. Балтазар му изиђе у сусрет, заустави га и замоли га да му потпише пасош. Кнез му рече да навратн доцније и уђе у салу. Ни сенку од сумње није осетио. Али Луиза де Колињи, коју је несрећа била направила опрезном и подозривом, била се узнемирила. Онај бледи човек, увијен у дугачки огртач, био је учинио на њу тужан утисак; било јој се учинило да му се глас изменио, а лице било грчевито. За ручком изрази своју сумњу Виљему, и упита га ко је онај човек, „с најгорим изразом лица што је икада видела". Кнез се насмеја, рече јој да је то Гијон, умири је, и био је весео као увек при ручку, и кад сврши изиђе мирно, враћајући се у своје собе. Жерар га очекиваше испод једнога мрачнога свода, крај степеница, сакривен у мраку од врата. Тек што виде да се појави кнез, пође напред, би пред њим у тренутку кад ступаше на други степен, испали на њ пиштољ, напуњен са три метка, у сред груди и поче бежати. Кнез се заљуља и паде у наручје једном коњушару: сви притрчаше, он рече угушеним

гласом: „Рањен сам... Боже мој, смилуј се мени и моме народу!“ Сав је био упрскан крвљу. Његова сестра, Катарина де Шварцбург, упита га: „Препоручујеш ли душу своју Исусу Христу?“ Он, једва чујно, одговори: „Да“. То је била његова последња реч. Посадише га на један степен, питаше га; али он већ више није био при себи. Однеше га у неку оближњу собу, и издахну.

Жерар је био прошао кроз штале, умакао из манастира, и стигао до бедема варошког, одакле је рачунао да скочи доле у јарак и да пливањем доспе до супротне обале, где га је очекивао оседлан коњ. Али, бежећи, остави шешир и један пиштољ, који су му били пали. Један слуга и један коњаник кнежев, видећи овај траг, појурише за њим. У тренутку кад је хтео да прескочи бедем, спотаче се; гониоци стигоше и ухватише га. „Проклена издајицо!“ викнуше му. Он мирно одговори: „Нисам издајица; ја сам веран слуга свога господара“. „Каквог господара?“ упиташе га. — „Мога господара и владара, шпанског краља“, одговори Жерар. Пристигоше други кнежеви, коњаници и пажеви и одвукоше га у варош, ударајући га песницама и балчацима од мачева. Мислећи, по говорима које чује, да кнез није мртав, несрећник узвикује с тужном мирноћом: „Нека је проклета рука која је промашила ударац“!

Ова несрећна сигурност духа није га остављала ни једног тренута. Пред судом, на дугим саслушањима, у ћелији у коју је био бачен под силним оковима, он остаде непромењљиво миран. Поднесе мучења која су пратила суђење, не испустивши ни једног крика. Између једног и другог

мучења, док се мучиоци одмараху, он мирно говораше, не хвалишући се. Док га мучаху, он, подижући с часа на час окрвављену главу, говораше „*Ecce homo!*“ [1] Више пута је заблагодарио судијама на храни коју су му давали, и својом руком написа своју исповест.

Био је рођен у Вилафансу, у бургонском грофовству, изучавао је права код једнога прокуратора у Долу, и ту је први пут изразио жељу да убије Виљема, забадајући нож у једна врата и говорећи: „Овако бих волео забости нож у срце кнеза од Оранжа!“ Три године доцније, дознавши вест о огласу Филипа II, отишао је, у намери да изврши убиство, у Луксембург, где га је задржала лажна вест о Виљемовој смрти, која се раширила после Жорегијева атентата. Мало доцније, дознавши да кнез још живи, био је поново предузео своју намеру и отишао у Малин, да потражи савета у језуита, који га охрабрише, обећавајући му да ће, ако буде умрo у подузећу, стећи славу мученика. Тада је био отишао у Турне, представио се Александру Фарнезеу, добио је потврђење обећања краља Филипа, био је добио и одобрење и охрабрење од владаочевих повереника и од Божјих служитеља, учврстио се у својој намери читањем библије, постом, молитвама, и тако, обузет божанском егзалтацијом, сањајући о анђелима и о рају, отпутовао је у Делфт и извршио је „своју дужност доброга католика и вернога поданика“.

Понови више пута своје исказе судијама; не изусти ни једну реч туге или кајања; хвалио се

[1] *Ево човека.*

шта више својим злочинством; рече да је нови Давид, који је убио новога Голијата; изјави да би, да није убио кнеза од Оранжа, и сада био готов да га убије; његова храброст, његова мирноћа, његово презирање живота, његово дубоко уверење да је извршио свето дело и да умире као мученик, запрепасти његове судије; мислило се да је демон ушао у њега; извршише се истраге; био је и он сâм испитиван, али он увек одговараше да је имао односа само с Богом.

Пресуда му би прочитана 14. јула; хтело се, као што се рекло, да се освети преступ противу успомене на великог човека; то је била таква пресуда, да обори онесвеснута онога који не би имао надчовечанске храбрости.

Био је осуђен да му се рука затвори и сагори у усијаној цеви од гвожђа; да му се мишице, ноге и кукови растргну усијаним клештима; да му се трбух распара, срце ишчупа и да се бије њиме по лицу; да му се глава откине од трупа и побије на коље; да му се тело рашчеречи и да му сваки део буде окачен на вешала, обешена о једна од главних варошких врата.

Слушајући набрајање ових грозних казна, овај несрећник не побледе, не одаде од себе ни једног знака који би значио грозу, или бол, или запрепашћеност. Раздрљи своје хаљине, разголити своја прса и сигурним гласом, управљајући неустрашиве очи у лице својих судија, понови своје обичне речи: „*Ecce homo!*“

Шта је био овај човек? Само фанатик, као што су многи мислили, или чудовиште од злочинца,

као што су други сматрали, или обоје скупа, додавши томе лудачку амбицију?

Сутра дан пресуда би извршена. Припреме за извршење казне учињене су на његове очи: он их посматраше равнодушно. Помоћник џелатов отпоче размрскивање, ударцима чекића, пиштоља, оруђа злочина. На први ударац глава од чекића паде и обрани ухо другог једног помоћника: народ се насмеја, Жерар се такођер насмеја. Кад се попе на вешала, његово тело већ бејаше страшно да се погледа. Док је његова рука пржила и пушила се у усијаној цеви, остаде нем; док му усијане клешта раскидаху месо, не испусти ни једног крика; кад му нож завукоше у утробу, сави главу и, промрмљавши неколико неразумљивих речи, издахну.

Вест о смрти кнеза од Орањка бејаше распрострла земљом ужасан страх. Његово тело било је изложено месец дана на самртном одру, око кога се народ скупи да клечи и да плаче. Његова је сахрана била достојна једнога краља: на њој узеше учешће изасланици Уједињених Области, државни Савет, Холандске Области, чиновници, верски служитељи, кнежеви из насавске породице. Дванаест племића ношаху ковчег; четири великаша држаху крајеве од посмртног покрова; за тим иђаше кнежев коњ, са сјајном опремом, кога је водио његов коњушар; и, у средини свите грофова и барона, виђаше се осамнастогодишњи младић, који је имао да прими славно наследство покојниково, да понизи шпанску војску, и да присили Шпанију да моли за примирје и да призна независност Уједињених Области. Овај младић бе-

јаше Маврицпје од Орања, Виљемов син, коме Холандске Области, на мало времена после смрти оца му, дадоше достојанство Статхудера,[1] а за тим поверише врховно заповедништво сухоземне и поморске силе.

И док Холандска оплакиваше смрт кнеза од Орања, у свима варошима, потчињеним шпанском краљу, католичко свештенство слављаше убиство и убицу: језуити га уздизаху као мученика; университет у Лувену објави његову апологију; свештеници Боа ле Дика певаху *Te deum*. Неколико година доцније, Жерарова породица доби од шпанског краља племићску титулу и земље кнеза од Орања, конфисковане у Бургундији.

Кућа у којој је кнез од Орања био убијен још постоји: зграда мрачног изгледа, с прозорима на сводове и тесним вратима, која чини део манастира једне старе цркве посвећене светој Агати, и још носи име Кнежев Двор, и ако сада служи за артилеријску касарну.

Затражих од дежурног официра допуштење да уђем; један каплар, који је знао нешто мало француски, праћаше ме; пројосмо двориште пуно војника и стигосмо на знаменито место. Видех степенице којима се пео кнез кад је био рањен, тамни угао у који се био сакрио Жерар, врата од сале у којој је несрећни Виљем последњи пут ручао и трагове од куршума у зиду, на једном малом простору, окреченом, с холандским натписом који подсећа да је ту умро отац отаџбине. Каплар ми показа куда је утекао убица. Док сам ја посматрао

[1] *Stathouder*.

у наоколо са оном замишљеном заинтересованошћу, која се осећа на местима великих злочина, пењаху се и силажаху војници, заустављаху се посматрајући ме и за тим одлажаху певајући и звиждећи; други обилажаху око мене; други се у дворишту јако смејаху, и сва ова младићска веселост чињаше, с тужном свечаношћу ових успомена, живу и дирљиву супротност, као весеље дечака у соби у којој је умр̂о дед, кога се с пријатношћу сећају.

Преко пута од касарне је најстарија црква у Делфту, у којој се налази гроб онога чувеног адмирала Тромпа, ветерана холандске марине, који је доживео тридесет и две поморске битке, потукао 1652. год., у битци названој битка Дŷнâ, инглеску флоту којом је заповедао Блек и вратио се у отаџбину с једном метлом, обешеном о великој катарци на адмиралској лађи, да покаже да је очистио Инглезе с мора. Ту је такођер гроб Петра Хејна, који је од обичног рибара постао велики адмирал и извршио оно знаменито заробљавање шпанских лађа, које су носиле више од једанаест милиона форината, и гроб Левенхука, оца науке о бесконачно маломе, онога који је *испитивајућим стаклетом*, као што вели Парини, *видео како плива у оплођавајућем таласу мајушан човек.*

Црква има висок звоник са четири мале конични куле, који је нагнут као звоник у Пизи, што се земљиште испод њега угнуло. У једној ћелији овога звоника био је затворен Жерар ону ноћ после убства.

У Ротердаму су ми били дали писмо за једнога грађанина у Делфту, којим га мољаху да ми покаже своју кућу. „Он жели, било је казано у

писму, да уђе у тајанствености какве старинске холандске куће: открите му за један тренут завесу жртвеника." Није ми било тешко наћи кућу, и тек што је видех, помислих у себи: То је оно што ми треба!

То је била кућица на крају улице која се завршивала пољем, само с једним спратом, црвена, с фасадом на бок, готово на ивици једнога канала, и нешто мало нагнута напред, као да се огледа у води, с лепом липом пред њом, која се ширила над прозорима као каква велика лепеза; с мостом који се дизао у правцу према вратима. Мале беле завесе, зелена врата, цвеће, огледалца; била је прави модел холандске куће.

Улица је била пуста; пре но што бих закуцао на врата, зауставих се мало, да посматрам и да мислим. Ова ми је кућа боље објашњавала Холандску но све књиге које сам прочитао. Била је у исто време израз и разлог љубави према породици, израз скромних жеља и самосталног карактера холандског народа. У нашим крајевима нема праве куће; то су само одељења касарнâ, апстрактна станишта, која немају ничега нашега, у којима живимо скривени, али не сами, но слушајући хиљаду гласова странога света, који узнемирују нашу тугу одјеком својих радости или наше радости одјеком своје туге. Права кућа је у Холандској лична кућа, различна од других, срамежљива, обазрива, и, баш зато што је различна од других, непријатељ тајанствености и интрига; сасвим весела, кад је весела породица која у њој станује, а кад је она тужна, сва тужна. У овим кућама, са овим каналима, са овим мостовима који се дижу, сваки

скроман грађанин осећа по мало усамљено достојанство господара замка или каквог команданта тврђаве или капетана лађе, и заиста види са својих прозора, као с прозора какве непокретне лађе, једнообразну и бескрајну равницу, која му улива исте мисли и иста осећања слободе и озбиљности, које улива море. Дрвета која опкољавају његову кућу, готово као одећа од зеленила, пропуштају унутра само испрекидану и слабу светлост; барка препуна робе лако се љушка испред његових врата; он не чује лупу коња, шибање бича, нити песму, нити узвике; око њега су сви покрети живота мирни и лагани; све одише миром и нежношћу; а звоник оближње цркве откуцава му часове с таласом мирне и сталне хармоније, као што су његова љубав и његов рад.

Закуцах на врата и отвори ми их господар куће; пружих му писмо, он га прочита, погледа ме испитујућим погледом, и понуди ме да уђем. Тако се готово увек дешава. Холанђани су, при првом сусрету, неповерљиви. Ми првоме који нам прилази с препорученим писмом ширимо руке, као да нам је најинтимнији пријатељ; и често доцније ништа не радимо за њега. Холанђани, међутим, примају хладно, по који пут шта више тако, да остајемо готово нерасположени, али нам после указују хиљаду услуга, с највећом предусретљивошћу на свету, немајући никада изглед да чине љубазност.

Унутрашњост куће потпуно је одговарала спољашности: изгледала је на унутрашњост брода. Уврајите степенице, од дрвета, светле као абонос, водиле су у горње собе. На степеницама, пред вратима, на подовима, биле су асуре и застирке.

Собе су биле мале као ћелије; намештај веома чист; плоче, браве, клинци, окови на предметима, сви метални украси светли као да су тек изишли из мајсторових руку. И са свих страна множина судова од порцелана, шоља, светњака, огледала, слика, полица, ормана за судове, ситница, сваковрсних предмета за сваку употребу, дивно очишћених, који су осведочавали хиљаду ситних потреба које ствара љубав према мирном животу, обазриву вредноћу, сталну бригу, укус према маломе, култ реда, вешту економију простора, присутност, најзад, жене домаћице и мирне.

Богиња овога малога храма, која није говорила или није смела говорити француски, била је скривена у не знам који тајни кут, који нисам могао открити.

Сиђосмо да видимо кујну: била је сјајна.

Кад се вратих кући, описах је, у присуству своје мајке, слушкињи, која много држи на чистоту, и она је била скрушена. Зидови су били бели као недодирнут снег; шерпење су одбијале предмете као огледала; плоча на камину била је украшена неком врстом завесице од муслина, као небо на постељама, без и најмањег трага од дима; зид испод табле био је покривен четвртастим плочицама од мајолике, чисте као да се ту није никада потпаљивала ватра; преклад, ватраљ, машице, лончићи изгледали су да су од тамног челика. Каква госпођа, обучена за игранку, могла би ходати по овој соби, завући се у сваки угао и додирнути сваку ствар, а да не упрља ни црном тачком своју белоћу.

У овом тренутку слушкиња чишћаше и мој домаћин ми објашњаваше: „Да човек добије појам шта је чистоћа у нас“, говораше, „требало би да читав сахат прати рад ових жена. Овде се сапуња, пере и чисти кућа исто као какво лице. То није чишћење, то је спремање тоалете. Дува се међу саставе цигала, чепрка се по угловима ноктима и чиодама, чишћење се врши врло брижљиво, толико да се замори вид исто толико колико и руке. То је права народна страст. Ове девојке, које су обично равнодушне, у дан одређен за чишћење мењају свој карактер, постају помамне. Тада ми нисмо више господари куће. Упадају нам у собе, истерују нас на поље, прекају нас, испревршу све по кући; то је за њих весеље; оне су као баханти чистоће; одушевљавају се неручки.“

Запитах га одакле мисли да долази ова врста маније због које је Холандска чувена. Наведе ми разлоге које ми је после навело хиљаду њих: атмосфера њихове земље, која чудновато напада дрво и метале; влага, тескоба кућа и нагомиланост предмета, који потпомажу прљавштину; изобиље воде, које олакшава посао; извесна потреба ока, коме чистоћа успева да изгледа лепота; и, најзад, утакмица, која гони све ствари у претераност. „Али није ово“, додаје, „најчистији крај Холандске: претераност, лудило за чистоћом видећете у северним покрајинама“.

Изиђосмо да прошетамо кроз варош. Још није било подне; на све стране су се виделе слушкиње, обучене исто онако као слушкиње у Ротердаму. Чудновата ствар, све слушкиње у Холандској, од Ротердама до Гронинга, од Харлема

до Нимеге, носе исту боју: хаљине отворено љубичасте, прошаране цветићима, звездама или крстићима; и, да би задовољиле чистоћу, све носе болесничку капицу, и пар огромних белих цокула. У почетку помислих да све скупа образују какво национално друштво, чијим је статутима одређена једнообразност у оделу. Већином су веома младе, јер жене у годинама не би могле издржати напоре које имају да издрже; плаве, округле, с несразмерним задњим кривинама (опаска Дидерова): веома мало их је лепих, строго узевши; али чудновато ружичасте и беле, да изгледа да ће да прену од здравља, да би се слаб човек одмах осетио боље, кад би притиснуо свој образ уз њихов. Њихови пуначки облици и њихове лепе боје добивају још нарочиту милину од њихове домаће ношње; нарочито изјутра, кад су им рукави посувраћени и врат разголићен, тако да им се виде херувимске белине. Младићи зову ову ношњу, холандском речи, слатком, и мени се чини да баш нису далеко од истине.

Наједанмах сетих се једне белешке коју сам ставио у свој бележник пре пута у Холандску, зауставих се и упра̂вих своме пратиоцу ово питање:

„Да ли су слушкиње и у Холандској вечита невоља газдарица̂?“

Овде морам мало да се удалим од предмета. Познато је да се госпође извеснога сталежа, добре мајке (у породици) и добре домаћице, не толико високо подигну да немају никаква непосредног додира са својим млађима, госпође, хоћу да кажем, које имају само једну женску која је и куварица и собарица, да се оне, често и дуго, у својим ин-

тимним разговорима, занимају овим питањем. То су вечито исти разговори о несносним махнама, о неучтивостима које су се поднеле, о поткрадању при куповинама, о расипању, о лажима, о безобразним захтевима, о отпуштањима и о новом тражењу и о другим сличним невољама, разговори који се увек завршују тужним понављањем: да више нема млађих, честитих и поузданих као што су били некада они који су задобивали љубав породице и дочекивали старост у кућама; да се стално морају мењати: да је више немогуће тако трајати. Је ли то истина или није? Је ли то последица слободе и једнакости класа, које су створиле служење тешким и онога који служи таквим да више захтева? Да ли је то последица распуштености обичаја и јавне дисциплине, које су продрле чак у кујну? Ма како било, факат је да и ја врло често чујем овакав говор у својој кући, толико да једнога дана, пре но што бих отпутовао у Шпанију, рекох својој мајци: „Слушај, ако ме штогод у Мадриду могадне утешити због удаљености од куће, то ће бити то, што нећу више слушати говоре о том мрском предмету“. Дођем у Мадрид, уђем у *Casa de Huespedes*, и прва ствар коју ми газдарица рече, било је да је, за један месец, променила три *criadas*, да је ужас, да већ не зна коме свецу да се заветује; и тако сваки дан, за све време док сам тамо био, бескрајно јадиковање. Вратих се кући, испричах ствар, смејасмо се, и моја мати заврши да то мора да је болест у свима земљама. „Не“, рекох ја, „у северним земљама не може тако бити“. — „Видећеш и јавићеш ми“, одговори ми мати. Одох у

Париз, и прву домаћицу коју упознах запитах: „Јесу ли млађи и овде, као у Италији и Шпанији, вечита невоља газдарицâ?“ „*Ah! mon cher monsieur*“, одговори ми, склапајући руке и подижући очи к небу; „*ne me parlez pas de ça!*“ И ту отпоче дуга историја борбе, отпуштања, невоља. Јавих ствар својој мајци, а она ми одговори: „Видећемо Лондон“. Одох у Лондон, упустих се у разговор с једном госпођом, Енглескињом, на броду лађе којом сам путовао у Анверсу, и после мало речи, објаснивши јој најпре повод свога љубопитства, управих јој обично питање. Она окрете главу на другу страну, стављајући једну руку на чело и за тим одговори, кидајући речи: „Оне су бич Божји!“ Јавих кући, признајући да сам побеђен, додајући ипак да ми остаје јака нада за Холандску, мирну земљу, у којој су куће тако у реду и чисте и домаћи живот тако сладак; а мати ми одговори да је и она склона да учини частан изузетак за Холандску. Али смо били вечито, и она и ја, у сумњи; ја сам био љубопитљив, а она је очекивала новости; ето зашто управих ово питање своме љубазном вођу из Делфта. Сад, свако може себи да представи, с каквим сам нестрпљењем стојао, очекујући одговор.

„Господине“, одговори ми Холанђанин, после једног тренута размишљања, „одговорићу вам само једно, а то је да ми у Холандској имамо једну пословицу, која вели да су служавке крст живота.“

Руке ми се одсекоше.

„Пре свега“, настави, „невоља је та, што, нека се има само нешто већа кућа, треба их држати две, једну за кујну, а једну за чистоћу, по-

што је готово немогуће, са оном манијом коју имају да перу чак и ваздух, да једна сама врши оба посла. За тим су све помамно жудне слободе; захтевају да су на пољу до десет часова у вече и да с времена на време имају по цео дан сасвим слободан. За тим морате да трпите да њихов вереник или ко други дође по њих у кућу; да играју улицом; да трпите да сто ђавола раде о светковини Кермеса. Осим тога, кад их отпустите, да чекате да оду кад се њима свиди, а који пут чекате их месецима. Осим овога, плата од деведесет, сто форината годишње. Поврх плате, толико од сто при свима плаћањима која врши господар; бакшиши, што строго мора бити, од свих пријатеља који су званице; изванредни дарови у новцу и стварима; и, нарочито и увек, стрпљења, стрпљења, стрпљења."

Знао сам довољно, да бих могао држати предавање својој мајци, и окретох разговор на један предмет мање тужан.

Пролазећи једном улицом на страни, видех неку госпођу која се приближи једним вратима, прочита парче хартије, које је било на њима обешено, показа неки израз туге и удали се. Један тренут доцније, друга жена која пролажаше заустави се, прочита и оде. Потражих објашњење у свога пратиоца, који ми објасни један веома интересантан обичај у Холанђана. На том парченцету хартије било је написано да је томе и томе болеснику теже. У многим варошима Холандске, кад се ко разболи, породица прикачиње сваки дан на вратима санитетски билтен, да пријатељи и познаници не би морали улазити у кућу, да

тражке вести. Ова врста огласа употребљава се и у другим приликама. У извесним варошима се објављује рођење детета, вешајући о врата лопту обвијену црвеном свилом и чипком, која реч на холандском значи: сведочанство о рођењу. Ако је девојчица, горе се налази комадић беле хартије; ако су близанци, чипка је двојна; а на неколико дана после рођења прикачиње се такођер једна објава на којој се вели: „Дете и породиља су добро, ноћ су добро провели", или обратно, према околностима. Некада, кад је на каквим вратима била објава рођења, повериоци породице нису могли девет дана закуцати на врата; али држим да се овај обичај изгубио, и ако је морао имати благотворну врлину, да подстакне повећавање становништва.

У овој краткој шетњи кроз делфтске улице сретох и извесне личности које учествују при спроводима, које сам већ био видео у Ротердаму, не могавши разумети да ли су свештеници или чиновници или носиоци мртваца, јер су њихово одело и њихов изглед имали по мало од све три ствари. Носили су торогни шешир, с великим црним покривалом које им је силазило до бедара, црно одело с репом као у ласте, панталоне кратке и црне, чарапе црне, огртач црн, ципеле с пређицама, кравату и рукавице беле, и с хартијом оивиченом црним у рукама. Мој ми друг објасни да се зваху једном холандском речи, која се не може превести, *aansprekers*, и да је њихова дужност да извештавају рођаке и пријатеље о смрти умрлих и да то објављују улицама. Њихово одело се мења, у неким појединостима, од области до области, и

према томе да ли су католици или протестанти. У извесним варошима имају огроман шешир à la дон Базилијев. Већином су веома чисти, а по који пут обучени и очешљани с неком пажњом, тако да је она у непријатној противности с њиховом улогом служитеља смрти или, као што их је један путник назвао, живих посмртница.

Једнога од њих видесмо да стоји пред једном кућом. Мој пратилац ми примети да су капци на прозорима те куће притворени и да мора да је неко умро. Упитах ко. „То не знам", одговори ми, „али судећи по капцима, не може бити неки много близак рођак господара куће". Пошто ми се овај закључак учини мало чудноват, он ми објасни да се у Холандској, кад умре неко из породице, прозори затварају с једним, два или три покретна крила капака, према томе да ли је више или мање близак рођак. Свако крило означава по један степен сродства. За оцем или мајком затварају се сва изузев једнога, за нећаком се затвара само једно, за братом два, и тако даље. Обичај, имамо разлога веровати, веома стар, и који још траје, јер се у овој земљи ни један обичај не мења према ћуди, мења се само оно што је озбиљно потребно изменити, и пошто су се по сто пута уверили да се мења бољим.

Желео сам да видим, у Делфту, кућу у којој је била Стенова пивара и где се он онако славно опијао, што је предмет толиким препиркама међу његовим биографима. Али ми мој домаћин рече да више не постоји успомена на њу. Међутим, поводом сликара, саопшти ми пријатну вест, да се налазим у оном делу Холандске, који обу-

хватају Делфт, Хаг, море, варош Алкмар, амстердамски залив и старо харлемско острво, и који би се управо могао назвати отаџбином холандског сликарства, било зато што су се ту родили највећи сликари, било зато што су га они, зато што им је пружао чудновато интересне изгледе, волели и с љубављу изучавали. Био сам, дакле, баш у недрима Холандске и одлазећи из Делфта готово бих зажелео да утонем у њено срце.

Пре него што бих отпутовао, видех узгред још војни арсенал, који запрема једну велику зграду која је најпре служила за магацин Друштву Источне Индије, и у вези је с једном артилеријском радионицом и једном великом барутаном која се налази изван вароши.

У Делфту се још налази велика политехничка школа за инжињере, права ратна школа Холандске, из које излазе официри одбранбене војске противу мора, и ови младићи, ратници противу дига и катаракта, три стотине од прилике, дају живота мирној Гроцијевој вароши. Кад ступих ногом у барку која је имала да ме одвезе у Хаг, мој Холанђанин ми описиваше последњу нетогодишњу светковину коју су ђаци у Делфту прославили: једна од оних нарочитих холандских светковина, нека врста историјских машкара, које су као какав рефлекс њихове прошле величине и служе да се одржи у народу жива традиција о личностима и славним догађајима других времена. Велики број коњаника представљаше улазак у Архем 1492. год. Карла Егмонта, војводе од Гелдрије, грофа од Цуфтена; из оне породице Егмонта, која је дала у племенитом и несрећном грофу Ламоралу прву

велику жртву холандске слободе секири војводе од Албе. Двеста ђака на коњима, с кнежевским опремама, под оружјем, с корицама на оружју позлаћенима и покривеним гробовима, подижући наизменце велике перјанице и велике мачеве, образовало је свиту војводе од Гелдрије. За тим су долазили оштроперници, стрелци, копљаници, обучени у помпезну ношњу петнаестог века; свирале су музике; варош се сва сијала у осветљењу; а њеним улицама је врвела безбројна гомила, која се стекла са свих страна Холандске, да ужива у сјајној визији далеког доба.

ХАГ

Барка је била близу једнога моста, у маломе басену који образује канал који иде из Делфта у Хаг, осенчен дрветима са обале, као какво мало језеро баштом.

Барке које превозе путнике из једне варош у другу зову се холандски *trekschuiten*.

Trekschuit је традиционална барка, символ Холандске, као што је гондола символ Млетака. Ескирос ју је назвао: дух старе Холандске који плови на води. И заиста, ко није путовао *trekschuit-ом*, томе је непознат најоригиналнији и најпоетичнији изглед холандског живота.

То је велика барка, коју, готово целу, запрема једна кућица, у облику поштанских кола, подељена на два одељења: оно на предњем крају за другу класу, а оно код крме за прву. На предњем крају забодена је гвоздена мотка с једним колутом, кроз који пролази дугачко уже које се с једне стране везује близу крме, а с друге је спојено за коња,

који је вуче, а на коме јаши возар. Прозорићи на кућици покривени су белим завесицама, зидови и врата су обојени; у одељењу прве класе су седишта с јастучићима, мали сто с којом књигом, орман, мало огледало; свака ствар веома сјајна. Спуштајући торбу, испустих мало пуара из цигаре под сточић; тренут доцније уђох поново, и више га није било.

Био сам сâм; нисам имао дуго да чекам; крмар даде знак, возар се попе на коња и *trekschuit* поче лагано пловити каналом.

Било је један час по подне и сијало је дивно сунце, али је барка пролазила кроз хлад. Канал је био оивичен двама редовима липа, брестова, врба и живих ограда, који су сакривали поље. Изгледало је да пловимо кроз шуму. При сваком скретању виђаше се, у даљини, предео, сав у зеленилу, затворен, и по која ветрењача на обали. Вода је била покривена зеленим застором, а на неким местима прошарана белим цветићима, перуником, белим локвањем, барским сочивом. Висока ограда зеленила, која је ивичила канал, отвараше се овде онде помало, и тада се виђаше, као с каквог прозора, далеки хоризонат поља који се одмах опет скриваше.

Сваки час среташе се који мост. Лепо је било видети брзину којом су човек на коњу и онај други, који је непомично стајао ту као на стражи, маневрисали ужетима, да би пропустили *trekschuit*; и како двојица вођа, кад се *trekschuit*-и сретаху, пропуштаху један другог, један спуштајући своје уже, да прође испод ужета онога другога, не говорећи ни једне речи, не поздрављајући се чак

ни једним осмехом, као да су озбиљност и ћутање били обавезни. Целим путем не осети се никакав други шум до шуштање крила на ветрењачама.

Сретали смо велике барке пуне поврћа, тресети, камења, буради, које је вукао, на веома дугачком ужету, по један човек, коме је који пут помагало псето, с тањим ужетом на врату. Неке су вукли човек, жена и дете, једно за другим, на ужету, везаном за неку врсту колана од коже или од платна, све троје толико нагнути напред, да нисам могао разумети како не падну, и ако их је придржавало уже. Друге велике барке вукла је само једна старица. На неколикима била је на крми жена с малим дететом на рукама, друга деца око ње, један мачак на врећи, петао, кокошка, саксије са цвећем, кавези с птицама. На другима жена је плела чарапе, љуљајући једном ногом колевку; на другима се спремаше ручак; на некојима цела породица, осим једнога који је вукао, бејаше за јелом, у кругу. А не може се исказати мир који је владао на овим лицима, на изгледу ових кућа на води, на овим животињама, посталим, на извесан начин, водоземцима; не може се изразити мирноћа овога живота који плови, слободан и спгуран израз ових породица које лутају и усамљених. И тако живе у Холандској хиљаде породица, које немају друге куће до барке. Један човек жени се; оним што он има и што му жена донесе купује лађицу, смештају се у њу, и носе производе с једне пијаце на другу. Деца се рађају на каналима, подижу се и расту на води; барка носи покућство, малу имовину, домаће успомене, љубав, прошлост, сву садашњу срећу и све

наде будућности. Ради се, штеди се, и после много година купује се већа лађа, продајући стару сиромашнијој породици или остављајући је најстаријем сину који ће довести на њу младу, која је расла на другој којој лађи и коју је први пут спазио при каквом сусрету на каналу. И тако: из барке у барку, из канала у канал, живот тече тих и миран, као покретна кућа, која га прима у себе, и лагана вода, која га прати.

За поприлично времена не виђах на обема обалама ништа друго до мале сељачке куће: затим почех опажати мале виле, кућице и колебе, у пола скривене дрветима, а у мрачнијим угловима по коју плаву госпођу, обучену у бело, седећи, с књигом у руци; или каквог крупног човека, свег увијеног у облак од дима, са задовољним лицем обогаћеног трговца. Све ове мале виле обојене су ружичастом или плаветникастом бојом, с глеђосаним цреповима на крову, с терасама подупртим малим стубовима, с баштицама напред или унаоколо, с лејама и стазама; баште у минијатури, чисте, углађене, зализане. Некоје су куће на ивици канала, с темељем у води, у којима се могу видети цвеће, судови и хиљаду сјајних ситница, у унутрашњости соба. Готово све имају натпис на вратима, који је као афоризам домаће среће, формула философије газдâ, као: — Мир је новац. — Уживање и одмор. — Пријатељство и друштво. — Моје су жеље задовољене. — Без досаде. — Миран и задовољан. — Овде се ужива у задовољствима повртарства. — Овде онде била је по која лепа крава, бела и црна, која је лежала на обали, с њушком на ивици воде, која мирно подизаше

главу према барци. Сретали смо јата патака, које се уклањаху испред нас, да нас пропусте да прођемо. С часа на час појављивали су се десно и лево мали канали, готово покривени двема живим оградама које савијаху гране, образујући свод од зеленила, испод кога су се виделе, како се удаљују и нестаје их у тами, сељачке барке. С времена на време, у сред свега овога зеленила, извлажаше, изненада, напоље група кућа, шарено и чисто селанце, са својим огледалцима и својим лалама на прозорима, и нигде живе душе: а ова дубока тишина била је прекинута каквом веселом аријом звоника, који се није видео. То је био пастирски рај, идиличан пејсаж, пун свежине и тајанствености: кинеска аркадија, сва начињена од малих склоништа, малих изненађења, малих невиних извештачености лепоте, који су правили утисак као многи понизни гласови невидљива света, и као да шапућу: — Задовољни смо.

На извесном месту канал се рачва; један се рукав скрива међу дрвета и иде у Лејду, други се окреће у лево и иде у Хаг. Од овога места *trekschuit* се поче заустављати, час пред каквом кућом, час пред вратима какве баште, да прими пошиљке, писма и усмене поруке, да их носи у Хаг.

Један стари господин изиђе из једне виле и седе поред мене. Говорио је француски, отворисмо разговор. Био је у Италији, знао је по неку италијанску реч, био је прочитао *Les Fiancés*: упита ме о појединостима смрти Александра Манзонија: после десет минута обожавао сам га. Од њега сам добио објашњења о *trekschuit*-у. Да се разуме поезија ове националне барке, треба дуго путовати

у друштву људи из народа. Тада се свако намешта као у својој кући: жене раде, људи се пењу на кров, да пуше; једу сви заједно; после, друштво постаје породица. Наступа ноћ. *Trekschuit* пролази као каква сенка села потонула у тишину, клизи низ канале које је месец посребрио, нестаје га у помрчини, излази на отворено поље, једри покрај усамљених кућа у којима се светли сељакова светиљка, и срета рибарске барке, које пролазе поред њега као духови. У овом дубоком миру, у овом спором и равномерном кретању, и људи и жене успављују се једно поред другога, и барка оставља за собом само нејасно шапутање воде и дисање.

Што се више одмицасмо, баште и виле биле су све чешће. Мој сапутник обрати ми пажњу на један удаљени звоник, и помену ми село Рисвијк, где је 1697. год. био потписан славни уговор између Француске, Инглеске, Шпаније, Немачке и Холандске. Замак кнеза од Оранжа, где се састаше потписници, не постоји више, а на његово место био је подигнут један обелиск.

На један мах *trekschuit* изиђе из средине дрвета, и видех пространу равницу, велику шуму и варош окружену кулама и ветрењачама.

То је био Хаг.

Возар ми потражи новац и спусти га у једну кожну кесу. Онај што је јахао подстаче коња. За мало тренутака стигосмо у варош, и после четврт часа ја сам био у светлој соби хотела Тирена, ко зна! може бити у оној истој соби, у којој је славни маршал спавао, као младић, кад је био у холандској служби.

Хаг — холандски S' Gravenhage или S' Hage, — политичка престоница, Уашингтон Холандске, чији је Њујорк Амстердам. Хаг је варош пола холандска, пола француска, широких улица без канала, простране пијаце без дрвета, господских кућа, сјајних хотела, и становништва великим делом састављеног од богаташа, племића, књижевника, уметника, и од простог народа, финијег од народа у другим холандским варошима.

У првој шетњи кроз варош оно што ми највише паде у очи били су нови крајеви у којима станује цвет новчане аристокрације. Ни у једној вароши, чак ни у предграђу Сен-Жермен у Паризу, нисам се осетио такав бедник као у овим улицама. То су широке и праве улице, оивичене малим палатама пријатних облика и нежних боја, с великим прозорима без капака, кроз које се виде застирке, саксије са цвећем и сјајни намештаји у приземним салама; са свима вратима затвореним. Нигде дућана, нигде огласа на зидовима, нигде мрље, нигде труна, да се тражи са сто очију. Кад сам прошао тим улицама, била је дубока тишина. Само с часа на час сретах која аристократска кола, која су јурила плочником, готово не производећи луне, и виђах по кога укоченог лакеја који стајаше пред вратима или какву плаву главу госпође иза завесе. Пролазећи баш поред самих прозора, посматрах испод ока своје јадно путничко одело на које су се јасно одбијала велика окна; кајах се што нисам понео рукавице, осећах извесно пониѓење што нисам пореклом бар каваљер, и чињаше ми се да

чујем са свих страна нејасне гласове, који су говорили: ко је тај божјак?

Најзнатнији део старе вароши је Бинехоф, група старих грађевина у најразличнијим архитектонским стиловима, који с две стране гледа на две простране пијаце, а с треће на једно велико језеро. У средини ове групе од палата, кула, монументалних врата, средњевековног и тужног изгледа, налази се пространо двориште, у које се улази на три моста и на троја врата. У једној од ових грађевина становали су статолдери, а сада је друга земаљска скупштина; на противној страни су: прва скупштина, министарства и разна друга надлештва јавне администрације. Министар унутрашњих дела има своју канцеларију у једној малој, ниској кули, црној, тужној, која се наднела над језером.

Бинехоф, пијаца која се пружа на запад, звана Бујтенхоф, и друга једна пијаца, са супротне стране језера, звана Плâц, на коју се долази пролазећи испод неких старих врата, која је била део једне тамнице, били су поприште најкрвавијих догађаја у холанској историји.

У Бинехофу био је обезглављен поштовања достојни Ван Олден Барневелт, други оснивач Републике, најславнија жртва оне вековне борбе између буржоаског властелинства и статолдерског достојанства, између републиканске и монархијске идеје, која је тако несрећно намучила Холандску. Вешала су била подигнута пред зградом у којој је била општа скупштина. На супротној страни је кула с које је, вели се, Мавриције од Оранжа, скривен, присуствовао смртној казни свога непри-

јатеља. У тамници која је између две пијаце био је мучен Корнелије де Вит, неправедно оптужен да је ковао завере противу кнеза од Оранжа. На Плâц је гневан народ био довукао, измрцварене и крваве, Корнелија и Јована де Вита, великог саветника, и ту их пљувао, газио ногама, дотукао ударцима копља и пиштоља, за тим онаказио и наружио њихове лешеве. На истој је пијаци мачем прободена Аделаида ди Пелхест, љубазница Алберта, грофа од Холандске, 22. септембра 1392. год.; и још се показује камен на који је она, издишући, пала.

Ове кобне успомене, ова тешка и ниска врата, ова група мрачних зграда у нереду, које, ноћу, кад месец падне на воду мртвога језера, представљају изглед огромног и неприступачног замка, буде, у сред ове веселе и нежне вароши, неко осећање свечане туге. Двориште је ноћу осветљено само по којим ретким фењером; оно мало лица која туда пролазе журе се, као да их је страх; не чује се лупа корака, не види се ни један осветљен прозор; овде се улази с неким неодређеним немиром, а одавде се излази готово са задовољством.

Осим овога, Хаг нема знатних споменика, ни старих ни модерних. Има неколико обичних статуа разних кнежева од Оранжа, пространа и гола катедрала и скроман краљевски двор. На многим разним грађевинама види се извајана рода, која је хералдична животиња вароши. Неколико ових птица, које се издржавају о општинском трошку, као медведи у Берну и орлови у Женеви, слободно шетају рибарском пијацом.

Најлепши украс Хага је његова шума, — право чудо Холандске и једно од најлепших светских шеталишта.

То је шума са ивама, храстовима и највећим буквама које се виде у Европи; има у обиму више од једне француске миље, налази се на истоку вароши, на неколико корака после последњих кућа, права дивна оаза у сред меланхоличне холандске равнице. Тек што се уђе унутра, тек што се прођу павиљони, швајцарске кућице, киосци растурени између првих дрвета, човеку изгледа да се изгубио у бескрајној и усамљеној шуми. Дрвета су густа као шипчак, стазе се губе у мраку; има језера, канала готово скривених зеленилом обала, простих мостова, раскршћа забачених стаза, затворених склоништа, дубоке и свеже хладовине у којима човеку изгледа да удише ваздух чисте природе и да је неизмерно далеко од светске larme.

Ову шуму, за коју би, као за шуму вароши Харлема, хтели да је остатак неизмерне шуме која је у давнини покривала готово целу обалу Холандске, Холанђани поштују као споменик своје народне историје. У историји Холандске, заиста, налазе се многи помени који се на њу односе и који доказују да се у сва времена с марљивошћу пазило на њено одржавање. Сами шпански генерали, поштујући ову врсту народног култа, заштитили су свету шуму од војничког квара. У више прилика озбиљних финансијских тешкоћа, кад би влада била вољна да одлучи да се она уништи, да прода дрва, грађани су отклањали опасност добровољним прилозима. Хиљаду успомена везано је за ову милу шуму: успомене на страшне олује, успо-

мене на кнежевска ашиковања, на славне светковине, на романтичне авантуре. Нека дрвета носе име краљева и царева, друга немачких изборника; једна је буква славна, што ју је, вели се, засадио велики саветник и песник Јаков Кац; друге три Грофица од Холандске, Ђакомина баварска; и још се показује место где је ова имала обичај да се одмара после својих шетња. У њој је оставио своју успомену и господин Волтер, који је ту имао не знам какву галантну љубавну историју с ћерком некога власуљара.

У дну шуме, где се мала вегетација, обузета неком врстом освајачког беса, уздиже, гомила, пуже уз дрвеће, преплиће преко стаза, распростире по води и смета на све стране пролазу и виду, као да би хтела да сакрије тајне каквог заробљеног шумског божанства, — у дну шуме скрива се мала краљевска палата, звана *Шумски Дворац*, нека врста *Casa di labrador* вароши Аранхуеца, коју је подигла 1647. год. кнегиња Амалија ди Солмс у част свога мужа Фридриха Хенриха, статолдера.

Кад одох да посетим овај дворац, док бејах заузет тражећи очима врата од уласка, видех где изиђе и седе у кола једна госпођа отменог и пријатног изгледа, за коју помислих да је каква путница, Инглескиња, која је свршила своју посету. Кола прођоше поред мене; скидох капу, госпођа отпоздрави главом и нестаде је.

Тренут доцније дознадох од једне собарице у дворцу да је та „путница“ била нико мање до Њ. Величанство холандска краљица.

Осетих лаку струју кроз крв. Реч „краљица“ увек је производила, без обзира на личност на

коју се односи, овај утисак; а не бих могао тачно казати зашто то. Може бити зато што ме подсећа на извесне сјајне и збркане визије из младићског доба. Уобразиља заљубљеног дечака од петнаест година мили по којп пут по земљи, а неки пут се залеће са страшно смелим жељама на вртоглаву висину. Она сања о надчовечанским белинама, о мирисима који опијају и о сластима које обарају као громом ошинути, и замишља да се све ово налази код личности тајанствених и недоступних, које је срећа ставила на врх друштвених степеница. И између хиљаду чудноватих, безумних, немогућих визија које се, у грозничавим ноћима, измењују у његовој памети, он сања такођер: да, својом детињском лакоћом, прелази у мраку веома високе зидове, страшне гвоздене ограде, дубоке јарке, да гура врата тајанствено отворена, да пролази кроз бескрајне ходнике, кроз средину света који спава, кроз огромне сале, у тишини; да се пење преко ваздушних степеница, да се пужа на куле кривинама, доводећи живот у опасност, на страшну висину, на велика дрвета у башти осветљеној месецом, и најзад да стиже изнурен и искрвављен на балкон и да ту слуша речи надчовечанског гласа, речи пуне дубоке побожности, и да одговара другим речима неизмерне нежности, да бризне у плач, да призива Бога, да спушта главу на мермер, да покрива очајним пољупцима ногу која блиста од драгог камења, да сакрива лице у намирисани атлас и да осећа како губи свест и живот у загрљају јачем од људске природе.

У овом дворцу, званом *Шумски Дворац*, има, између осталих знатних ствари, једна осмо-

угаона сала, покривена, од пода до таванице, сликама најславнијих уметника из Рубенсове школе. између којих једна, несразмерна, алегоријска слика Јордаенова, која представља апотеозу Фридриха Хенрика; сала пуна драгоцених поклона јапанског цара, египатског вице-краља и Индијског Друштва, и друга мала елегантна сала, украшена сликама, рађеним у светло-тамном, за које човек, и кад их пажљиво посматра, мисли да су барељефи: дело Јакова де Вита, сликара, који је стекао у овој вештини варања ока[1] великога гласа у почетку прошлога века. Друге су веома мале сале, лепе, али без надувености и пуне блага која не упадају у очи, као што и приличи великој и скромној кући д' Оранж.

Учини ми се чудноват овај обичај, да се странцима допушта улазак у дворац у истом тренутку кад краљица из њега излажаше; али ми више није било чудновато, нарочито кад упознадох друге обичаје, друге популарне црте, једном речи, карактер холандске краљевске породице.

Краљ се, у Холандској, сматра готово више као стадолдер, но као краљ. У њему је, као што је рекао неки шпански републиканац о војводи од Аосте, *најмања могућа количина краља*. Осећање које холандски народ гаји према краљевској породици није толико осећање оданости према породици монарховој, колико осећање љубави према д' ораншкој кући, која је узела удела у свима ње-

[1] *L' arte corbellatrice* француски је преводилац превео: L' art du trompe-l'oeil: „слика на којој су извесни предмети тако представљени да изгледају као ствариш". Фран.-српски речник Н. Петровића — Б. Поповића.

Прев.

говим тријумфима и у свима његовим несрећама, која је живела, тако рећи, његовим животом у времену од три века. Земља је, у основи, републиканска, а њена монархичност је нека врста крунисаног председништва, без икаквог монархијског сјаја. Краљ држи говоре на банкетима и јавним светковинама, као код нас министри; и, шта више, ужива глас говорника, пошто говори импровизујући, јаким гласом и извесним жаром војничког говорништва, што изазива у народу одушевљење, које се не дâ изразити. Краљевић наследник, Виљем од Оранжа, учио је университет у Лејди, положио јавне испите и стекао докторат права. Кнежевић Александар, други син, сад баш учи на истом университету, члан је ђачког клуба и позива на ручак своје професоре и своје школске другове. У Хагу кнежевић Виљем улази у кафане, разговара са својим суседима, иде улицама заједно с младићима, својим познаницима. У шуми краљица седа на клупу поред какве сироте жене. А не може се рећи да они тако раде, као други владаоци, да би стекли популарности, пошто је породица д' Оранж не може ни стећи ни изгубити, пошто у овом народу, републиканском и по природи и по традицији, не постоји чак ни најмањи знак странке, не велим која хоће републику, него ни такве да изговори њено име. Обратно, међутим, овај народ, који воли и поштује свога краља, који му о светковинама, у његову част, испреже коње из кола и тражи да свако носи кокарду поморанџине боје, у знак поштовања имена д' Оранж, у обична времена не занима се ни најмање краљевим стварима и његовом породицом. У Хагу ми

је требало много труда да дознам који чин има у војсци краљевић престолонаследник. Један од првих књижара у вароши, коме управих ово питање, зачуди се мојој љубопитљивости, која му се учини детињаста, и рече ми да, вероватно, у целом Хагу неће наћи стотину личности које би ми могле дати одговор.

Двор живи у Хагу; али краљ проводи добар део лета у једном своме дворцу у Гелдрији и иде сваке године на неколико дана у Амстердам. Народ вели да постоји један статут, који обавезује краља, да проведе десет дана у години у Амстердаму, и општину те вароши, да му плати трошкове за тих десет дана; кад откуца поноћ једанаестога дана, палидрвце које Његово Величанство укресне да припали цигару иде на његов рачун.

Враћајући се из краљевске виле у Хаг, затекох шуму оживљену недељном шетњом: музика, кола, гомила госпођâ, кафане пуне света, и буљуци деце на све стране.

Тада први пут посматрах холандски лепи пол.

Лепота је редак цвет у Холандској, као и у свима земљама; али ипак зато видех много више лепих жена у једној шетњи од сто корака у хашкој шуми, него што сам их видео на свима сликама по холандским галеријама. Код ових се госпођа не види ни скулпторска лепота Римљанака, ни сјајне боје Енглескиња, нити веома живи израз Андалужанака; али нека финоћа, нека невина и пријатна нежност, мирна веселост, израз који се допада. Имају привлачност, праведно је рекао један француски писац, као цвет маце која украшава њихове баште. Пре су високе но мале и пуначке; црте лица су

им правилне, кожа глатка и светла, с лепом белом бледоћом или веома фином ружичастом бојом, која вам изгледа удахнута дахом анђела; јабучице на образима испупчене; очи отворено плаве, често сасвим отворено плаве, код неких стаклено прозрачне, које бацају сањив поглед, као какво расејано лице. Вели се да немају лепе зубе: ово не бих могао тврдити, јер се мало смеју. Ходе с мање лакоће но Францускиње, мање тешко но Енглескиње; одевају се по париској моди; с више нежности у Хагу него у Амстердаму, и ако мање богато, и гиздаво истичу своје велике плаве фризуре.

Зачудих се видећи обучене још као девојчице, у кратким сукњама и белим панталонцицама, девојке које код нас већ имају ношњу и изглед правих жена. У Холандској, где је живот спор, а нестрпљење непознато осећање, девојке не хитају да скину са себе навике и спољашње знаке детињства, а, с друге стране, улазе, природно, много доцније но у другим земљама, у оно критично стање, у коме, као што дивно вели, као обично, Александар Манзони, изгледа да у душу улази нека тајанствена моћ, која подиже, украшује и ојачава све склоности и све идеје. Ретко се која девојка удаје пре двадесет година. Не велим девојчице из деканске краљевине, које се, према ономе што се прича, удају кад им је осам година и постају бабе пре двадесете године, него Италијанке и Шпањолкиње, које се удају у петнаестој или шеснаестој години, у Холандској се сматрају чудноватим створењима. Тамо петнаестогодишње девојке иду саме у школу, с витицама опуштеним низ плећа, и нико живи не обраћа пажње на њих. Слушао сам

како се, готово са ужасом, говори о једном младићу из Хага, кога су други младићи оптуживали да трчи за љубавним авантурама у ово доба, које они сматрају исто толико светим колико и детињство.

Друга једна ствар, која се одмах примећује у холандској вароши, — изузевши Амстердам, — то је одсуство елегантне проституције. Она ношња и оно нарочито понашање, који веле: — Ја сам једна из лепога броја, — не виде се никако, или готово никако; и оно што се види, могао би се човек опкладити, девет пута на десет случајева, да долази из огромног расадника на Сени. — „Пазите“, говораху ми извесни холандски слободни мислиоци, налазите се у протестанској земљи, има много лицемерства“. Нек буде тако; али не може бити велико зло оно зло које се још може сакрити. Сумњиво друштво не постоји; нема ни сенке од њега у друштву, нема ни помена у књижевности; сâм језик се буни противу превода ма и једне од безбројних формула које сачињавају преносан, саблажњив и сјајан говор тога друштва, у земљама у којима га има. С друге стране, и оцеви и матере бодро пазе на понашање неожењених синова, ма они били зрели људи; породична дисциплина не прави изузетка према дугим брадама: а за тим заједно с дисциплином иде хладан темпераменат, навика на штедњу и поштовање јавног мишљења. Да говорим о карактеру и животу холандских жена, правећи се да излажем плодове сопственог искуства, било би исто толико најсмешнија сујета, колико и неучтивост, пошто сам само неколико месеца био у Холандској:

морам се, дакле, задовољити тиме да пустим да говоре моји холандски пријатељи.

Многи су се писци нељубазно понашали према холандским женама. Један их је назвао машинама за децу, други један апатичним домаћицама; један безимени писац прошлога века отерао је дотле безобразност да каже да, пошто људи, у Холандској, имају обичај да траже своје љубазнице у сталежу слушкиња, то и жене (госпође, хоће да каже) не бацају, много пута, своје жеље на више. Али ово су судови које је диктовала срдња каквога одбијенога удварача. Данијела Штерн, која, као жена, има у овом питању особити ауторитет, вели да су холандске жене поносите, отворене, вредне, часне. Неко је изјавио сумњу у мирноћу њихове љубави, о којој се толико приповеда. Оне су мирне воде, изразио се Ескирос, али је познато оно шта се вели за мирне воде. То су залеђени вулкани, рекао је Хајне, који када се раскраве.... Али, од свију судова које сам прочитао најзнатнији ми се чини суд Сент-Евремона: да холандске жене нису довољно живе да помуте одмор људи; и да их има, заиста, љубазних; али да се не треба ничему од њих надати, или због њихове мудрости или због извесне хладноће која код њих замењује врлину.

Једнога дана изнесох, у једном кругу хашких младића, овај Сен-Евремонов суд и запитах изненада: — Је ли истина? — Насмејаше се, погледаше се, један одговори: — Рекао бих...; — други: — Изгледа ми...; — трећи: — Било би...; најзад, сложише се сви да је истина. У другим приликама добио сам осведочења, која доказују да данас ствари теку исто онако као и у време

француског писца. Говорило се у једном друштву о неком лицу прилично смешном. „Па ипак, — рече један, — тај човечић тако мирне спољашности је женскарош прве врсте“. Запитах проклетом реченицом: „Мути породични мир?“ Сви се засмејаше и један одговори: „Шта! Помутити мир у холандским породицама! То би било један од дванаест Херкулових задатака“. „Ми Холанђани“, рече ми једном један пријатељ — „нисмо освајачи, и не можемо то да будемо, јер немамо школе за то. Нема ничега лажнијег у Холандској од чувене одредбе: брак је опсађена тврђава: ко је на пољу, желео би бити унутра; ко је унутра, желео би бити на пољу. Овде се онај ко је унутра добро осећа, а ко је на пољу не мисли да уђе“. — „Холандска жена“, рече ми други један, „не удаје се за човека, удаје се за брак“. — Ово што се вели о Хагу, елегантној вароши, у којој је велики утицај француске цивилизације, још је с више истине речено о другим варошима, у којима су се стари обичаји јаче сачували. Нека говоре и пишу гагалантни писци да се у Холандској спава и да је домаћа срећа *un bonheur un peu gros.*[1] Колико је ова жена која мало излази, која мало игра, која се мало смеје, која се занима само својом децом, својим мужем и својим цвећем, која чита верске књиге и посматра у огледалу улицу, да се не би показала на прозору, колико је ова жена поетичнија.... Ах, опрости ми, у мало не рекох грубу о теби, Андалузијо!

[1] Мало непријатна срећа. Прев.

Према овоме овде неко би могао помислити да ја хоћу да се представим као да знам — холандски језик. Хитам да изјавим да га не знам, и да се извиним за своје незнање. Народ, као што је холандски, озбиљан и ћуталица, богатији у скривеним особинама, него ли у лепим спољашним особинама, који живи, ако могу тако да се изразим, много више у себи но ван себе, који много више ради но што говори, који се представља само онако какав јесте, може се изучавати и не познајући његова језика. С друге стране, у Холандској је необично распрострањен француски језик. У великим варошима готово нема ни једног образованог лица које не говори течно француски, нема ни једног трговца који га не зна добро или рђаво, нема готово ни једног детета, и у нижем сталежу, које не зна оних десет или двадесет речи, које су довољне да извуку из незгоде каквог странца. Ова распрострањеност језика, тако различног од земаљског језика, ствар је, којој се у толико више треба дивити, кад се помисли да то није једини страни језик који се обично говори у Холандској. Енглески и немачки су готово толико исто познати колико и француски. Учење сва три ова језика је обавезно у средњим школама. Образована лица, она којима је у Италији готово дужност да знају француски, у Холандској читају већи део енглеских, немачких и француских књига истом лакоћом. Холанђани имају нарочиту подобност за изучавање језика и невероватну слободу у говору. Ми Италијани, пре но што бисмо се усудили да говоримо који стран језик, хоћемо да га толико знамо, да не допустимо да нам измакну велике погрешке:

црвенимо ако нам измакну; избегавамо прилике да говоримо, док нисмо сигурни да тако говоримо да добивамо комплименте; и тако радећи, све то више продужавамо период својег филолошког учења. У Холандској се веома често дешава да сретнете свет који говори француски, служећи се безбројним начинима, капиталом од сто речи и двадесет реченица; али говори, дуго разговара и не показује да му је и најмање стало до тога шта ви можете мислити о његовим погрешкама и о његовој смелости. Вратари, носачи, деца, упитани да ли знају француски, одговарају с највећом сигурношћу: *Oui*[1] или *un peu*.[2] и труде се на хиљаду начина да се изразе, смејући се по који пут и сами због необичних натегнутости свога говора, и завршујући сваки одговор једним *s'il vous plaît* или *pardon, monsieur*, што је у већини случајева казано тако нежно погрешно, да човек не може да се уздржи да се не насмеје. И свима изгледа тако обично да знају француски, да се, кад неко мора да одговори да га не зна, устеже, стиди се, и ако се запита на улици, прави се да хита и оставља вас без одговора.

Што се тиче холандскога језика, за онога ко не зна немачки, он је веома неразумљив; па и кад се зна немачки, с мало марљивости, може се разумети штогод у књигама; али кад се чује да се говори, исто је тако неразумљив. Кад би требало да изразим утисак који чини на ухо онога који га не разуме, рекао бих да изгледа немачки

[1] Да

[2] Мало Прев.

који говори свет с длаком у грлу, што долази од честе грлене аспирације која личи на шпанску јоту. Сами Холанђани сматрају да њихов језик није хармоничан. Често ми се десило да чујем како ме шаљивим изразом питају: — Какав утисак чини на Вас? — готово подразумевајући да мора бити мало пријатан утисак. Па ипак, био је неко ко је написао дело, желећи доказати да су Адам и Ева у земаљском рају говорили холандски. Али, и ако говоре толике стране језике, Холанђани полажу много на свој језик, и љуте се када какав странац, незналица, показује да верује, тек онако по чувењу, да је холандски језик немачки дијалекат; заиста, ствар у коју верују многи од оних који знају овај језик само по имену. Готово је сувишно препричавати историју језика. Први народи Холандске говорили су тевтонски у разним његовим дијалектима. Ови дијалекти се стопише и образоваше старе нидерландски језик, који је прешао у средњем веку, као и други европски језици, кроз различне фазе, германску, норманску, француску, и изиђе из тога садашњи холандски, у коме се сачувала основа првобитног говора с по којим латинским трагом. Извесно, постоји велика сличност између холандског и немачког језика, а нарочито постоји безброј заједничких корена; али се много разликује синтакса, у холандском много простија, и, врло много, изговор. И сама ова сличност узрок је што Холанђани, већином, не говоре тако лепо немачки као инглески или француски, било због тешкоће која се рађа из лакоће двосмислености, било због тога што се, не морајући много да се муче да успеју да разумевају језик и да га

говоре за своју потребу, на томе заустављају, као што се дешава с многима од нас с француским, који говоримо већ у десетој години, а не знамо га ни у четрдесетој.

Сад је време да одемо да видимо сликарски музеј, који је најлепша хашка драгоценост.

Чим се уђе, човек се налази пред најславнијом од насликаних животиња: пред *Биком* Павла Потера, оним бесмртним биком, који је, као што сам рекао, имао част да буде стављен, у музеју Лувру, кад је била манија да се слике уређују у некој врсти јерархије славе, поред Рафаелова *Преображења*, поред Тицианова *Св. Петра мученика* и поред Доменикинова *Причешћа Св. Јеронима*; пред оним биком, који би Инглеска платила милион динара, а Холандска га не би дала ни за два милиона; пред оним биком, најзад, о коме је, извесно, било писано, више страна но што је пута сликар кичицом превукао, и о коме се још пише и претреса, као да је, место слике, истински и жив створ, који представља какву нову животињу.

Предмет слике је веома прост: бик природне величине, стојећи, с њушком управљеном ка посматрачу, једна крава која лежи на земљи; неколике овце, један чобанин, у даљини пејзаж.

Највиша вредност овога бика исказује се једном речи: он је жив. Око озбиљно и укочено, које изражава осећање снажног живота и дивљег поноса, насликано је с толико истине, да би се, на први поглед, човек склонио десно или лево, као што се ради на каквој стази у пољу, кад се сретне која од ових животиња. Ноздрве, влажне и црне,

изгледа да се пуше и да удишу ваздух дубоким дисањем. Длаке су представљене једна за другом, са свима превојима, коврџама, траговима трљања о дрвеће и земљу, и изгледају истинске длаке прилепљене на платно. Друге животиње представљене су исто тако: глава краве, вуна на овцама, муве, трава, лишће и жилице на биљкама, маховина: свака ствар је насликана с чудноватом верношћу. Али, и ако се схвата огроман труд који је уметник морао ту уложити, ипак се види напор и стрпљење на слици; готово изгледа дело надахнућа, хитања, при коме сликар, подузет неком врстом беса за истинитим, није имао ни једног тренута оклевања или умора. Учињене су безбројне примедбе на овај „невероватно смели производ младића од двадесет и четири године". Критиковала се величина слике, сувишна за вулгарну природу предмета; критиковало се одсуство светлог ефекта, јер је светлост на њему свуда једнака и истиче сваку ствар, без контраста сенке; критиковала се крутост ногу у бика, сув колорит биљака и удаљених животиња, чобанинов осредњи стас. Али, поред свега тога, *Бик* Павла Потера остаје увенчан славом великих дела, и Европа га сматра као најбоље дело првака међу сликарима животиња. „Својим *Биком*, — оправдано је рекао један славан критичар — Павле Потер је насликао истинску слику Холандске".

Ово је велика заслуга холандских сликара животиња, а Павла Потера изнад свију. Он није само сликао животиње; него је учинио очевидном, и, поезијом боја, прославио брижљиву, нежну, готово материнску љубав, коју холандски земљораднички

сталеж гаји према животињама. Послужио се животињама као тумачима, да открије поезију сеоског живота. Њима је изразио тишину и мир поља, уживање у самоћи, сласт одмора и задовољство мирнога рада. Човек би рекао да је он успео да га животиње разумеју и да постигне да нарочито тако стоје да их он слика. Умео им је дати сву разноликост и привлачност лица. Тугу, задовољан мир који тражи задовољење потреба, осећање здравља и снаге, љубав и благодарност према човеку, све искре интелигенције и зачетке осећања љубави, све разноликости карактера, ухватио је и представио с верношћу пуном љубави, и успео је да пренесе на друге осећање којим се са̂м одушевљавао. Посматрајући његове слике, човек осећа како се, мало по мало, у њега буди не знам какав инстинкат примитивног пастирског живота, извесна невина жеља да се музе, да се стрижу овце, да се ради са овим благодетним, мирним и лепим животињама, које увесељавају око и срце. Павао Потер се, у овој врсти уметности, издигао изнад свију. Берхем је финији, али Потер је природнији; у Ван де Велда је више нежности, али у овога је више енергије; Ди Жарден је љубазнији, али овај је дубљи.

И помислите да му архитект, који му је после постао таст, у почетку није хтео дати кћер, зато што је Потер био само *сликар животиња*, и да је његов славни *Бик* био израђен, ако хоћемо да останемо при традицији, да служи за штит на радњи неког касапина, и да је био продат за 1.200 фин.

Други један знаменит рад у хашком музеју је мала слика Херарда Дауа, сликара славнога

рада: *Жена болесна од водене болести*, која се налази у музеју Лувру између Рафаелових и Муриљових радова; једнога од највећих сликара интимних сцена холандске школе и најстрпељивијега међу стрпељивим уметницима његове отаџбине. Слика представља само једну жену која седи крај прозора, с колевком поред себе; али је на овој веома простој сцени изражен тако мио и свети дах домаћег мира, тако дубок одмор, хармонија тако пуна љубави, да ни најупорнији бећар не би могао посматрати ову слику, а да не осети у своме срцу несавладљиву чежњу да он буде онај кога нема и који се очекује у овој мирној и чистој собици, или бар да може да уђе, за тренутак, унутра, макар и кришом, и под условом да се шћућури у мраку, само да би могао удисати онај мирис невине и тајне среће. Ова је слика, као све слике Даутове, израђена с необичном финоћом, која већ код њега достиже готово до претераности, која је по том достигла до претераности са оним Слинхеландтом, који је утрошио три године непрекидног рада, да наслика породицу Мерман, и који се доцније изопачио, предавши се сувишној углађености, заливености, натегнутости, сликајући лица као да су од слонове кости, небо од глеђа, а поља од кадифе, начин у коме је сликар Ван дер Верф био најчувенији учитељ. Између осталих предмета, види се на овој слици Даутовој једно држаље од метле, велико као држаља за писање, на коме је, вели се, сликар читава три дана радио, што не изгледа чудновато, кад се помисли да су ту обележене све најситније жилице, пруге, чворови, мрљице, удубљења, трагови прстију. О

овом његову надчовечанском стрпљењу причају
се ствари једва вероватне. Вели се да је утрошио
пет дана, сликајући руку неке госпође Спирингс,
чији је портрет радио: ко зна колико је утрошио
радећи главу. Тешко онима који су хтели да их
он слика: доводио их је у очајање. Прича се да
је он сâм приправљао своје боје, да је правио
себи кичице, и да је сваку ствар држао херметично
затворену, да не падне на њих ни сенка од пра-
шине. Кад је улазио у своју радионицу, отварао је
пажљиво врата, седао је с великом равнодушношћу
и остајао је непокретан, док није и најмања узне-
миреност, коју је у њему кретање изазвало, пре-
стала. За тим је почињао радити, служећи се из-
дубљеним сочивима, да би умањио предмете. Овај
непрекидни напор најзад му ослаби вид, и би
приморан да слика с лупом. Поред свега овога,
његов колорит није ни најмање усиљен ни хладан,
због рада, и његове слике задржавају исту јачину,
исто тако кад се посматрају из далека, као и из близа.
Његове су слике, с много оправданости, биле упоре-
ђене с природним сценама, умањеним у мрачној соби.
Дау је био један од многих Рембрантових ученика,
који су поделили наследство његова генија. Он је
од њега добио финоћу и вештину подражавања
светлости, нарочито свећа и лампи, у чему се, као
што ћемо у амстердамском музеју видети, уздигао
на висину свога учитеља. Редак међу сликарима
своје врсте; није уживао у представљању ружнога
и тривијалних предмета.

Интимне предмете представљају у хашком му-
зеју, осим Дауа: Адријан ван Остад, Стен, Ван
Мирис старији.

Ван Остад, названи Рембрант интимног сликарства, зато што је подражавао великоме учитељу у моћној вештини светло-мрачнога, у нежним прелазима, прозрачности сенака, у богатству колорита, Ван Остад има овде две сличице које представљају унутрашњост и спољашност једне сеоске куће, с лицима; обадве пуне поезије, у пркос вулгарности предмета, која му је заједничка с другим сликарима исте врсте. Али ово је у њега лично: што су доста ружне девојке на његовим сликама, ликови узети из његове породице, која је, према ономе што се прича, била група малих наказа, које је он изнео целоме свету на подсмех. Тако су готово сви холандски сликари изабрали, за жене које су сликали, најмање лепе које су им дошле пред очи, као да су се споразумели да омаловаже женски тип у својој отаџбини. Рембрантове Сузане, да поменем предмете који захтевају лепоту више од свих других, то су ружне служавке холандске; а није потребно говорити о женама Стена, Браувера и других. А да Бог ме да у њиховој отаџбини нису недостајали, као што се видело, модели отмене и нежне лепоте.

Франциск ван Мирис старији, први ученик Херарда Дауа, као и он, веома пажљив и фини (који припада с Нецуом и с Тербурхом, двојицом одличних сликара по финоћи и колориту, оној групи сликара интимне врсте, који су изабрали своје предмете у вишим друштвеним сталежима), има три лепе слике, од којих једна представља сликара са женом му. Од Стена има, између осталих, његов омиљени предмет: лекар који пипа пулс једној девојци која је болесна од љубави и једна гувер-

нанта која ту присуствује: дивна игра погледа и осмеха, толико досетљивих и враголастих, да се не може изразити. Осмех лекарев очевидно хоће да каже: — Изгледа ми да разумем; осмех болеснице: — Треба друго нешто, но твоји рецепти; а гувернанте: — Знам ја шта треба! — Друге слике интимне врсте Схалхена, Тилбурха, Некра, Вилхелма ван Мириса, представљају кујне, дућане, ручкове, породице сликара.

Од пејзажа и слика с мотивима с мора налазе се овде најлепши адиђари Рицдаела, Берхала, Ван де Велда, Ван дер Нера, Бакхујзена, Евердинхена, осим доброг броја слика Филипа Ваувермана, сликара коња и битака.

Ту има две слике Ван Хујсума, великога сликара цвећа, онога који је, рођен у време кад је Холандска била обузета неком врстом маније према цвећу и имала најлепше цвеће у Европи, прославио кичицом ову манију и својим сликама пробудио другу манију. Нико није дивније од њега представио безбројне прелазе боја, свежину, прозрачност, мекоту, нежност, чедност, мртвило, хиљаду тајана лепоте, све изгледе сјајног и нежног живота овога бисера вегетације, овога љубавног украса природе, цвета. Холанђани му доношаху чуда од лепоте из својих башта, да их слика; сви су краљеви тражили од њега цвеће; његове су слике биле плаћане, за она времена, баснословним сумама. Љубоморан на своју жену и на своју уметност, сâм је радио, не пуштајући к себи ни саму своју браћу, да не би открили тајне његова колорита; и тако је умро славан и меланхоличан у сред листића и мириса од цвећа.

Али најлепши рад у музеју је славни *Час Анатомије,* од Рембранта.

Ову слику му је инспирисало осећање благодарности према доктору Тулпу, професору Анатомије у Амстердаму, који га је помагао у његовој младости. Рембрант је представио Тулпа са ученицима му, скупљеним око једног стола на који је положен го леш, с једном мишицом коју је распорио анатомски нож. Професор, са шеширом на глави, стојећи, показује маказама и објашњује својим ученицима мишиће леша. Од ученика неки седе, неки стоје, а неки су се наднели над леш. Светлост, која долази с десна на лево, осветљава лица и један део тела умрлога, остављајући у мраку одела, сто и зидове собе. Личности су у природној величини.

Тешко је објаснити ефекат који производи ова слика. Прво осећање је ужас и одвратност према лешу. Чело му је у мраку, очи отворене са зеницом отвореном горе, са устима полузатвореним, тако да личи на пренераженост, с грудима надувеним, бутовима и ногама сасвим сувим, модрим месом, да изгледа човеку да би осетио хладноћу, кад би на њ ставио руку. Живи покрети, младићка лица, влажне, пажљиве очи ученика, пуне мисли, стоје у јакој противности са укоченим телом; очи, које, на разном степену, откривају жудњу за знањем, радост за учењем, љубопитљивост, чуђење, напор интелигенције, притајеност дисања. Лице у учитеља је мирно, око ведро, а усне готово насмејане због унутарњег задовољства, које долази од знања. У целини групе види се неки дах тајанствености.

озбиљности, научне свечаности, који улива поштовање и ћутање. Противност између светлости и мрака је чудновата, нешто као противност између смрти и живота. Све је ту представљено с неком невероватном финоћом: могу се избројати сви набори на оковратницима, све боре на лицима, длаке у брадама. Вели се да је промашена перспектива леша и да на неком месту финоћа прелази у хладноћу; али општи суд ставља *Час анатомије* међу највеће производе људскога духа.

Рембрант је имао само двадесет и шест година кад је израдио ову слику, која, према томе, припада његову првом начину сликања, у коме се још не види хук, смелост, највиша сигурност у свој дух, што сија на радовима његова зрелог доба; али је већ ту она неизмерна снага осветљавања, она дивна вештина светло-тамног, она чаролија супротности која опсењава и која је најоригиналнија одлика његова генија.

Ма колико да је човек непосвећен у уметности, и да се решио да не греши због сувишног одушевљења, кад се нађе пред Рембрантом ван Рејном, не може а да бар не подигне, како веле Шпањолци, брану стицу. Рембрант врши особит утицај. Фратар Анђелико је светац, Микеланђело гигант, Рафаело анђео, Тицијан владалац; Рембрант је авет. Како би се друкчије могао назвати овај син једнога воденичара, рођен у ветрењачи, који се изненада уздиже на висину, без учитеља, без угледа, без икаква школског упута; постаје општи сликар, хвата све изгледе живота, слика личности, пејзаже, мотиве с мора, животиње, свеце у рају, патријархе, јунаке, калуђере, богатство и беду, је-

врејски крај, крчму, болницу, смрт; врши, једном речи, преглед неба и земље и увија сваку ствар у неку тајанствену светлост, која изгледа да је потекла из његове главе; и у исто време је узвишен и ситан, идеалиста и реалиста, сликар и резач; који преображава све и не квари ништа, који претвара људе у духове, највулгарније сцене из живота у тајанствене појаве, овај свет, готово да кажем, у неки други свет, који више не изгледа да је овај и још је он? Где је поцрпао ону своју неодређену светлост, оне одсеве електричних зракова, оне рефлексе непознатих звезда, који натерују на мишљење као каква загонетка? Шта је видела у мраку ова сањалица, овај човек с визијама? Каква је тајна мучила његов дух? Шта је хтео рећи вечитом борбом својих зракова и својих сенака овај сликар ваздуха? Рекло се да су противности светлога и тамнога одговарале у њему различним покретима мисли. И, заиста, изгледа да оно што се дешавало Шилеру, да осећа унутра, пре но што би почео какво дело, неку хармонију неодређених звукова, која је била као неки увод надахнућа, дешавало и Рембранту, који је, у тренутку кад је хтео отпочети какву слику, имао визију зракова и сенака, који су хтели нешто рећи, пре но што би их оживео лицима. На његовим сликама има, заиста, неког живота, радње, готово, рекао бих, драматске, стране радње људских лица. Праменови веома живе светлости упадају у какав мрачан крај, као узвици радости; мрак, заплашен, бежи, остављајући овде онде слабе сенке пуне меланхолије; дрхтави рефлекси који изгледају јадиковања, дубока тама, пуна гро-

мовних претња; трептања светлости, севања, неразговетне сенке, прозрачности које изгледају сумње, питања, уздаси, речи натприродног језика, који се чује као музика, а не разуме се, и остаје у памети као успомена на какав сан. И у ову је атмосферу ставио своје личности, од којих су неке биле обучене у сјајну светлост позоришне апотеозе, друге увијене као ларве, неке погођене само једним светлосним зраком у лице; обучене у сјајна или бедна одела, али све с нечим чудноватим и фантастичним; без тачних ограничења, али претрпане јаким бојама, са скулпторским рељефностима и дрским додирима кичице; и свуда топао израз, помама силног надахнућа, горд, ћудљив, дубок отисак генија необузданог и који се не плаши.

У осталом, свако хоће да каже шта мисли; али ко зна да ли се Рембрант не би грохотом насмејао, кад би могао прочитати све странице које су написане, да би се објасниле тајне намере његова сликарства! Таква је судбина генијалних људи: свако их, да би показао да их је разумео боље но остали, објашњава на свој начин; они су као каква лепа тема коју је Бог дао, коју људи развијају на хиљаду разних начина; они су као ђерђев по коме људска уобразиља слика и везе, према томе како хоће или како уме да мисли.

Изиђох из хашког музеја с једном незадовољеном жељом, зато што у њему нисам нашао ни једне слике Јеронима Бома, рођенога у Боа-ле Дику, у петнаестом веку. Овај мозак пун ђаволстава, ово страшило за биготне, овај вештац умешности, учинио је први пут, да осетим како ми се

коса диже на глави, у мадридском музеју, једном сликом која представља страшну војску живих скелета, растурених на огромном простору, у борби с разноликом, збуњеном, очајном гомилом људи и жена, које они хоће да одвуку у неку провалију где их очекује смрт. Само је болесна уобразиља човека кога је узнемиривао страх од проклетства могла створити једну овако огромну настраност, пред којом се, ма колико да је далеко време када се свет плашио авети, нејасно осећа поновно буђење тога страха. Такви су били предмети свих његових слика: мучења проклетих, авети, провалије у пламену, змајеви, натприродне птице, гадне наказе, ђаволске кујне, тужни нејзаци. Једна од ових страшних слика нађена је у ћелији у којој је умро Филип II; друге су растурене по Шпанији и Италији. Ко је био овај химерни сликар? Како је живео? Каква га је чудновата манија мучила? — Не зна се; пропао је земљом увијен у облак, и нестало га је као какве паклене визије.

У приземном спрату музејске палате налази се „Краљевски кабинет ретхости", у коме се налазе осим великога броја разних предмета из Кине, Јапана и холандских колонија, неколике веома драгоцене историјске реликвије. Између осталих, ту је мач онога Рејтера, који је отпочео свој живот бавећи се ужарским занатом, у Флесингену, а доцније је био највећи холандски адмирал; оклоп, прорешетан куршумима, адмирала Тромпа; столица из тамнице честитога Варневелта; једна кутија у којој се чувају власи онога Ван Спејка, који је, 1831. год., на Хелди, бацио у ваздух свој брод, да би спасао част холандске заставе. Ту је такође це-

докупно одело које је носио Виљем Ћуталица, кад је био убијен у Делфту: његова кошуља упрскана крвљу, његов грудњак од биволље коже, прорешетан куршумима, његове широке чакшире, његов велики вунени шешир; и у истом излогу су куршуми и пиштољи убице, и оригинални текст његове смртне пресуде.

Ово скромно, готово грубо одело, које је славар Ниских Земаља носио на врхунцу своје моћи и своје славе, лепо је сведочанство патријархалне простоте холандских обичаја. Нема може бити другог модерног народа који је имао, на подједнаком степену напретка, мање сујете и мање сјаја. Прича се да када је тамо дошао гроф Лејчестер, кога је послала краљица Јелисавета, и кад је био Спинола, да преговара о миру у име шпанског краља, да је њихов сјај произвео готово скандал. Вели се да су шпански изасланици, који су дошли у Хаг, да уговоре фамозно примирје 1608., видели посланике холандских државица веома просто обучене, како седе на једној ливади и једу нешто хлеба и сира, што су били понели у бисазима. Велики саветник Јован де Вит, противник Луја XIV, имао је само једног слугу. Адмирал Рајтер живео је у Амстердаму у сиротињској кући, и чистио је сам своју собу.

Други интересантан предмет у овом музеју је један сандук, напред отворен, као орман за књиге, који представља, са свима њеним и најситнијим појединостима, унутрашњост богате куће у Амстердаму у почетку XVIII века. Цар Петар Велики, за време свога бављења у Амстердаму, био је наручио једном богатом грађанину ове

вароши, да му направи ову интересантну кућицу, да је понесе у Русију, као успомену на Холандску. Богати грађанин, који се звао Брант, извршио је посао као прави Холанђанин: лагано и лепо. Највештији холански ебанисти израдили су намештај, најумешнији златари сребрне ствари, најбољи штампари штампали су књижице, најфинији минијатуристи насликали су слике, рубље је било спремљено у Фландрији, тапети у Утрехту. После двадесет и пет година рада, све су собе биле готове. Свадбена соба је имала све што је потребно за скорашњи порођај домаћице; у трапезарији, на столу широком колико тањир, био је микроскопски прибор за чај; галерија слика, кад се погледа добро унутра лупом, била је потпуна; у кујни се имао од чега да направи лукулски ручак за какво друштво лилипутанаца; била је библиотека, кабинет кинеских разноврсности, кавези за птице, молитвеници, застирке, рубље за целу породицу, с најфинијим чипкама и везовима; недостајали су само још један брачни пар, собарица и куварица, нешто мало мања од обичне лутке. Али је била једна невоља: кућица је стајала сто двадесет хиљада динара; цар, који је, као што сви знају, био штедљив човек, одбије, и Брант је, naљућен, да би осрамотио царево тврдичење, поклони хашком музеју.

Још од првог дана сретао сам хашким улицама извесне жене обучене тако чудновато, да сам непрестано пратио једну од њих, да бих пажљиво осмотрио све појединости њена одела. На први поглед помислих да припадају каквом верском реду или да су пустињице, или хаџике, или жене ка-

квог номадског народа, на пролазу кроз Холандску. Носе огромне сламне шешире, постављене цицем, са цветићима, огртач као калуђери од дебелог сукна чоколадине боје, постављен црвеном чохом; сукњу такођер од дебелог сукна, кратку, широку, тако да изгледају да имају кринолин; црне чарапе и беле цокуле. Јутром се виде како иду на пијацу, с котарицом пуном риба на глави, или с колима која вуку два велика пса. Већином иду саме, или две по две, без људи. Ходе на неки особени начин, дугим корацима, са извесном замореношћу, као људи који су навикли да ходе по песку; и имају на лицу и у држању нешто тужно, што се слаже с манастирском озбиљношћу њихове ношње.

Један Холанђанин, кога запитах ко су оне, рече ми, место одговора, само: „идите у Схевенинген“.

Схевенинген је село, удаљено две миље од Хага, у које се иде једном правом улицом, опшивеном целом јој дужином неколиким редовима веома лепих брестова, који не пропуштају ни један сунчани зрак да продре унутра. Тамо преко брестова, са обе стране пута, виде се мале палате, павиљони, мале виле са изрецканим крововима, као сенице у баштама, и фасаде, у хиљаду каприсних форама, са обичним натписима, који позивају у мир и у уживање. Овај пут, који је недељом у вече омиљено шеталиште хашког становништва, у друге је дане готово увек усамљен. Ништа се друго на њему не среће до ли каква жена из Схевенингена, по које каруце и поштанска кола која врше наизменични саобраћај између вароши и села. Идући напред, човеку изгледа да мора изаћи пред какву

краљевску палату, у сред неке велике баште или каквог варошког парка. Ова густа вегетација, овај хлад, тишина, подсећају на шуму Алхамбре у Гранади. Више човек не мисли на Схевенинген и заборавља да је у Холандској.

Стигавши на крај, види се изненадна промена сцене која оставља човека као да сања: вегетација, хлад, слике из Гранаде, све је ишчезло; човек се налази у сред дуна, у песку, у пустињи; осећа да му допире до лица слан ветар, и чује се глух и широк шум; пење се на једну узвишицу и види се Северно Море.

Код онога ко је видео само Средиземно Море, призор који пружа ово море и ова обала буди неко ново и дубоко осећање. Обала је сва од светлог и веома ситног песка као пепео, по коме јури напред и назад, као каква застирка која се стално развија и свија, последњи траг морских таласа. Ова песковита обала пружа се до подножја првих дуна, које су брежчићи од песка, стрменити, искидани, поткопани, оштећени вечитим шибањем таласа. Таква је цела холандска обала од ушћа Маса до Хелдера. Ту нема мекушаца, ни морских звезда, ни живих шкољака, ни ракова; нигде жбунића ни трунке од траве. Не види се ништа друго до вода и песак, бесплодност и самоћа.

Море је исто толико тужно колико обала, и заиста одговара слици коју стварамо о Северном Мору, читајући приче старих, пуне сујеверног страха који су га представљали узбуркано од вечитих ветрова и настањено гигантским чудовиштима. Близу обале је жућкасто, тамо даље бледо-зелено, а још даље затворено плаво. Хоризонат је

већином покривен маглом, која често силази до на обалу и сакрива цело море као каква огромна завеса, допуштајући да око види само таласе који изумиру на песку, и по који пут сенку рибарске барке, у близини. Небо је готово увек сиво; преко њега јуре облаци који бацају на воду густе и веома покретне сенке; на некојим тачкама црно, готово као ноћна помрчина, која изазива у свести слике страшних бура и бродолома; на другим тачкама обасјано одблесцима, искривудалим линијама веома живе светлости, тако да изгледају непокретне муње или одсјаји тајанствених звезда. Таласи, увек узбуркани, јуре, подривају обалу бесним јуришем и одбијају непрекидан хук који изгледа на узвик претње и бола неизмерне гомиле. Море, небо и земља гледају се тужна изгледа, као три неуморна непријатеља, и човек мисли, посматрајући овај призор, да је близу какав велики поремећај природе.

Село Схевенинген налази се на динама које га бране од мора и сакривају га тако, да се, гледајући са обале, види само звоник на цркви, као глава шећера, прав као какав обелиск у сред песка. Село има два дела. Један је састављен од елегантних кућа, у свима холандским облицима и бојама, направљених за становање странаца, с натписом *издаје се*, на различним језицима; други део, у коме станује урођеничко становништво, сав је састављен од црних кућица, уличица, склоништа у која странци никад не ступају.

Становништво Схевенингена, које броји коју хиљаду душа, готово је све састављено од рибара, већим делом веома сиромашних. Село је још једна од главних станица лова на харинге, оне веома

славне рибе којој Холандска дугује за своје богатство и своју моћ: али плодови овога рада иду господарима лађа за риболов, а људи из Схевенингена, који су покупљени као морнари, једва зарађују онолико колико им је потребно за живот. На обали, пред селом, увек се види по неколико ових широких, јаких лађа, с једном само катарком и једним великим четвртастим једром, поређаних једна поред друге на песку, као грчке галере на обали Троје, да би се осигурале од удараца ветра. Флота за лов на харинге полази у прве дане месеца јуна, у пратњи једне парне корвете, и упућује се на шкотске обале. Прве харинге, које се улове, шиљу се одмах у Холандску и носе се, у колима окићеним заставама, краљу, који се одужује за поклон с пет стотина форината. Ове лађе хватају такођер друге рибе, које се делом продају лицитацијом на морској обали, а делом се дају схевенингшким рибарима, који их, преко својих жена, шиљу на хашку пијацу.

Схевенинген је, као и сва друга села на обали, Катвијк, Влардинген, Мâслуне, село у коме је опало старо напредно стање, као последица опадања риболова на харинге, које су проузроковали, као што свако зна, утакмица Инглеске и страшни ратови. Али беда, место да ослаби, ојача карактер овога малог народа, који је, ван сумње, најоригиналнији и најпоетскији у Холандској. Становници Схевенингена образују, изгледом, карактером и обичајима, породицу готово страну својој рођеној земљи. Удаљени су две миље од једне велике вароши и чувају одлику примитивног народа, који је вечито живео у самоћи. Какви су били пре

толико векова, такви су и данас. Нико не оставља своје родно село; нико ко се није у њему родио не улази у њ; жене се само између себе: говоре нарочитим језиком; сви су обучени на један исти начин и исте боје, као што су били оцеви њихових отаца. У време риболова у селу остају само жене и мала деца: сви људи одлазе на море. Одлазећи носе собом Библију. На крову лађа не опијају се, не псују, не смеју се. Кад морска бура подиже и баца са страшних висина њихову малу лађу, они затварају све отворе и чекају смрт с резигнацијом. У том тренутку њихове жене, затворене у кућицама које запљускују киша и ветар, певају песме. Ове мале кућице, које су биле сведоци толиких самртних бојазни, које су чуле јецања толиких удовица, које су виделе свету радост повратка и неутешне опроштаје толиких жена, ове мале кућице представљају, својом чистоћом, својим белим завесицама, мрнарским хаљинама и кошуљама обешеним о прозоре, слободну и достојанствену сиротињу оних који у њима станују. Из ових кућа не излазе ни лупежи ни покварене жене; ни један становник Схевенингена није се никада одрекао мора и ни једна девојка није никада с презирањем одбила руку каквога рибара. Људи и жене имају у држању главе и погледу нешто, не знам ни сам, озбиљно и строго, што улива поштовање. Поздрављају, не обарајући главе, гледајући свет у очи, као да хоће да кажу: — Није нам нико потребан.

И у овом малом селу су две школе, и немогуће је изразити оно што се осећа, видећи у извесно време како се распрши овим бедним ули-

чицама руља плаве деце, с таблицом испод назуха и крижуљом у руци.

Схевенинген није само село чувено због оригиналности својих становника, које сви странци посећују и сви сликари сликају. У њему су два велика купатила, где се лети састају Инглези, Руси, Немци Данци; цвет северне аристократије; кнежеви и министри; половина Готина алманаха; и тамо су игранке, фантастична осветљења и вештачке ватре на мору. Оба купатила леже на дунама. У свако доба дана, извесна кола, у облику покретних барака шарлатана[1] која вуче један јак коњ, одлазе са обале у море, окрену се око себе, и из њих излазе госпође које скачу међу таласе, пуштајући своје златне косе, да их морски ветар по својој вољи лепрша. Ноћу, кад засвира музика, купачи излазе, а обалу плави празнична, разноврсна, елегантна гомила, у којој се чују акценти свих језика и виде се лепотице свих земаља. На мало корака од овог весеља, меланхолични странац налази мрачну самоћу дуна, где му музика једва допире до уха, као какав удаљени одјек, а рибарске куће му показују своје мале светиљке које га нагоне да мисли на породицу и на мир.

Први пут кад одох у Схевенинген, прошетах се једном оним дунама, које су толико прославили сликари; оне су једине узвишице које спречавају поглед на неизмерну холандску равницу, бунтовничке кћери мора, чије кораке задржавају, и, у исто време, затвореници и чувари Холандске. Има

[1] У овом случају реч *шарлатан* означава вашарске комедијаше, који у исто време продају лекарије или друго шта. Прев.

три реда дуна које образују троструку заштиту противу мора; спољашње су најсувље, оне у средини највише, а оне унутарње најмарљивије очуване. Средња висина ових брда од песка није већа од петнаест метара, и све скупа не улазе у земљу више од једне француске миље. Али, како ни у близини ни у даљини нема никакве друге веће узвишице, оне праве на око, које се вара, утисак пространог планинског краја. Виде се долине, теснаци, обронци; — прегледи који изгледају веома далеко, међутим су на дохват руке; виде се врхови оближњих дуна, на којима би, чини се, човек једва могао изгледати као мало дете, међутим, изгледа џин. Посматран с висине, овај крај представља слику жутога, бурнога и непокретног мора. Тугу ове пустиње још више повећава дивља вегетација, која изгледа као тужно рухо ове мртве и пусте природе; траве слабе и ретке, цвеће с готово прозрачним листићима, жуковина, врес, рузмарин, мишјакиња, између којих се види, с часа на час, како протрчи који кунац. На веома великим просторима не примећује се ни једна кућа ни дрво ни жива душа. С времена на време пролећу гаврани, ћукови, галебови, и њихови клици, шуштање жбунова које покреће ветар, једини су шум који пролама тишину ове самоће. Кад је небо црно, мртва боја земље добива неку тужну јасноћу, сличну оној фантастичној светлости у којој се приказују предмети посматрани кроз обојено стакло. Тада, стојећи сам у сред дуна, човек поново осећа неку страву, као онај који би се налазио у непознатој земљи, бескрајно удаљеној од сваке настањене зе-

мље; и са страхом се тражи на магловитом хоризонту каква сенка звоника која би окрепила срце.

За време целе своје шетње сретох само понеког сељака. Занимљива ствар у једној северној земљи: холандски сељаци готово увек поздрављају свет који сретају на путу. Неки скидају капу са интересантним покретом, косо, тако да изгледа да се исмевају. Обично кажу добар дан или добро вече, не гледајући у лице које поздрављају. Ако сретну два лица, веле: „Добар вече обојици!“ а ако их има више од два: „Добар вече свима скупа!“ На једној стази, у сред првих дуна, видех неколицину ових јадних рибара који проводе готово цео дан у води до појаса, скупљајући шкољке које служе за прављење неког нарочитог цемента или за посипање по баштенским стазама место песка. Радња, коју морају да изврше, скидајући огромну кожну обућу с којом иду у море, захтева, мало је рећи, по сата веома досадног труда, који би послужио каквом италијанском морнару као изговор да скине све свеце с неба. Они, међутим, врше овај посао с таквом равнодушношћу, да успавају онога ко их посматра, не допуштајући да им се отме и најмањи знак нестрпљења и не подижући главе, пре но што би свршили посао, ма чули топовске пуцње.

Стојећи на овим дунама, близу једнога каменога обелиска, који подсећа на повратак Виљема д' Оранжа из Инглеске, после пада француског господарства, видех први пут један од оних залазака сунца који буде у нама Италијанима осећање дивљења различног, али исто толико живог, колико и дивљење које заласци сунца у Напољу

и Риму буде у северним странцима. Сунце, због преломног ефекта паре које је ваздух у Холандској увек пун, изгледаше чудновато велико и расипаше између облака и на море неки као велом покривен и дрхтав сјај, који је личио на рефлекс каквог огромног пожара. Изгледало је као друго сунце, које се изненада појавило на хоризонту, које је требало да зађе, да се више никад не укаже на овој земљи. Какав дечко помислио би да је истина оно што је рекао неки песник: — У Холандској сунце умире; — а најхладнијем човеку би се отело са усана једно „С Богом!“

Пошто сам говорио о Схевенингену, поменућу друга два лепа излета, које сам учинио из Хага прошле зиме.

Први је био у село Налдвијк, и из овог села на морску обалу, где се сада отвара нов канал за Ротердам. У Налдвијку, захваљујући љубазности једнога школског надзорника, кога сам пратио, задовољих своју веома живу жељу да видим једну основну школу; и још сад изјављујем да је оно што сам видео у многоме превазишло моје повољно очекивање. Кућа, нарочито подигнута за школску употребу, усамљена је и има само приземни спрат. Најпре уђосмо у мало предсобље, у коме је био читав брег од древених ципела, за које ми надзорник рече да су ђачке, јер они имају обичај да их, улазећи у школу, свлаче, и, излазећи из ње, опет обувају. У школи су деца само у чарапама и није им ни најмање хладно, јер имају веома дебеле чарапе, али нарочито зато што су собе загрејане као министарски кабинети. Уђосмо; ученици устадоше, а учитељ пође у сусрет

надзорнику. И овај јадни сеоски учитељ говорио је француски, и тако смо могли мало разговарати. У сали је било четрдесет ученика, половина мушкарци, половина девојчице, ове на једној, они на другој страни; сви плави, пуначки, лица пуна добродушности, с неким превременим изгледом отаца и матера, тако да их нисам могао посматрати, а да се не насмејем. Зграда је подељена у пет сала, одвојених једна од друге великом стакленом преградом, која затвара просторију као какав зид, тако да, кад у коме разреду нема учитеља, онај из суседног разреда може да пази на ученике свога друга, и не мичући се са свога места. Све су учионице веома простране и имају велике и високе прозоре, који иду од пода готово до таванице, тако да је видно као на сред улице. Клупе, зидови, под, прозори, пећи, свака ствар била је чиста као у каквој сали за игранку. Сећајући се извесних кужних места у школама, које сам ја дететом посећивао, зажелео сам да видим извесна одељења, и нађох их таква, каква се налазе код малог броја првих хотела. По том видех на зидовима многе од оних предмета, за које се сећам да сам их толико желео, кад сам седео за овим клупама: мале слике с нејзажима и сликама којима учитељ објашњава приче и наставу, да би се боље утиснуле у главу; ликови предмета и животиња; земљописне карте, нарочито израђене с крупним именима и живим бојама; изреке, граматичка правила, прописи наштампани крупним словима. Једина ствар која би, чини ми се, могла боља бити, то је — чистоћа ученика.

Нећу овде да понављам оно што су многи поменули и што по неки Холанђанин тврди, да се у Холандској у опште пренебрегава чистоћа коже, да се жене не купају и да су ноге у столова чистије од ногу у грађана. Али је извесно да се овде много више старају за чистоћу ствари, но за чистоћу личности, и да се мала пажња према овој последњој надокнађава сувише великом пажњом према оној првој. У каквој италијанској школи може бити ова би ми деца изгледала чиста; али, сравњујући их са чудноватом чистоћом предмета који их окруживаху и помишљајући да су ово деца оних истих жена које тропне по пола дана на прање врата и прозора, учинише ми се, а заиста и бејаху, мало прљава. У извесним школама у Швајцарској има одељења за умивање, у којима су ђаци приморани да се умију, улазећи у школу и излазећи из ње. Веома бих волео, да не би остало ништа за чим бих могао жудети, волео бих да видим оваква одељења за умивање и у холандским школама.

Рекао сам „овај јадни сеоски учитељ“, тек онако да се каже, јер сам доцније сазнао да има плату више од две хиљаде и двеста динара и приличан стан у лепој кући у селу. У Холандској учитељи основних школа, управитељи, јер има и помоћника, не могу ни један имати плату мању од осам стотина динара, која је *минимум*, одређен законом, који могу дати општине. Ни једна се општина, међутим, не задржава на овој суми, и има учитеља који имају плату каквога од наших професора универзитета. Истина је, да је у Холандској живот скупљи но у Италији; али је истина

и то, да се ове плате, које се нама чине велике, тамо сматрају за недовољне, и ради се на томе да се повећају. А требало би ставити на теразије и то, да холандски учитељи, узевши у обзир разноврсност народног карактера, имају да поднесу много мањи трошак груди, стрпљења и добре воље, но италијански учитељи, што не треба презирати, ако је истина да здравље нешто вреди.

Из Надвијка се упутисмо мору. Идући тако, мој љубазни пратилац ми лепо објасни на ком је степену наставно питање у Холандској. У латинским земљама упита ли какав странац што кога, овај му одговара с намером да покаже да зна, и да лепо говори; у Холандској више пазе на то да вам објасне ствар; и ако је не разумете одмах, они почињу с почетка, и уливају вам је у главу све дотле, док она не уђе потпуна и чиста, као што је имају они.

Наставно питање у Холандској је, као готово и сва друга питања, вереко питање, које је, опет, најозбиљније, шта више, једино велико питање које покреће земљу.

Од три и по милиона холандских становника трећина је, као што је познато, католичка, сто хиљада, од прилике, су мојсијевци, а остали су протестанти. Католици, који највећим делом станују у јужним покрајинама, Лимбурху и Брабанту, нису, као у другим земљама, политички подељени, него образују један једини клерикални, папистички ултрамантански легион, — легион највернији Риму, као што сами Холанђани веле, — у чијој се средини продаје слама на којој спава папа, и бацају громови на Италију с предикаонице и преко

новина. Ова католичка странка, која сама собом не би имала велику снагу, добива је веома много отуда, што су протестанти подељени на велики број религиозних секта̂: ортодоксни калвинисти; протестанти који верују у откриће, али одбацују извесне догме цркве; други, који одричу Христово божанство, не цепајући се ипак од протестантске цркве; други, који верују у Бога, али су одвојени од сваке цркве; други, и међу овима многи људи јакога духа, који отворено исказују свој атеизам. При овом стању ствари, католичка странка има природне савезнике у калвинистима, који, као веома ватрени поборници и чврсти чувари вере својих отаца, нису толико дубоко одвојени од католика, колико од доброг дела својих саверника, и образују, на извесан начин, клерикалну странку протестантизма. Сад су у скупштини на једној страни католици и калвинисте, на другој либерална странка, и, између једних и других, група оних који се колебају између првих и других, која не допушта апсолутну надмоћност ни једној од ових двеју странака. Главно поље борбе међу крајњим странкама је питање основне наставе, и оно се своди, са стране католика и калвиниста, на жељу да се садашње, тако зване мешовите школе, у којима се не даје никаква нарочита верска настава, како би у њима могли конкурисати у исто време католици и протестанти свих учења, — оно се своди, велим, на жељу, да се ове школе замене другима, које би такође издржавале општине, под управом државе, а у којима би се давало догматично учење. Лако је разумети озбиљност последица које би такав раздор унео у народно васпитање,

клице религиозних размирица и гневних препирака, забуну, која би се временом породила, због присиљавања омладине да улази у групе различног веровања. До сада је принцип мешовите школе преовлађивао, али су победе либерала биле тешке; католици и калвинисти су поступно добили уступке, и спремају се да ишчупају нове; католичка странка, једном речи, моћнија од калвинистичке странке, чврста, одлучна, с дана на дан задобива земљиште; а није невероватно да ће успети да задобије победу, и ако пролазну, која ће изазвати у земљи страшну реакцију. Тако, дакле, стоје ствари у оној Холандској која се борила осамдесет година противу католичког деспотизма, и која сада има озбиљне разлоге да се боји, може бити не у далеком времену, верског рата!

У пркос оваквог стања ствари, које је спречило до сада увођење обавезне наставе, коју су тражили либерали, и које удаљује од школе велики број католичке деце, народна настава у Холандској се налази у стању на коме јој ма која европска држава може завидети. Сразмерно узевши, неписмених овде има мање но у Пруској. У целој Европи, као што је са оправданим поносом рекао један холандски писац, у другим питањима строг на спрам своје отаџбине, Холандска је земља у којој су знања, потребна једном уљуђеном човеку, у највећем броју распрострта. Би ми веома чудновато једном, кад, запитавши једног Холанђанина да ли међу женама које служе има која да не зна читати, чух одговор: — „Ех да; сећам се да је, има двадесет година, моја мати имала једну неписмену жену, и да се о томе говорило као о

чудноватој ствари". И велико задовољство чини странцу, који не зна језика, у каквој холандској вароши, што може да покаже, првом дечку на кога нађе, да му прочита у *Вођу*[1] какво име и што је сигуран да га овај разуме и труди се да му покретима покаже улицу.

Разговарајући о католицима и протестантима, стигосмо на дуне, и, ма да смо били на дохват руке од обале, још не виђасмо мора. „Да чудновате земље Холандске", рекох своме пријатељу, „у којој се све ствари играју жмуре! Фасаде сакривају кровове, дрвета сакривају куће, вароши сакривају лађе, насипи сакривају канале, магла сакрива поља, дуне сакривају море". — „А данас или сутра", одговори ми пријатељ, „море ће сакрити све, и игра ће бити свршена".

Пређосмо дуне и пођосмо напред ка обали, где се врше припремни радови за отварање ротердамског канала.

Два насипа, један дугачак више од хиљаду и двеста метара, други више од две хиљаде, удаљени један километар један од другог, улазе у море, у управном правцу према обали. Ова два насипа, саграђена да заштите улазак великих бродова у канал, образована су од неколиких редова огромних балвана, од неизмерних маса гранита, од снопова пруђа, камења, земље, и широки су колико десет људи поређаних један до другога. Море, које их непрестано шиба, и за време плиме их већим делом покрива, потпуно је обукло камење,

[1] *Guida*, le Guide, *Вођ* — књига о појединим земљама или варошима, нарочито спремљена за употребу путника.

Прев.

балване и снопове пруhа веома танким слојем шкољака, црним као абонос, које из далека изгледају као неизмерна плишана застирка, и дају овим двема гигантским бранама неки строг и величанствен изглед, као какав ратни накит који је Холандска раширила, да прослави своју победу над океаном. У овом тренутку наилазила је плима и била се битка око удаљених крајева насипа. Не може се изразити бес којим су се модри таласи светили због презирања ова два неизмерна гранитна рога, које је Холандска побола у срце свога охолог непријатеља. Балване и стене су бесни таласи шибали, поткопавали, запљускивали са свих страна, препокривали их; лака кипа, која их је сакривала као какав облак прашине, росила их је; повратни таласи су их увијали као помамне змије; и до балвана и стена, удаљених од борбе, допирала су неочекивана и веома дуга запљускивања као нестрпљиве предстраже ове бескрајне војске; и с часа на час вода се пењаше и спушташе, приморавајуhи најудаљеније раднике да се повуку.

На најдужој брани, не много далекој од обале, били су заузети радници укопавањем балвана. Неколико радника је дизало с великим напором, помоhу чекрка, гранитне масе; а други, по десеторица, по петнаесторица заједно, покретали су старе балване, да би направили место новима. Лепо је било видети противност између беснила таласа, који су шибали бокове насипа, и хладнокрвне мирноhе ових људи, која је готово изгледала као презирање мора. Паде ми на памет да они говоре у својој души, као морнар киту у *Comprachicos*-у.

роману В. Ига: „Хучи, стари!“ Ветар, од кога се ледило тело, таласао је на лицима ових красних Холанђана њихове дуге плаве коврџасте власи, и с времена на време бацао им је пред ноге и на одело капље пене: будаласта изазивања, на која они не одговараху чак ни погледом.

Видео сам како у сред насипа побијају један балван. То је било веома дебело дебло дрвета, зашиљено на једном крају и усправљено између двеју паралелних греда, између којих је једна парна машина покретала неки грдан гвоздени чекић. Балван је морао направити себи пут кроз неколико веома чврстих слојева фашина и камења; па ипак на сваки ударац онога страшног чекића он улажаше, кршећи, кидајући, мрвећи, за више од једног педља у насип, као да продире у земљу. И поред свега тога, рад око припремања и побијања само овог једног балвана трајао је готово један сат. Ја сам помишљао на хиљаде оних који су били побијени, на хиљаде оних које је требало побити, на безбројне оне који су били оборени и опет подигнути; схватајући први пут фабулозну величину овога рада, осетих осећање страха, које ме за дуго времена остави непокретна и без речи.

Међутим, вода је већ допирала до на висину брана, производећи шум као од ветра, од даха, од уморних гласова, који изгледаше да шапућу тајне удаљених мора и непознатих обала; ветар је хладније дувао; ваздух је постајао сувише мрачан, а ја сам осећао немирну жељу да се повучем са ових веома истакнутих места у заклон. Повукох за скут свога друга, који читав сат стајаше на једној стени, и вратисмо се на обалу. Уђосмо да

попијемо коју чашу *schiedam*-а у једном од оних дућана који се холандски зову: „*Дођи и тражи*", где се продају вина, саламе, цигаре, обућа, масло, чоха, бисквити, — помало од свега; и по том се дохватисмо пута за Гравенхаген.

Друга је шетња била најавантуристичнија коју сам ја доживео у Холандској. Један мој веома драг пријатељ из Хага позва ме да идем с њим на ручак у кућу једнога његова рођака, који му је био изразно љубазну жељу да ме позва. Запитах свога пријатеља где је кућа његова пријатеља; он ми одговори: „Далеко од Хага". Упитах на којој страни, али ми он не хтеде то рећи; рече ми да будем сутра у јутру на железничкој станици, и остави ме. У јутру нађемо се на станици; пријатељ узе карте за Лејду; сиђемо, и место да уђемо у варош, управимо се неким путем кроз поље. Тада замолих свога пријатеља да ми открије тајну: одговори ми да је не може открити. Знао сам да, кад неки Холанђанин неће да каже какву ствар, нема на земљи силе која би га натерала да је каже; помирих се са судбином. Био је фебруар, мутан дан, нигде снега; али дуваше помаман и хладан ветар, да нам после пет минута хода лице постаде модро. Била је недеља, поље је било пусто. Ишли смо, ишли; виделе су се ветрењаче, канали, ливаде, кућице, полусакривене дрветима, с веома високим крововима од стрњике, покривене маховином. Стигнемо у неко село; холандска села су затворена браном; прођемо мала врата од бране, уђемо: нема никога, врата су затворена, на прозорима су завесе спуштене, нигде се глас не чује, нигде корака, нигде даха једног. Прођемо кроз село,

прођемо цркву која је сва у бршљану, као сеница какве баште, у којој, погледав кроз један отвор на вратима, видесмо протестантског свештеника, с белом машном, који држи проповед, и сељаке с лицима изображданим златном, зеленом или пурпурном бојом од светлости обојених прозора. Настависмо пут даље лепим поплочаним путем, видесмо мотке за гнезда рода, балване које су сељаци побили да се краве о њих чешу, плаво обојене камене стубове, кућице с разнобојним ћерамидама које образују слова и реченице, басене с малим баркама, мале мостове, киоске за непознату употребу, црквице с великим позлаћеним петлом на врху звоника, и нигде живе душе ни у близини ни у даљини. Ишли смо, ишли; небо се мало разведри, за тим се опет помрачи; сунчана светлост овде осветљује канал, тамо се одње светли кров какве куће, позлаћује какав удаљени звоник, бежи, враћа се опет, обећава, говори, одриче, кокетује на хиљаду начина; а на хоризонту се виде коси млазеви кише. Почесмо сретати по коју сељанку са златним колутом око главе, на колуту вео, на велу шешир, на шеширу кита цвећа и велике пантљике које се лепршаху; по која кола, старога облика Луја XV, с позлаћеним сандуком, украшеним ликовима и огледалцима; сељака у дугом црном оделу и великим белим древеним ципелама; дечаке са чарапама у свима дугиним бојама. Стигосмо у друго једно село, чисто, светло, обојено, с поплочаним улицама, и прозорима украшеним завесицама и цвећем. Попесмо се на једна кола и кренусмо напред. Чим изиђосмо, окупи нас ситна и студена киша, која

нам допираше до костију. Увијени у покриваче, обамрли од зиме, мокри, стигосмо на обалу једног великог канала. Један човек изиђе из једног кућерка, метну кола на сплав и пренесе нас на другу обалу здраве и читаве. Кола су силазила широком друмом, нађосмо се у дну старога харлемског мора. Коњ јури онуда куда су се некада тискале рибе, кочијаш пуши где су издисали утопљеници у поморским биткама; у пролазу видесмо канале, села, обрађена поља, нов свет од кога, пре тридесет година, није било трага. После путовања од једне миље престаде киша и поче падати снег с беснилом никад невиђеним; права бура од густог и чврстог снега, који нам страшан ветар баца готово хоризонтално у лице. Раширисмо навоштено платно, отворисмо кишобране, умотасмо се сасвим, згрчисмо се, али ветар растури све оно чиме смо се ми хтели заклонити, а снег провали, обели нас, и ми се живи укочисмо. После дуге вожње изиђосмо из језера, снег престаде, стигосмо у друго село састављено из појата, изиђосмо из кола, настависмо пут пешице. Ишло се, ишло; видесмо мостове, воденице, затворене кућице, усамљене друмове, огромне ливаде и никога живог. Пређосмо на један Рајнин рукавац, дођосмо у друго село, сасвим затворено и мирно; ишли смо напред, видећи само по које лице које нас је посматрало иза окана на прозорима; изиђосмо из села и нађосмо се пред дунама. Небо се поче помрачавати, и ја се почех узнемиривати. Запитах пријатеља куда идемо, а пријатељ ми одговори: „Куд нас срећа нанесе“. — Иђемо напред, кроз сред дуна, песковитим и кривудавим стазама; више

се нигде ни на коју страну не види знак живота; пели смо се, силазили смо; ветар нам убацује песак у лице, ноге упадају; околина постаје све више сува, неравна, тужна. „Али ко је тај ваш пријатељ?“ упитах свога друга. „Где живи, шта ради? У овоме се крије какво ђаволство; он не може бити човек као други људи; реците ми куд ме водите“. Пријатељ не одговори; заустави се и погледа преда се; ја такођер погледах и видех у даљини нешто што личи на кућу, саму у пустињи, готово скривену једном узвишицом земљишта. Убрзасмо кораке, кућа се појављиваше и нестајаше је као какве сенке. У наоколо су се виделе мотке које представљају облик вешала, а мој пријатељ хоће да ме увери да су то мотке за гнезда рода. Приђосмо јој на сто корака; дуж једног зида видесмо олук од дрвета који изгледа сав крвав; мој пријатељ ми објасни да је дрво обојено. Кућа је мала, ограђена плотом; врата и прозори су затворени. „Не улазимо“, рекох ја; „још имамо времена; у овој кући има нека врачарија, пазите шта радите, погледајте горе; ја никад нисам видео тако црно небо“. Пријатељ ме не послуша, пође храбро напред, ја се упутих за њим. Место да се управи вратима, он се дохвати преког проласка; зачусмо страшан лавеж паса; почесмо трчати, пређосмо шуму од џбунова, прескочисмо један мали зид, закуцасмо на нека вратанца. „Још имамо времена“, узвикнух. „Доцкан је“, одговори ми пријатељ. Врата се отворише, нема никога; узиђосмо уз једне увојите степенице, уђосмо у једну собицу... Ох да дивног чуда! Усамљеник, вештац је био један младић, весео и љубазан, а

Ђаволска кућица је била лепа мала вила, пуна угодности, топла, светла, сибаритска, — прави мали чаробан дворац, у коме је наш домаћин проводио по неколико месеца преко године, бавећи се студијама и огледима оплођавања дуна. Какав је то укус био посматрати ову хладну пустињу кроз прозориће са окићеним завесама и саксијама цвећа! Уђосмо у салон за ручавање и посадисмо се за сто, који се сијао од сребра и стакленог посуђа и на коме се, у сред венца од боца с грбовима и позлаћених, пушио кнежевски ручак. Снег је ударао у прозорска окна, чуо се фијук мора, а ветар је беснео око куће, да је изгледало да смо на лађи у време најјаче буре. Говорило се о оплођавању дуна, о победиоцима на Ачину, о успомени на Нина Биксиа, о вилама... Па ипак, још сам осећао по мало немира. Наш домаћин, хтевши дозвати момка, додиривао је неку скривену направу; да би известио кочијаша да спреми кола, говорио је не знам какве речи у једном отвору зида, и ово понашање није ми се свиђало. „Умирите ме“, говорах му, „реците ми да ова кућа заиста постоји, обећајте ми да се не шалите да је уништите, остављајући само какав отвор у земљи и смрад од сумпора у ваздуху! Закуните ми се да се свако вече молите Богу!“ Не могу да препричам смеј, веселост и чудновате разговоре, који су се продужили далеко у ноћ, праћени куцањем чаша и беснилом буре. Најзад стиже тренутак за одлазак; сиђосмо и завукосмо се у фијакер који projури кроз пустињу. Земља је била сва покривена снегом, дуне су оцртавале своје беле ивице на мрачном небу, кола су јурила, не производећи лупе, кроз

хиљаду чудноватих и нејасних облика, који су се брзо ређали према светлости фењера и изгледало је да се претварају један у други; и у тој великој самоћи владала је мртва тишина, која је спречавала говор. После дуге вожње поче се опажати по која кућа; приспесмо у неко село; прођосмо две или три пусте улице, оивичене малим кућама, покривеним снегом, с којим ретким осветљеним прозорем, који је допуштао да се виде људске сенке; и најзад стигосмо на железничку станицу, одакле, за мало минута, стигосмо у Хаг, са илузијом да смо направили велики пут кроз фабулозну земљу. Да ли да кажем? Кад би се захтевало од мене да се закунем, да она кућа у сред дуна, сада када пишем, још постоји, затражио бих десет минута да се о томе промислим. Истина је да је њен господар био љубазан и изишао на станицу, да ме испрати, онога дана кад отпутовах из Хага, и да, посматрајући га добро према светлости дана, не видех на њему ничега чудноватог: али ко не познаје промене, прерушивања, хиљаду мајсторија ових... У име оца, сина и светога духа!

Најзад, видех холандску зиму, не као што сам се надао полазећи из Италије, јер је била веома блага; али ипак такву, да ми представи Холандску у оном изгледу у ком је ми, с југа Европе, обично себи представљамо.

Рано у јутру прва ствар која упада у очи у белим и мирним улицама — то су безбројни трагови од древних ципела, које су оставили у снегу дечаци који иду у школу; трагови који изгледају као од слонових шапа, — толико су ципеле велике; и већином долазе једна за другом у правој линији,

што показује да ученици иду најкраћим путем у школу, не лармајући, као марљиви и паметни мали Холанђани. Виде се редови дечице, умотане у велике шалове, с главом у пола скривеном међу раменима, све у гомилици, двоје по двоје испод руке, или троје по троје, или скупљена у групе, збијена као свежањ шпаргле, у којима се виде само врхови носева и крајеви књига. Кад нестане деце, улице остају за неко време пусте, јер Холанђани, нарочито зими, немају обичај да се дижу много рано. Може се прилично ићи, а да се нико не сретне, и да се не осети ни најмања ларма. Снег, у сред оних кућа црвене боје, изгледа још више бео; а куће, са свима рељефима обележеним једном веома чистом белом пругом, с главама од дрвета на дућанима, које изгледају као да су на њима власуље од памука, с ланцима од стубова, који личе на венце ермелина[1] приказују један од најчудноватијих изгледа. У данима циче, кад сија сунце, фасаде се сјаје од сребрнастих пљокица; лед, нагомилан на обалама канала, светли дугиним бојама, а дрвеће светлуца безбројним бисерним зрнима, као биљке у чаробним вртовима *Хиљаду и једне ноћи*. Тада је лепо шетати се хашком шумом, пред залазак сунца, по учврснутом снегу, који шкрипи под ногама као прашина од мермера, у сред великих голих и белих букава, које представљају слику гигантске кристализације и бацају на стазе, осветљене ружичастом бојом сунца које залази, азурне и љубичасте сенке, ишаране мирнјадама тачкица светлих као дијамант. Али ништа

[1] *Ermellino* — биљка из рода *абоноса*.

не вреди, колико призор холандског поља, виђеног изјутра, после каквог великог снега, с висине каквога звоника. Под сивим и ниским небом види се она огромна бела равница, на којој се нигде не види траг ни улица, ни стаза, ни кућа, ни канала, него само грбине и узвишице, које омогућавају да се нејасно одреде, као рељефи и боре каквог чаршава, облици скривених кућа; и ова бескрајна белоћа је упрљана само облацима дима који се јављају овде онде, готово бојажљиво, из удаљених кућа, као да објаве посматрачу да испод ове пустиње снега још траје људски живот.

Али се не може говорити о зими у Холандској, а да се не проговори о ономе што чини оригиналност и главну привлачност зимњега живота у овој земљи: то је тоцињање.

Тоцињање у Холандској није само забавно вежбање, него обично средство преноса. Сви знају, да наведем само један пример, како су се њиме послужили Холанђани у славној одбрани варошн Харлема. У времену јаке зиме канали се претварају у улице, а потковане цокуле врше службу барке. Клизајући се, сељак иде на пијацу, радник на рад, мали трговац за пословима; читаве породице иду са села у варош са својим врећама и својим корпама на раменима, клизајући се или гурајући саонице. Вештина клизања по леду је за њих толико исто обична и лака, колико и ход; и клизају се таквом брзином, да се једва могу очима пратити. Прошлих година су често вршене опкладе између највештијих холандских клизача, који ће, клизајући се каналима који иду поред железничке пруге, ићи напоредо с возом; и у

већини случајева клизачи не само да нису изостајали од воза, него су га, за извесан простор, и прелазили. Има света који иде, клизајући се, из Хага у Амстердам и враћа се у Хаг истога дана; университетски студенти, који полазе из јутра из Утрехта, иду на ручак у Амстердам и враћају се кући пре вечера; више пута се кладило и добивала се опклада да се стигне из Амстердама у Лејду за мало више од једног сата. И није за дивљење само брзина, која је, по речима оних који су пробали да се ухвате за штап каквога чувенога клизача, таква, да човек добије вртоглавицу: за дивљење је тако исто сигурност којом се прелазе ти велики простори. Има сељака који врше ноћу те трке од једне вароши до друге. Има младића који иду из Ротердама у Хауду, у Хауди купују веома дугачку лулу од гипса, а за тим се враћају у Ротердам с лулом, натакнутом, у рукама. По неки пут, шетајући се дуж каквог канала, види се како пролети као стрела каква људска фигура, које тек што сте је видели нестаје, а то је каква сељанчица која носи млеко каквој кући у варош.

Има, по том, саоницâ сваке величине и свакога облика: таквих које одпатраг гура клизач, таквих које вуку коњи, таквих које, помоћу два окована штапа, покреће исто лице које на њима седи; кола и фијакери без точкова, намештени на две мале осовине, којима се клизају брзином обичних саоница. О свечаностима чак су се, хашким улицама, видели како јуре по снегу бродови из Схевенингена. Некада су се пуштали да јуре по леду великих река бродови с раширеним једром, који

су ишли таквом брзином, да је ветар био довео лица људи на крову у такво стање, да их је било страшно погледати; и мало је било смелих, који су се усуђивали да издрже ту пробу.

Најлепше свечаности у Холандској врше се на леду. У Ротердаму је, кад је Мас залеђен, место састанака и уживања. Снег се тако почисти, да лед остаје чист као какав под од стакла; на леду се подижу кафане, гостионице, павиљони, бараке за представе; ноћу се осветли; дању је сијасет клизача свакога узраста, оба пола и свих сталежа. У другим варошима, нарочито у Фризији, која је класична земља вештине, постоје друштва клизача и клизачица, која приређују јавне утакмице и награде. Побијају се мотке и заставе дуж канала, подижу се ограде и трибуне; слеже се огромна множина света са села и с поља; присуствује цвет грађанства; музике свирају; клизачи се појављују обучени у нарочито одело, жене у панталонама; врше се трке само између људи, за тим између жена, за тим између људи и жена заједно; а имена победилаца и победитељака уписују се у знаменитости вештине и остају чувена на много година.

У Холандској постоје две клизачке школе, потпуно различне: тако звана холандска школа и фризијска школа, од којих се свака служи нарочитим обликом цокула. Фризијска школа, која је старија, полаже на брзину; холандска школа пази само на љупкост. Фризијанци иду укочено, мртво и право, одупирући се увек напред; Холанђани иду на цикцак, одбијајући се с лева на десно и с десна на лево, с таласастим покретом бокова. Фризијанац је

стрела. Холанђанин је змај. За жене је повољнија холандска школа. Госпође из Ротердама. Амстердама и Хага су заиста најпримамљивије клизачице у сједињеним областима. Почињу као девојчице, настављају као девојке и жене; достижу у исто време врхунац и лепоте и вештине, и својим потковани ципелицама избацују из леда искрице које потпаљују пожаре. Само на леду холандска жена, деси се, поклизне, и због овога је, на нарочит начин, привлачна. Има госпођа, које у тоцильању достижу до степена чудновате извежбаности. Кад их човек види, признаје да није могуће замислити драж таласања, превијања тела, кривудања, хиљаду веома меких и веома красних милина, које развијају у тим њиховим кружењима, бежањима и поврацима ластавица и лептирова; није могуће замислити како се оживљује и преображава њихова мирна лепота у овом вихару. Али не успевају све; многе се не усуђују показати се на јавним местима, и оне које би код нас стекле прве части, тамо једва привлаче пажњу, — толико је вештина усавршена! Исто се то може рећи и о људима, који врше сваковрсне игре и смеле вештине: неки, описујући својим кружењима фантастичне фигуре или љубавне речи, неки, направивши веома брз круг око себе и одбацујући се по том, само на једној нози, веома далеко; неки, описујући безброј вртоглавих кругова на малом простору, савијени, нагнути, усправљени, чучећи, као лутке од гуме које покреће каква тајна опруга.

Први дан кад се на каналима и басенима јави слој леда, довољно јак да се по њему може клизати, по холандским варошима је свечан дан.

Јутарњи клизачи, који су извршили пробе у освитку дана, разносе глас; новине га објављују; гомиле дечака развлаже се улицама, уз усклике веселости; слуге и слушкиње траже од својих господара допуштење да изиђу, са изразом оних који су се одлучили да се побуне, ако би их одбили; старе госпође заборављају године и болове и трче на канале, да се такмиче с пријатељицама и кћерима; у Хагу је басен који је у средини вароши, близу Бинeнхофа, поплављен гомилом света, који се укршта, бркa једно с другим, удара једно у друго, меша као маса подузета вртоглавицом; цвет аристократије одлази да се клиза на једном басену у сред шуме: и тамо, помешани, јуре кроза снег, официри, госпође, посланици, ђаци, старци, дечаци и, по који пут, међу њима, краљевић наследник; а у наоколо се скупе хиљаде посматрача; музика прати свечаност, а неизмеран круг холандског сунца, које се спрема да зађе, шаље им, кроз гигантске букве, свој сјајни поздрав.

Кад је снег чврст, праве се трке на саоницама. Свака породица има по једне, и у време шетње виде се стотинама где излазе. Пролазе летећи у дугим редовима, по двоје, по троје напоредо; неке облика шкољке, друге лабуда, змаја, барке, кола, позлаћене и шарене, које вуку коњи покривени богатим кожама и величанственим ћебадима, с главом украшеном перјаницама и рејтама и амовима пропараним сјајним клинцима, и носе госпође обучене у одело од куне, дабра и сибирске лисице. Коњи стресају главу, обвијену у пару од дисања, и гриву, посребрену мразом; санке јуре; снег лети у наоколо, слично сребрна-

стој пени, а сјајан и необуздан воз пролази и нестаје га, као какав нем вихар преко поља од крина и јасмина. Ноћу, кад се врше трке при светлости зубаља, ове хиљаде малих пламенова, који лете и који се нижу један за другим, кроз мирну варош, бацајући затворено-жут сјај на лед и на снег, пружају слику велике ђаволске битке, којој председава, с врха биненхофске куле, дух Филипа II.

Али авај! Све опада, па и зима, а с њом и вештина тоциљања и обичај санкања. Има много година, с оштрим зимама измењују се у Холандској тако благе зиме, да се не само више не залеђују велике реке, него се чак не залеђују ни мали канали у вароши. Отуда следује да се клизачи, који остају сувише времена без вежбања, не усуђују више да приреде јавне трке, кад се прилика за то укаже; и тако се мало по мало сужава њихов број, и лепи пол, нарочито, одвикава се од леда. Зими прошле године није се готово ни мало тоциљало: зими ове године није извршена ни једна утакмица и нису се виделе ни једне санке. Нека би Бог дао да ово жалосно стање ствари не потраје: нека се поврати зима, да својом леденом шапом поларног медведа помилује Холандску; нека се лепа вештина клизања опет подигне са својим огртачем од снега и са својим венцем од леда. Објављујем, међутим, скорашњу публикацију једнога дела, које се зове *Тоциљање*, на коме ради већ много година један холандски посланик, дело које ће бити историја, епопеја и зборник уредаба ове вештине, у коме ће сви европски клизачи и клизачице моћи поцрпсти знања и надахнућа.

За све време док сам био у Хагу посећивао сам главни варошки *клуб*, који има више од две хиљаде чланова, који запрема читаву једну палату близу Бинонхофа: и ту сам поцрпао своја проматрања холандског карактера.

Осим библиотеке, трпезарије и собе за игру карата, ту има и један салон за разговор и за читање новина, који је препун света од четири часа после подне до поноћи. Ту има уметника, професора, трговаца, посланика, чиновника, официра. Већи део долази да попије чашицу клековаче пре вечере, и после се враћају, да пију кафу и да окрене стомак још којим гутљајем омиљеног ликера. Готово сви говоре, па ипак се не чује ништа друго до лако шапутање, тако да би се, затворених очију, рекло да је ту једва трећина света. Може човек проћи салу хиљаду пута, а да не види ни једног узбуђеног покрета и да не чује ни једне речи мало јаче од других. На десет корака растојања од група може се приметити да разговарају само по мицању усана. Виде се многи јаки људи, широких ћосавих лица, с брадом око врата, који разговарају, не дижући очију са стола и не одвајајући руку од чаше. Врло се ретко опази, у сред свих ових широких лица, каква жива и оштроумна физиономија као Еразмова, коју ипак Холанђани сматрају као прави холандски тип, ма да мени изгледа да то није.

Пријатељ који ми отвори врата *клуба* упозаде ме с неколиким члановима. Различност између холандског и нашег карактера примећује се нарочито при представљањима. Више пута, видећи да личност којој сам био представљен, једва мало

помиче главу, и да после остаје нема неколико минута, помишљах да јој се моје увакено лице није допало, и осећах у срцу одјек срдачне антипатије. Али мало после тога представљач се уклањаше, остављајући ме у четири ока с непријатељем. — Ћутићу, — мишљах ја, — ако му једне речи кажем. Али ми мој сусед, после неког тренутка ћутања, говораше с највећом озбиљношћу: „Мило ми је надати се да ћете ми, ако немате каквих обавеза, данас учинити част да вечерате са мном". — Ја чисто не верујем својим ушима. Вечерали смо заједно, и мој љубазни домаћин хладно је доносио на сто боце вина бордоа, рајнског, шампања, и одвајао се од мене тек онда, пошто сам му давао реч да пристајем да још једном будем његов гост. Други, од којих сам тражио обавештења о различним стварима, једва ми одговараху, готово као да хоће да ми кажу да сам досадан, тако да сам ја говорио у себи: — Погледајте како су нељубазни! — а сутра дан ми даваху обавештења написмено, јасна, уређена, потанка, више него што сам могао икад зажелети. Једно вече замолих једног познаника да ми потражи не знам шта у оном мору од цифара, које се зове: „Индикатори железничких пруга у Европи". Извесно време не даде ми одговора; ја да се изведем жив. За тим узе књигу, натаче наочари, прелиста, прочита, забележи: сабираше, одузимаше са светитељским стрпљењем читаво пола сата, и када сврши, пружи ми написан одговор и остави наочари у кутију, не проговорив ни речи.

Многи од оних с којима сам проводио вече имађаху обичај да оду кући у десет часова и да се врате у *клуб* у пола дванаест, остајући ту до је-

дног часа по поноћи; и кад би рекли: — „Морам ићи!" — није се десио случај да су мењали одлуке. Кад је избило десет, већ су били на пољу; кад је откуцавало пола дванаест, појављиваху се опет на прагу. Не треба се чудити што, са оном хронометричком правилношћу, нађу време да сврше толике ствари, не израдивши ни једну у хитњи; и што су и они, који се нису посветили студијама као животној професији, прочитали читаве библиотеке; француску књижевност, нарочито, знају у прсте. А оно што се вели о књижевности, може се с више разлога рећи о политици. Холандска је једна од европских земаља, у коју допире највећи број страних новина и, може бити, земља у којој се највише говори о пословима других народа. Земља је мала и мирна, о дневним новостима се брзо сврши разговор; после десет минута разговор прелази Рајну и јури Европом. Сећам се да сам се нарочито зачудио, слушајући да се говори о паду министра Шалоје и о другим нашим стварима готово као о домаћем догађају.

Једна од првих мојих брига била је да испитам религиозна осећања света, и нађох, на своје изненађење, велики неред. Као што је недавно оправдано писао један учен Холанђанин, субверсивне идеје сваког верског догматизма задобиле су велико поље у овој земљи. Погрешно би, међутим, било мислити, да код онога код кога слаби вера њено место заузима равнодушност. Они који су Паскалу изгледали ужасна створења, људи то јест, који живе не мислећи ни најмање на веру, као што их има безброј код нас, тамо не постоје. Верско питање, које у Италији није ништа друго осим

једно питање. У Холандској је борба, у којој сви употребљују оружје. Сви друштвени сталежи, људи и жене, млади и стари, сви се занимају теологијом и прате научничке препирке, гутајући ужасан број дела верске полемике. Ова се тежња земље показује чак у скупштини, где се по који пут дешава да се посланици боре библијским цитатима, прочитаним на јеврејском, преведеним и протумаченим, и претресања се претварају у теолошка истраживања. Цела се ова борба, међутим, врши више у разуму, него у срцу; страст ћути; а један доказ за то је то што је Холандска, која је, између свих европских земаља, земља у којој има највише верских секта, такођер земља у којој секте живе у најбољој слози и где влада највећа трпељивост. Кад тога не би било, католичка странка се не би толико развила, колико се развила, заштићавана, у почетку, од либералне странке, противу једине нетрпељиве странке у земљи: — ортодоксних калвиниста.

Нисам упознао ортодоксне калвинисте, и жао ми је. Нисам никад веровао оно што се прича о њиховој чудноватој строгости живота: да има госпођа, да поменем само једну, које скривају великим засторима ноге у столова, из разлога што би могле изазвати у посетилаца помисао на ноге домаћице. Али је изван сумње да живе веома строго. Многи, зарекавши се, не ступају ногом у позориште, ни на игранку, ни у салу за концерте. Има породица које се задовољавају да једу недељом само мало хладна меса, да се куварица не би морала огрешити о пропис одмора. У многим кућама домаћин чита свако јутро библију, у присуству по-

родице и млађих, и сви се заједно моле Богу. У осталом, ова секта ортодоксних калвиниста, која има готово све своје присталице у аристократији и међу сељацима, не врши велики утицај на земљу, као што то доказује факат, што је у парламенту мањина од католичке странке и не може ништа да ради без ње.

Поменуо сам позориште. У Хагу, као и у другим варошима Холандске, нема великих позоришта ни великих представа. Већином се представљају немачке музичке опере, које певају страни уметници, и француске комедије и оперете. Концерти су у великој моди. У овоме је Холандска верна својим традицијама, јер су, као што је познато, већ у XVI веку њени свирачи били тражени на свима хришћанским дворовима. Било је речено такођер да су Холанђани веома способни да певају у хоровима. И мора бити да осећају велико задовољство певајући заједно, и ако је то сразмерно противности коју имају према томе да певају сами, јер се не сећам да сам икада чуо улицама какве холандске вароши, ма где то било, ма у које време, да се певуши каква арија, осим од дечака који су певали да немеју шпјане; а ретки су, међутим, и ови, изузев у дане свечаности.

Поменух опере и француске комедије. У Хагу су не само представе него и јаван живот потпуно француски. У Ротердаму се осећа инглески утицај, у Амстердаму немачки, у Хагу париски, тако да је оправдано рећи, да народ трију великих холандских вароши сједињује и умерава одлике и махне три велика суседна народа. У Хагу у многим породицама виших сталежа говори се увек францу-

ски; у другим породицама афектира се галицизмима, као у којој вароши северне Италије; адреса на писмима се већином пише француски; има, најзад, један део друштва, ствар не ретка у малим земљама, који се поноси извесним презирањем националног језика, књижевности, уметности, и који жуди за отаџбином — помајком тамо преко Маса и Рајне. Симпатије су, међутим, подељене. Елегантни сталеж тежи више Француској, учени Немачкој, а трговачки Инглеској. Према Француској ослабише симпатије после комуне; противу Немачке родила се и још ври потајна мржња, која се јавила из страха да се њене освајачке тежње не окрену на Холандску; али је ова мржња ублажена заједничким интересима противу клерикалног католицизма.

Кад се каже да је Хаг варош пола француска, треба разумети да је то по спољашности. У основи холандски карактер преовлађује. И ако је варош богата, елегантна и весела, није варош ларме, расипања, скандала, ни двобоја. Живот је у њему разновренији и живљи но у осталим холандским варошима, али исто толико миран. Двобоји који се дешавају у Хагу, у току сваких десет година, могу се избројати на пет прстију, и у том малом броју већином је какав официр изазивач. Па ипак, да покажем колико је јака и у Холандској ова свирепа предрасуда, по којој се, као што вели Русо, част налази на врху мача, поменућу једну препирку између неколико Холанђана, којој је било повод једно моје питање. Када запитах да ли је јавно мњење у Холандској противно двобоју, одговорише ми сви на један глас: „Веома противно!“ — Али кад хтедох дознати: да ли би какав

младић из доброга друштва, који не би примио изазивање на двобој, био од свију хваљен, да ли би се сви понашали према њему и даље са истом пажњом и истим поштовањем као пре, да ли би га, једном речи, јавно мњење тако подупирало, да се он не би могао никад покајати због свога понашања, — тада отпочеше препирке. Ко ми одговори слабо: да, ко одлучно: не; али већина бејаше за: не. Из овога ми се учини да могу закључити да, ако се у Холандској дешава мало двобоја, то не долази толико, као што сам ја мислио, из општег и апсолутног презирања свирепе предрасуде, колико из ретkости случајева у којима се два грађанина пуштају да их страст одведе потреби да се прихвате оружја, што опет зависи више од природе него од васпитања. И у јавним полемикама и веома заоштреним приватним дискусијама ретко се долази до личне увреде; и у скупштинским борбама, по који пут веома раздраженим, посланици говоре један другоме суве неучтивости, али мирно, не правећи ларме; неучтивости, хоћу да кажем, које се више састоје у ствари него у речи, и ра̏не не производећи цику.

У разговорима у *клубу* изгледало ми је чудновато у почетку, што не чујем никако и никога ко би говорио зато да говори. Кад ко отвараше уста, било је: да упраави какво питање, или да јави какву вест, или да изложи какво посматрање. Она вештина да се од сваке идеје направи период, од сваког факта прича, од сваке ситнице питање, у којој смо ми Италијани, Французи и Шпањолци вештаци, тамо је потпуно непозната. Разговор није промена гласова, него измењивање ствари, и нико

се ни најмање не напиње, да изгледа учен, речит, оштроуман. За све време док сам био у Хагу не сећам се да сам чуо више од једне једине досетке, и то је било од једног посланика, који, говорећи ми о савезу старих Батаваца с Римљанима, рече: — Ми смо увек били пријатељи утврђених власти! Па ипак холандски је језик згодан за игру речи; у доказ овога чуо сам да се помиње случај који се десио некој лепој госпођи, странкињи, која тражећи од неког младог возара *trekschuit*-а јастук, није добро изговорила реч и место јастука рече пољубац, што холандски гласи готово исто, и једва је имала времена да објасни неспоразум, док је возар већ био рукавицом обрисао своја уста.

Изучавајући холандски карактер, учини ми се да није истина оно што сам прочитао у више дела: да Холанђани имају навику да говоре с досадном опширношћу о својим јадима него да, шта више, они исмевају Немце због ове махне, као и да није истина да су себични и циције. У потврду ове друге оптужбе неко наводи мало вероватан факат, да су, за време једне поморске битке са Инглезима, официри холандске флоте отишли на кров непријатељских лађа, које су биле истрошиле убојни материјал, и да су ту продали, по сувише скупу цену, барут и пројектиле, после чега су се поново отпочели борити. Али противу ове оптужбе цицијања постоји факат угодног живота, богатих кућа, многога новца утрошенога на књиге и на слике, и још више факат веома широког доброчинства, у чему је Холандска неоспорно прва у Европи. И то није званично доброчинство, или тако које ма на који начин добива подстрек од владе, него

спонтано и веома слободно, — доброчинства која врше разграната и јака друштва, која су основала безбројне заводе, школе, награде, библиотеке, популарне састанке; друштва која помажу, предухитравају владу у послу јавног образовања; која шире своја крила од великих вароши до најскромнијих села, пригрљавајући све религиозне секте, свако доба узраста, сва занимања и све невоље; доброчинства, једном речи, којима се има да захвали што у Холандској не остаје ни један сиромах без крова, никоје руке без посла. Сви писци, који су изучавали Холандску, слажу се у томе, да нема, може бити, друге државе у Европи, у којој се, сразмерно према становништву, раздаје већа количина милостиње од богатих сталежа сиромашним сталежима.

Нећу овим да кажем да холандски народ нема махна; он их има, ако се хоће да му се упише у махне оскудица оних особина које би требало да су као сјај и нежност његових врлина. Могло би се наћи у његовој чврстини нешто тврдоглаво, у његову поштењу нешто цинијско, у његовој хладноћи одсуство оне спонтаности осећања без које, изгледа, не може бити љубави, великодушности, истинске величине душе. Али у колико се више човек учи да га позна, у толико се више устеже да изрекне ове судове, и у толико више осећа да му расте према њему осећање поштовања и симпатије. Волтер је могао, полазећи из Холандске, рећи ону фамозну реченицу: — *Adieu, canaux, canards, canaille;* — али кад је морао озбиљно оценити Холандску, тада се сетио: да у њеној престоници није нашао „ни на једног лењивца, ни сиромаха, ни распусника, ни безобразника“, и да је свуда

видео „рад и скромност". Луј Наполеон је изјављивао да ни у једном народу није као у холандском урођен здрав разум и осећање правде и разлога; Декарт му је одавао највећу похвалу, коју један филозоф може учинити једном народу, говорећи да се ни у једној земљи не ужива већа слобода него у сред Холанђана; Карло V одао је најлепшу хвалу коју један владалац може дати једном народу, говорећи да су Холанђани „најбољи поданици, али најгори робови". Један Инглез је писао да Холанђани уливају поштовање, које не може да достигне до љубави. Може бити он их није довољно поштовао.

Не кријем да се међу узроцима моје симпатије налази и тај, што сам нашао да се Италија познаје у Холандској много више, но што сам се ја смео надати. Не само да је наша револуција овде имала повољан одјек, као што је природно очекивати од народа који је независан, слободан и противан папству, него су и људи и догађаји из последњих времена овде исто толико познати колико и људи и догађаји Француске и Немачке. Главне новине, које имају дописнике код нас, потанко обавештавају земљу о нашим стварима. На многим местима виде се слике наших најславнијих суграђана. Исто толико, колико политику, познају и нашу књижевност. Остављајући на страну да се на италијанском језику говорило на дворовима старих холандских грофова, да је он, у цветном веку холандске књижевности, био у великој части код књижевника, и да је неколико од најславнијих песника тога времена писало писма и стихове италијански и подражавало нашој на-

сторалној поезији, — остављајући то на страну, поменућу да још данас многи изучавају италијански језик и да није ретко наћи кога који га и говори, а још је мање ретко видети наше књиге на столићима госпођа. *Божанска Комедија*, која је дошла на глас нарочито после 1830. г., два пут је превођена, оба пута у сликованим терцинама: први превод је од Хакеа ван Мијндена, који је посветио цео живот Дантеу. *Ослобођени Јерусалим* је превео у октави протестански пастор Тен Кат, а, осим тога, један је превод остао нештампан и изгубио се од Марије Тесесхаве, велике песникиње XVII века, интимне пријатељице првог холандског песника Вондела, који ју је упућивао и помагао јој у превођењу. Од спева *Верни Пастир* има бар пет превода од разних преводилаца, неколики препеви *Аминте*, и, прављени један скок, бар четири превода *Мојих Тамновања* и један веома леп *Вереника*, романа који мало Холанђана није читало: или на своме језику, или на француском, или на нашем. И, да поменем још једну ствар која се тиче нас, има један спев који се зове *Фиренце*, а који је спевао, приликом последње Дантеове стогодишњице, један од најотменијих холандских песника нашега времена.

Овде згодно пада да кажем коју о холандској књижевности.

Холандска представља чудновату несразмеру између експанзивне моћи њена политичког, научењачког, трговачког живота и моћи њена књижевног живота. Док је, у свима другим облицима, рад Холађана прешао преко граница земље, у књижевном облику остаде затворен међу њене границе.

С веома плодном књижевношћу, што чини ствар још чудноватијом, Холандска није створила, као што су, међутим друге мале земље, ни једно једино дело које је постало европско, ако неће да се уврсте у књижевна дела Спинозе, јединог великог философа у његовој отаџбини, или да се сматрају као холандска књижевност заборављена латинска дела Еразма ротердамског. Па ипак, ако има земље којој су природа и догађаји дали предмете подобне да удахну генијима које од оних поетских дела која освајају уобразиљу свију народа, та је земља Холандска. Чудновата преображавања земљишта, грдне поплаве, фабулозне поморске експедиције, требало је да су родили оригиналну и моћну поезију, ма и лишену њених отаџбинских облика. Зашто се то није догодило? Могу се навести као разлози карактер холандског духа, који је, тежећи у свачему корисноме, хтео врло често да да̂ и књижевности практичан циљ; извесна тежња, противна овој, и, може бити, произашла из ње, тежња да се сувише издигну изнад људске природе, да не би, с већином, дохватали земљу; извесна природна обазривост духа, која је дала разуму прекомерну превагу над уобразиљом; урођена љубав према тачноме и свршеноме, која је створила опширност у којој су се расплинуле велике идеје; дух верске секте, који је спутао у узак круг духове који су били рођени да се дигну на широк хоризонат. Али ни ови ни остали разлози не могу да учине да се не чудимо како да у целој холандској књижевности нема писца који би могао пред светом достојно представљати величину своје ота-

џбине; име које би се могло ставити међу имена Рембранта и Спинозе.

Грех би, ипак, било не проговорити коју реч о трима главним личностима ове књижевности, двема из седамнаестог и једној из осамнаестог века, о три оригинална и међу собом веома различна песника, који сачињавају у себи целу холандску поезију — о Вонделу, Кацу и Билдердијку.

Вондел, највећи холандски песник, родио се 1587. год. у Келну, куда се његов отац, шеширџија, био склонио, побегавши из Анверсе, да би измакао гоњењима Шпањолаца. Још дететом будући песник вратио се у отаџбину на малим двоколицама, заједно са својим оцем и својом мајком, који су га пешице пратили, молећи се Богу и рецитујући стихове из библије. Своје прве науке изучио је у Амстердаму. Већ у петнаестој години уживао је леп глас песника; али његова славна дела датирају тек од 1620. год. До своје тридесете године знао је само матерњи језик; доцније научи француски и латински и са жаром се предаде класичним студијама; у педесетим годинама посвети се грчкоме. Његова прва трагедија (јер је поглавито био трагички песник), звана *Разорење Јерусалима*, није имала много среће. Друга, звана *Паланеде*, у којој је била оцртана тужна и страшна историја Олдена Барневелда, жртве Мавриција од Оранжа, створила му је кривицу, због чега утече и остаде скривен, док не изиђе одлука, неочекивано блага, којом је био осуђен на триста форината глобе. Године 1672. путовао је у Данску и у Шведску, где га је са чашћу дочекао Густав Адолф. Једанаест година доцније отворио је ам-

стердамско позориште драмом из народног живота, *Хилберт д' Амстел*, која се још представља једном годишње, у част његова спомена. Последње године живота биле су му веома несрећне. Како су га расипања његова сина довела у оскудицу, јадни старац, заморен студијама и изнурен боловима, био је приморан да запроси бедно место у *Mont de Piété*. На мало година пре смрти пригрли католичку веру и, озарен новим надахнућем, написа трагедију *Деве* и један спев, који је једно од најлепших његових дела, звани *Тајне Олтара*. Умро је веома стар и био је сахрањен у једној амстердамској цркви, где му, један век доцније, подигоше споменик. Осим трагедија писао је ратничке песме отаџбини, славним холандским морнарима, кнезу Фридриху Хенриху. Али његова главна слава је позориште. Обожавалац грчке трагедије, задржао је у својим трагедијама јединство, хорове, натприродност, замењујући судбину провиђењем, богове осветнике и пријатеље људи ђаволима и анђелима, добрим и злим духовима хришћанства. Готово све предмете узео је из библије. Његово главно дело је трагедија *Луцифер*, која је два пута представљана, у пркос готово несавладљивим тешкоћама у представљању, у амстердамском позоришту, за коју је после протестантско свештенство успело да изради да се забрани, — трагедија чији је предмет буна Луциферова, а личности добри и рђави анђели. Као и у другима, и у овој трагедији има фантастичних описа пуних сјајних слика, тренутака изразитог говорништва, лепих хорова, јаких мисли, свечаних реченица, богатих и звучних стихова и, овде онде, искра̂ и одблесака духа. Обратно пак, има мисти-

цизма, по који пут мрачног и хладног; песлагања хришћанске идеје с паганским обликом; лирског елемента који надмашује драматични; доброг укуса често повређеног; и поврх свега, мисли и осећања, који, тежећи узвишеноме, уздижући се сувише високо изнад земље, измичу људском разуму и срцу. У пркос овоме историјска вредност, оригиналност, ватрени патриотизам, мучан и отмен живот, направили су Вондела великим и уваженим у његовој отаџбини, која га сматра као најодличније оличење националног духа, и ставља га с љубавном ватром напоредо с првим песницима других књижевности.

Вондел је највеће, Јаков Кац је најчистије оличење холандског духа; и не само да је најпопуларнији од песника свога народа, него је његова популарност таква, да се може тврдити да нема ни у којој другој земљи, не изузимајући ни Сервантеса у Шпанији ни Манзонија у Италији, писца познатијега и који се више чита од њега; и може се додати да нема, може бити, другог каквог песника на свету, чија је популарност потребније затворена међу границе његове рођене отаџбине. Јаков Кац рођен је 1577. год., од племићке породице, у Брувeрсхафену, вароши Селанда. Учио је права, постао је саветник Миделбурха, отишао је за посланика у Инглеску, био је велики саветник Холандске, и вршећи с ревношћу и примерним поштењем ове дужности, радо је гајио песништво. У вече, после претресања државних послова с покрајинским посланицима, затварао се у кућу и правио стихове. У седамдесет петој години затражи да буде ослобођен дужности, и кад му

Статхудер објави, отменим речима, да је његова молба усвојена, он паде на колена пред земаљском скупштином и захвали Богу, који га је увек заштићавао у току његова дугог и мучног политичког живота. Мало дана доцније повуче се у једну своју вилу, где је уживао поштовање у мирној старости, учећи и пишући, до 1660. године, кад је умро, прешавши осамдесет година, оплакан од целе Холандске. Његове песме чине неколико великих књига. Ту има басана, мадригала, прича, помешаних са историјом и митологијом, прошараних описима, цитатима, мудрим изрекама, поукама; пуних доброте, честитости и нежности, и написаних с наивном простотом и деликатном досетљивошћу. Његово дело је књига народне мудрости, друга библија холандског народа, зборник који поучава како се живи честито и на миру. Он даје савете свима: дечаку, као и старцу, трговцу као и владаоцу, домаћици, као и слушкињи, богатоме као и просјаку. Учи како се троши, како се штеди, како се врше домаћи послови, како се управља породицом, како се васпитавају деца. Он је у исто време пријатељ, отац, духовни управљач, учитељ, економ, лекар, адвокат. Воли скромну природу, баште, ливаде, обожава своју жену, ради, задовољан је собом и људима, и хоће да сви буду задовољни као он. Његове се песме налазе у свима холандским кућама поред библије. Нема сељачке колебе у којој домаћин из њих не чита свако вече који стих. У данима сумње и туге сви траже и налазе окрепљења у своме старом песнику. Он је интиман пријатељ домаћег огњишта, ревносан друг болесников; његова књига је прва књига над

којом се приближују лица вереника; његови стихови су први које чита детенце и последњи које изговара деда. Ни један песник није био више вољен од њега. Сваки се Холанђанин осмејкује, кад чује да се помене ово име, и нема странца, који је био у Холандској, који га не изговара са осећањем симпатије и поштовања.

Трећи, Билдердијк, рођен 1756., умро 1831. год., био је један од најчудноватијих интелеката који су се икада јавили на свет. Песник, историчар, филолог, астроном, хемичар, лекар, теолог, антиквар, правник, цртач, резач, немиран човек, скитач, ћудљив, напрасан; његов живот је био само истраживање, преображавање, вечита борба његова веома пространог духа. Младић, и већ чувен песник, напушта песништво, баца се у политику, бежи из земље са Статхудером у Инглеску и учитељује у Лондону, да би живео. Кад му се досади Инглеска, одлази у Немачку; кад му се досади немачки романтицизам, враћа се у Холандску, где га Луј Наполеон обаспиље доброчинствима. Али Луј оставља престо, Наполеон Велики одузима Билдердијку пенсију, и он пада у беду. Најзад добива од владе малу помоћ и наставља да учи, да пише, да се бори до последњег дана живота. Његова се дела састоје из више од тридесет књига о науци, о уметности, о књижевности. Окушао је у свима врстама књижевности, и у свима је успео, изузев у драмској. Развио је историјску критику, написавши једну од најлепших националних историја, које његова земља има. Написао је један спев, *Првобитни Свет*, — величанствена и мрачна композиција, коју веома воле у Холандској. Претресао је

сваковрсна питања, мешајући сјајне истине и веома чудновате парадоксе. Уздигао је, најзад, народну књижевност, која је била пала у његово време, и оставио је масу одабраних ученика, који су следовали његовим стопама у политици, уметности, философији. Било је према њему у Холандској више него ли одушевљења, фанатизма; и не може се сумњати да је он био, после Вондела, највећи песник у својој земљи. Али му је штетила верска страст, слепа мржња према новим идејама, песништво претворено у оруђе секте, теологија уплетена у сваку ствар, због чега се није уздигао у онај ведри и слободни регион, изван кога геније не задобива трајне победе и опште признање.

Око ова три песника, који имају у себи три главне махне холандске књижевности: да се губе у облацима, или да лете по земљи, или да се заплићу у мреже мистицизма, групишу се други безбројни песници епски, комични, сатирични, лирски, већина из седамнаестог века, веома мало из осамнаестог, од којих многи уживају велики глас у Холандској; али од којих ни један не излази довољно из реда, да привуче пажњу странца који пролази кроз Холандску.

Презаслужују кратак преглед садашња времена.

Да је критика, скидајући с холандске историје покривало поезије, којим ју је био покрио патриотизам писаца, ову извела на шири и плоднији пут правде; да су филолошке студије у веома високој части и да готово све науке имају у Холандској представнике европског гласа, — то је ствар коју сваки научењак у Италији зна и коју је другима довољно напоменути.

Од праве књижевности најнапреднија је врста роман. Холандска је имала свога народног романсијера, свога Валтера Скота, у Ван Ленепу, који је умро пре мало година; он је био писац историјских романа, које су примили са одушевљењем сви друштвени сталежи: веома способан сликар обичаја, учен, досетљив, вештак у описима и диван дијалогист; али који је често проливен, служи се старим вештачким средствима, употребљава усиљене расплете и не сакрива увек довољно сама себе. Последњи његов роман, звани *Авантуре Николете Зевенстера*, у коме је, сликајући вештачки холандско друштво у почетку овога века, имао нечувену смелост да опише једну кућу, која се не може поменути у Хагу, преврнуо је целу Холандску, био је коментарисан, претресан, нагрђен, уздизан до неба, — и борба још траје. Друге историјске романе писали су неки Схимел, достојан такмац Ван Ленепа, и госпођа Розбон Тусен, веома образована списатељка, богата у мушким студијама и дубоког духа. У пркос овоме, историјски роман, и у Холандској, може се сматрати као мртав. Бољу срећу имају друштвени роман и новела, у којима су први неки Бите, протестански министар и песник, писац једнога славног дела, званога *Мрачна Собица*, неки Коетевелд, и неколики млађи лепога духа, којима не дâ да се дигну у висину демон гонилац данашње књижевности: журба.

Холандска још има једну врсту свога нарочитог романа, који би се могао назвати индијански роман, а који црта обичаје и живот народа у колонијама; и у овој врсти изиђоше у последњим годинама неколика дела, која су била дочекана

с много хвале у земљи и преведена на разне језике; између осталих, *Лепи свет батавски*, од професора Тена Бинка, младога, ученога и одличног писца, о коме бих волео да могу да говорим опширније, да му посведочим на неки начин своју благодарност и своје дивљење. Али, поводом индијанских романа, лепо је да поменем како се у Холандској види или осећа на сваком кораку нешто што подсећа на њене колоније, као да какав сунчани зрак из Индије продире кроз њену маглу и боји њен живот. Осим бродова, који доносе један дах из оних земаља у луке њених вароши, осим птица, цвећа, хиљаду предмета, који, као растурени звуци удаљене музике, изазивају у памети слике друге неке природе и друге неке расе; осим овога, није ретко срести у сред хиљаду белих лица и лица која је сунце направило мрким, у света рођена или који је живео много година у колонијама, трговце који говоре с неуобичајеном живошћу о мрким женама, о бананама, о шумама од палма и о језерима покривеним сенкама лиана [1]; није ретко срести смеле младиће који су изложили опасности свој живот у сред дивљака на острвима Борнеу и Суматри; научењаке, књижевнике, официре, који говоре о обожаваоцима риба, о ратницима који носе главе побеђених обешене о појас, о борбама бикова и тигрова, о беснилу оних који пију опијум, о гомилама крштених шмрковима, о хиљаду чудноватих и дивних ствари, које чине чудноват утисак, кад их прича овај хладан свет у овој веома мирној земљи.

[1] Америчка врежаста биљка. Прев.

Поезија, пошто је изгубила Да Косту, ученика Билдердијкова, религиозног и одушевљеног песника, и Хенестета, сатиричког песника, који је умро веома млад, има само још мало представника прошле генерације, који ћуте или певају ослабљеним гласом. Позориште је у још горим приликама. Холандски глумци, необразовани и декламаторски, представљају већином само драме или комедије, немачке или француске, рђаво преведене, које виши сталежи не долазе да слушају. Холандски писци с много духа, као Хофдијк, Схимел, сам Ван Ленеп, написали су комедије у многом погледу лепе; али које се нису довољно допале да се задрже на сцени. Трагедија није у бољим околностима од комедије или од драме.

Из свега овога што сам рекао изгледало би да у Холандској нема великог књижевног покрета; а има га, међутим, веома великог. Невероватна је количина књига које се публикују и чудновата је жудња којом се ове књиге читају. Свака варош, свака религиозна секта, свако друштво има свој часопис или своје новине. Осим овога, ту је права поплава од страних књига; инглески романи у рукама свију; француска дела од осам, десет, двадесет свезака, преведена на народни језик: чудновата ствар у једној земљи, у којој сва образована лица могу ова страна дела читати у оригиналу, и што доказује колики је овде обичај, не само да се чита, него да се купује, и поред тога што су у Холандској књиге много скупље но у другим земљама. Али баш ова сувишност публикација и ова помама за читањем шкоде књижевности. Писци, да би задовољили нестрпљиву радозналост публике, јуре, и манија за страним

књижевностима дави и квари народни дух. У пркос овоме, холандска књижевност има лепу заслугу према отаџбини: мала је, али се није изопачила; сачувала је своју невиност и своју светињу; оно што јој недостаје у фантазији, у оригиналности, у сјају, надокнађено јој је разборитошћу, строгим поштовањем добрих обичаја и доброга укуса, њеном нежном бригом према сиромашним сталежима — веома плодним радом који покреће доброчинства и грађанско васпитање. Друге су књижевности велике биљке, одевене мирисним цвећем; холандска књижевност је мало дрво, препуно плодова.

Оно јутро кад се кретох из Хага, кад други пут у њему бејах, неколицина од мојих најдражих пријатеља испратише ме на железничку станицу. Време је било кишовито. Кад смо били у чекаоници, на мало тренутака пре но што би пошао воз, захвалих својим добрим домаћинима на љубазним пријемима које су ми били учинили, и, пошто сам знао да их, може бити, нећу више никада видети, не могох а да им бар не изразим своју благодарност љубазним и меланхоличним речима, које они ћутећи саслушаше. Један ме само прекиде, да ми препоручи да се чувам влаге. „Дођите који од вас у Италију", наставих ја; „ако не због чега другога, оно да ми дате прилике да вам покажем своју благодарност. Обећајте ми ово, да бих могао отпутовати мало утешена срца. Нећу отпутовати, ако ми когод не каже да ће доћи у Италију". Погледаше један другога, и један ми једва шапатом одговори: „Може бити". Други један даде ми савет, да никако не мењам у дућанима француско злато. У том тренутку зачу

се звоно за полазак. „С Богом, дакле“, рекох гласом мало узбуђеним, стискајући свима руке, „до виђења: никада нећу заборавити лепе дане проведене у Хагу, увек ћу се сећати ваших имена као најдраже успомене са свога пута. Сетите се који пут мене“. „Збогом“, одговорише сви истим тоном гласа, као да ћемо се сутра дан опет видети. Попех се у вагон тужна срца, извирох на прозорић у тренутку кад полажаше воз, и видех их тамо све непомичне, неме, непромењена лица, очију управљених у моје. Поздравих их последњи пут, а они ми одговорише лаким покретом главе, и ишчезоше испред мојих очију за увек. Сваки пут кад мислим на њих, видим их поново, као да сам их мало час оставио, у оном истом положају, са оним озбиљним лицима и укоченим очима, и љубав коју осећам према њима има нешто строго и тужно, као небо под којим сам их последњи пут видео.

ЛЕЈДА

Поље између Хага и Лејде је, као и између Ротердама и Хага, сама равница, веома зелена, прошарана веома живом црвеном бојом кровова и избраздана плаветнилом канала, с групама дрвета овде онде, ветрењачама и раштрканим и непокретним стадима. Идемо напред, а вечито нам изгледа да смо на истом месту, или да поново видимо места већ хиљаду пута виђена. У пољу влада тишина, воз лагано јури, готово не производећи шума; у вагону нико не говори; на станицама се не чује ни један глас; мало по мало човек пада у неку врсту дремежа, у коме заборавља где је и куда иде. — „Па ипак, у овој се земљи спава!" — говорио је Дидеро, путујући Холандском; и овај ми усклик дође више пута на усне на овом кратком путу. Кад чух да се викну: — „Лејда!", сиђох на једну станицу, тиху и мирну као манастир.

Лејда је стара северна Атина, холандска Сарагоса, најстарија и најславнија кћи Холандске, једна од оних вароши, у којима се, тек што се уђе, одмах постаје замишљен; и човек не може да

се опомене ових вароши, и много времена после пошто је био у њима, а да дуго не мисли на њих, нити може да мисли на њих без туге.

Тек што се уђе, осећа се хладноћа мртве вароши. Стара Рајна, која кроз њу пролази делећи је на многа острва, спојена са сто педесет камених мостова, образује велике канале и басене, који покривају читаве пијаце, на којима се не види никаква лађа, никаква барка, тако да пре изгледа да ју је вода поплавила но да јури њом. Главне улице су веома широке и оивичене старим и црним кућама, са обичним фасадама на шиљак и степеницама; и у овим великим улицама, на пијацама, на раскрсницама, не види се нико или се види мало света, растуреног на великом простору, као заостали људи у каквој вароши коју је куга опустошила. У малим улицама ходи се дуго по трави, у сред затворених врата и прозора, кроз дубоку тишину, као у варошима из прича, у којима су сви становници утонули у натприродан сан. Пролази се преко мостова покривених травом, дуж каналића покривених зеленом застирком, преко малих пијаца које изгледају као манастирска дворишта; а за тим, на један мах, излази се на отворен простор, на улицу широку као какав друм у Паризу, а из ове се улази опет у лабиринат уских улица. С моста на мост, из канала у канал, са острва на острво, иде се часовима, тражећи вечито живот и шум старе Лејде, и налази се само самоћа, тишина и вода, која одбија тужну величанственост опале вароши.

После дуге шетње изиђох на пространу пијацу, на којој се вежбао један ескадрон коњице. Један стари чичероне, који ме праћаше, заустави

ме, у хладу једног дрвета, и рече ми да ова шијаца, звана на холандском Урвина, опомиње на једну велику несрећу вароши Лејде. „Пре 1807. год. — промрмља на усиљеном француском језику, и гласом каквог учитеља, својственим само холандским чичеронима, — пре 1807. овај велики простор био је сав покривен кућама, и канал, који сада пролази шијацом, онда је пролазио средином улице. Дана 12. јануара 1807. год. један брод, пун барута, који је овде био усидрен, експлодира, и осам стотина кућа, с неколико стотина грађана, одлете у ваздух, и тако постаде шијаца. И међу тим становницима био је славни историчар Јован Лузак, који је после био сахрањен у цркви светога Петра, с лепим натписом; а међу кућама које су одлетеле у ваздух била је и кућа породице Елзевир, која је слава холандске типографије“. — Кућа Елзевира! — рекох у себи, пријатно изненађен, и помислих на извесне библиофиле, које сам познавао у Италији, а који би били срећни да стану ногом на земљу која је држала ту славну кућу, из које су изишли мали славни типографски радови, које они траже, о којима сневају и које чувају с толико љубави; оне мале књиге које изгледају да су штампане словима од дијаманта; они модели финоће и тачности, у којима је каква штампарска погрешка чудо које им удваја важност и вредност; она чуда од стереотипије, од црта, од бркова, од цветића, од шара, о којима они говоре узбуђена гласа и светлих очију!

Излазећи из ове шијаце, уђох у Бредестрат, највећу улицу Лејде, која пресеца варош с једнога краја на други, у облику једнога S, и стигох пред

општинску кућу, која је једна од најзанимљивијих холандских грађевина шеснаестога века. На први поглед изгледа декорација за бину, и непријатно одудара од озбиљног изгледа вароши. То је ниска и дугачка палата, непељава изгледа, с голом фасадом, на чијој се висини налази камена ограда, а на овој се дижу обелисци, мале пирамиде, с ваздушастим предњим странама, украшеним врло смешним статуама, које образују неку врсту фантастичног украса око веома стрмог крова. У правцу главнога уласка уздиже се звоник, састављен из више спратова који улазе један у други, који му дају изглед веома високог киоска, са огромном гвозденом круном на врху, у облику изврнутог балона, у лету, с побијеном мотком на њој. Над вратима на која се долази на двоје степенице, налази се холандски натпис који потсећа на глад коју је варош претрпела 1574. год., састављен из сто тридесет и једног писма, која одговарају данима трајања опсаде.

Уђох у палату, прођох кроз разне сале и ходнике, не видевши живе душе и не чувши шума који би дао знак да у њему ко живи, кад сретох вратара који пође са мном и, пошто ме проведе кроз велику собу, у којој су били неколики чиновници, непокретни као аутомати, одведе ме у салу интересантности. Први предмет који ми паде у очи, био је раставњен сто, на коме је радио, ако је истинита традиција, онај чувени кројач Јован из Лејде, који је направио неред у земљи у почетку шеснаестог века, као што је пет векова раније направио Танхелин, човек гнусне успомене: то је онај Јован из Лејде, вођа анабаптиста,

који је бранио од владике, грофа Валдена, варош Минстер, у којој га његове фанатичке присталице бејаху изабрале за краља; онај побожни пророк, који је имао харем жена, од којих је једну обезглавио, јер се била пожалила на глад; онај Јован из Лејде, најзад, који је умро кад му је било 26 година, раскинут усијаним клештама, а чији је леш, изложен у гвозденој крлетци, на врх једне куле, био остављен гавранима да га кљују. Али он ипак није био успео да пробуди онај фанатизам који је пробудио Танхелин, коме су се жене, убеђене да врше ствар поваљну Богу, давале пред лицем својих мужева и својих матера, а људи пили, као какво пиће које очишћава, воду, у којој је он био опрао своје срамно тело.

У другим салама су слике Хинка, Франческа Мирпса, Корнела Енгелбрехтсена и *Страшни Суд* Луке из Лејде, патријарха холандског сликарства, првога који је ухватио законе ваздушне перспективе, одличног колористе и резача веома великог гласа, коме су, треба се надати, биле опроштене у оном свету тамо страховито ружне *Марије* и *Магдалене*, смешни свеци и нагрђени анђели, које је изнео на својим сликама. И његов живот као и живот готово свих холандских сликара, био је пун авантура. Путовао је Холандском у својој барци; у свакој вароши скупљао је на гозбу сликаре; био је, или мислио је да је био отрован неким лаганим отровом од својих такмаца; провео је дуго година у постељи; у постељи је насликао своје главно дело *Јерихонски слепац излечен од Христа*, и умро је доцније, једнога дана који је запамћен због не-

чувене врућине, која је угасила много живота и проузроковала неизбројне несреће.

Изишавши из општинске палате, затражих да ме одведу у један замак, који се налази на малом брегу који се уздиже у сред вароши, између два главна рукава Рајне; то је најстарији део Лејде. Овај замак, који Холанђани називају *Бург*, није ништа друго до округла и празна кула, коју су, по једнима, подигли Римљани, по другима, Хенгист, англо-саксонски војвода; а која је скоро обновљена и украшена. Брежуљак је сав покривен веома високим растовима, који сакривају кулу и спречавају изглед на поље; само се овде онде, гледајући кроз гране, виде црвени кровови Лејде, равница испругана каналима и звоници удаљених вароши.

На врху ове куле, у хладу растова, обично се скупљају странци: да изазову успомене оне опсаде која је била „најтужнија трагедија модерних времена" и која изгледа да је оставила у изгледу Лејде траг туге који се не може збрисати.

Године 1573. Шпањолци, под вођством Валдеца, опседоше Лејду. У вароши се налазило само мало војника — добровољаца. Заповедништво над војском било је поверено Ван дер Воесу, храбром човеку и латинском песнику лепога гласа; Ван дер Верф био је кмет. За кратко време опсађивачи саградише више од шест утврђења на свима местима где се могло продрети водом или сувим у варош, и Лејда би сасвим опкољена. Али Лејђани не изгубише присуство духа. Виљем од Оранжа био им је поручио: да се одупру бар три месеца, да ће им он у то време моћи помоћи, да судбина Холандске зависи од судбине Лејде; а Лејђани

су му били обећали да ће се одупирати до последњег часа живота. Валдец им посла и понуди опроштај шпањолског краља, само да му отворе врата; они му одговорише једним латинским стихом: *Fistula dulce canit, volucrem dum decipit anceps*, и почеше излетати и отварати борбе. Међутим, у вароши се смањиваху намирнице, и опсађенички круг се из дана у дан сужаваше. Виљем од Оранжа, који се налазио у тврђави Полдерваерту која лежи између Делфта и Ротердама, не видећи другога начина да помогне вароши, смисли и успе да посланици одобре план да се поплави лејденско поље, отварајући насипе Исела и Маса, и да се тим начином отерају Шпањолци, пошто се не могаху отерати оружјем. Ова очајна одлука би одмах приведена у дело. Насипи беху порушени на шездесет места, водопади Ротердама и Хауде беху отворени, море поче плавити земљу, а двеста великих барака беше у приправности у Ротердаму, Делфтехафену и на другим тачкама, да носе намирнице вароши, чим би отпочеле велике навале воде, које наступају за време јесење равнодневице. Шпањолци, препаднути у почетку поплавом, умирише се кад разумедоше намеру Холанђана, држећи за извесно да ће се варош предати пре но што вода допре до главних утврђења, и у тој намери још јаче стегоше опсаду. У ово време Лејђани, који почеше осећати тешкоће глади и очајавати да ли ће им обећана помоћ стићи на време, шиљаху писма, преко голубова, Виљему Оранском, који је лежао од грозница у Амстердаму, да му представе бедно стање вароши; а Виљем их храбраше да још продуже отпор, јер ће им, чим се буде опоравио, полетети у помоћ. Вода

јураше напред, шпаньолска војска почињаше напуштати најнижа утврђења. становници Лејде стално се пењаху на кулу, да осмотре море, час надајући се, час очајавајући, не престајући радити на зидовима; вршити испаде, одбијати нападаје. Најзад кнез од Оранжа оздрави. и припреме за ослобођење Лејде. с којима се било успорило за време његове болести, поново се живо предузеше. Првога септембра Лејђани видеше с висине куле да се појављују на води, у даљини, први холандски бродови. То је била мала флота, којом је управљао адмирал Боазо, која је носила осам стотина Селанђана: дивљи људи, покривени ранама, навикнути на море, који презиру живот, веома свирепи у борби, који су сви имали полу месец на шеширу с натписом: „Пре Турци, но паписти“, и образовали фалангу чудноватог и страшног изгледа, одлучену да спасе Лејду или да нађе смрт у води. Бродови стигоше на пет миља далеко од вароши, пред крајњу дигу, коју бране Шпаньолци. Отвори се борба, нападоше дигу, освојише, срушише је, море груну и холанђански бродови тријумфално прођоше на брепе. Био је велики корак, али је био тек први. Иза ове диге простирала се друга. Отпоче се поново битка; и друга дига би заузета и сломљена, и флота крете напред. На један мах ветар постаје неповољан, бродови су приморани да се зауставе; поново поче дувати повољан ветар, и бродови пођоше напред; опет окреће неповољан, и флота се поново зауставља. Док се ово догађа, у вароши поче нестајати и гадних животиња, којима су грађани приморани да се хране; свет пада на земљу, да лиже крв убијених коња;

жене и деца чепркају по нечистоћи на улици; букну зараза; куће се препуњују лешинама; више од шест хиљада грађана је помрло, свака нада на спас је изгубљена. Гомила гладних јури ка кмету Ван дер Верфу и захтева предају, уз очајне крике. Ван дер Верф одбија. Народ му прети. Тада он шеширом даје знак да хоће да говори и, у сред општег ћутања, узвикну: — „Грађани! Заклео сам се да ћу до смрти бранити варош и, помоћу Божјом, одржаћу своју заклетву. Боље је умрети од глади, но умрети срамно. Ваше ме претње не застрашавају. Ја ћу само једанпут да умрем. Убите ме, ако хоћете, и утолите глад мојим месом; али док живим немојте ми тражити предају Лејде!" — Гомила, дирнута овим речима, разиђе се ћутећи, помирена с мишљу да умре; и варош наставља одбрану. Најзад, првог октобра, ноћу, дуну страшан равнодневички ветар; море се уздиже, прелази порушене диге и бесно плави чврсту земљу. У поноћ, кад је бура била најјача, у сред дубоке помрчине, холандска флота се крете. Неколико шпањолских бродова им изиђе у сусрет. Заметну се страшна битка између врхова дрвета и кровова потопљених кућа, при светлости топовских пуцњева. Шпањолски бродови беху побеђени, проваљени, потопљени; Селанђани скочише у воду и гураху раменима своје бродове напред; шпањолски војници, преплашени, напустише тврђаве, скочише стотинама у море, беху убијани ударцима ножа и кука, бацани с кровова и с дига, поражени, растерани. Остаде још последња тврђава у Валдецовим рукама; опсађени се још једном

колебају између очајања и наде; би напуштена и ова тврђава; холандска флота уђе у варош.

Овде ју је очекивао страшан призор. Народ измршао, изнурен, мртав гладан, био се нагомилао дуж канала, вукући се по земљи, поводећи се, пружајући руке. Морнари почеше бацати хлебове с бродова на улице, и тада отпоче између оних који су умирали очајна борба; многи умреше угушени; други издахнуше једући халапљиво ову прву храну; неки падоше у канале. Кад се умири, најзад, ово прво гушање, кад се заситише највише изгладнели, кад се постараше за најхитније потребе вароши, помешаше се весело грађани, Селанђани, морнари, варошки стражари, војници, жене, дечаци, и та славна и истрошена гомила појури катедрали, где отпева, гласом испрекиданим јецањем, химну захвалности Богу.

Кнез од Оранжа доби новост о спасењу, у Делфту, у цркви, кад је присуствовао Божјој служби. Он одмах предаде извешће проповеднику, и овај га саопшти слушаоцима, који му одговорише усклпком радости. И ако се још није био потпуно опоравио, и ако је зараза још владала у Лејди, Виљем је зажелео да одмах види своју драгу и храбру варош; одлете тамо: његов улазак је био триумфалан; његов величанствен и ведар изглед охрабри народ; његове речи учинише да народ заборави све поднесене болове. Да би наградио варош за њену јуначку одбрану, остави јој да бира између укидања извесних намета и оснивања университета. Лејда изабра университет.

Свечаност откривања университета би прослављена 5. фебруара 1575. године сјајном ли-

тијом. Напред је ишла једна чета грађанске војске и пет чета пешадије лејденског гарнизона, за којима су позади долазила једна кола која су вукла четири коња, а на њима је била женска, обучена у бело, која је представљала јеванђеље; око кола су ишла четворица, који су представљали четири јеванђелиста. За њима је долазила Правда, везаних очију, с теразијама и мачем у рукама, која је јахала на једнорогу, опкољена правницима: Јулијаном, Папинијаном, Улпијаном и Трибунијаном. За Правдом је долазила Медицина, на коњу, с трактатом у једној руци, а у другој венцем од лековитих биљака; њу су пратила четири велика лекара: Хипократ, Гален, Диоскорид и Теофраст. За Медицином је долазила Минерва, наоружана копљем и штитом, у пратњи четворице коњаника који су представљали Платона, Аристотела, Цицерона и Виргилија. У међупросторима ишли су ратници, обучени и наоружани по старом начину. На крају су били копљаници, штапоносци, свирачи, официри, нови професори, чиновници, бескрајна гомила. Литија прође лагано неколиким улицама, засутим цвећем, испод триумфалних лукова, у сред застирака и застава, до једног малог пристаништа на Рајни, где јој изиђе у сусрет једна велика барка, сјајно украшена, на којој, у хладу једног балдахина, покривена лаворником и поморанџом, сеђаше Аполон, свирајући у лиру, опкољен са девет муза које певаху, а Нептун, спаситељ вароши, крмањо је. Барка се приближи обали, плави бог и девет сестара сиђоше, пољубише, једног за другим, нове професоре, поздрављајући их нежним латинским стиховима, после чега

се литија упути згради одређеној за универзитет, где један професор теологије, много поштовани Гаспар Колас, изговори речит свечан говор, коме је претходила свирка и после кога је била сјајна гозба.

Сувишно је говорити о томе како је овај универзитет одговорио надама Лејде. Сви знају како су Холандске Државице овде привукле обилним наградама научењаке из свих земаља; како се философија, прогнана из Француске, овде склонила; како је за много времена била најбезбеднија тврђавица за све људе који су се борили за тријумф људскога разума; како је постала, најзад, најчувенија европска школа. Садањи универзитет је смештен у неком старом манастиру. Не може се ући, без осећања дубоког поштовања, у велику салу академског савета, у којој се виде портрети свих професора који су се изређали од оснивања универзитета до наших дана, међу којима: Јусто Липсио, Фосиус, Хејнсиус, Гроновиус, Хемстерхуис, Рунекен, Фалкенаер, велики Скалигер, кога су Холандске Државе дозвале преко Хенриха IV; два чувена препирача Гомарије и Арминије, који су изазвали велику верску борбу, коју је прекинуо дордрехтски синод; веома славни лејденски лекар Боерхаве, чијим је лекцијама присуствовао Петар Велики, коме су долазили болесници из свих земаља на свету, и који је добио писмо једнога кинеског мандарина, без икакве друге адресе, осим речи: *славноме Боерхавеу, лекару у Европи.*

Сада је овај славни универзитет, и ако још има славне професоре, опао; његови слушаоци, којих је у друга времена било више од две хи-

љаде, сад су сведени на мало стотина; образовање које се овде даје не може више да се такмичи са образовањем универзитета берлинског, минхенског, вајмарског. Главни узрок овога опадања је сувишан број холандских универзитета (јер осим лејденског универзитета има један у Утрехту, један у Гронингу и један атенеум у Амстердаму), откуда следује да музеји, библиотеке, одлични професори, који би, скупљени у једној вароши, могли образовати изврстан универзитет, растурени, као што су, не задовољавају потребе. И није потребно рећи да Холандска није убеђена, да би јој један одличан универзитет много више користио него четири осредња; она, шта више, гласно тражи да се ово учини. А што се ово не изврши? О, Италијани, утешимо се: цео је свет једна земља. И у Холандској отаџбина предлаже, а интерес појединаца располаже. Три вароши са универзитетима све заједно вичу: „Укинимо!" — Али свака од њих виче осталима: „Укините!" — И тако се иде даље, не укидајући, настављајући захтев да се укину.

Али, и ако опао, лејденски универзитет је још најнапреднији у Холандској, нарочито због многих и веома богатих музеја којима располаже. Међутим, ни о овима, ни о библиотекама, ни о дивној ботаничкој башти не би било пристојно говорити, како бих ја само и могао говорити, узгред. Не могу, међутим, да прећутим две веома интересантне ствари, које сам видео у музеју природних наука: једна смешна, друга озбиљна. Прва ствар, која се налази у анатомском кабинету (једноме од најбогатијих у Европи), то је орке-

стар, начињен од педесетину скелета веома малих пацова, од којих неки стоје, други седе у два реда клупа, сви са усправљеним реповима, с виолинама и гитарима међу малим шапама, са свеском нота пред собом, цигаром у устима, марамом, дуванским кутијама; а шеф оркестра, међутим, на једној подигнутој столици млата рукама. Озбиљна ствар су неколики комади наједена дрвета, шупљикава као сунђер, одломци шипова и крила на уставама, који опомињу на опасност велике несреће којој је Холандска била изложена око половине прошлога века. Један мекушац, нека врста мољца, звани *taret*, који је, мисли се, донела нека лађа, која се враћала из тропских предела, и који се умножио, чудноватом брзином, у северним водама, био је нагризао дрво на дигама и уставама у толикој мери, да би се, да се још мало наставио овај рад разоравања, бране срушиле и море би потопило целу земљу. Откриће ове опасности баци страх међу Холанђане, народ се слеже у цркве, цела се земља даде на посао; покрише бакром крила на уставама, учврстише диге које су биле у опасности, шипове заштитише клинцима, камењем, алгама, зидом и, делом овим средствима, али, нарочито, благодарећи суровости климе која је уништила страшну животињу, несрећа, за коју су у почетку мислили да се не може поправити, би отклоњена. Холандска је задрхтала од једног црва: тежак тријумф, који је био одречен бурама океана и Филипову гневу.

Други један, веома драгоцен украс Лејде је *Јапански музеј доктора Силбода*, Немца по рођењу, лекара холандске колоније на острву Десима,

који је, као што прича једна романтична традиција, први успео код јапанског цара да уђе у његову тајанствену царевину, за награду што му је излечио кћер; или, по другој вероватнијој, традицији, крадом је упао у ову земљу, и није из ње изишао све дотле, док није платио своју смелост са девет месеца затвора и учинио да неколики мандарини, који су га помогли, главом плате тај грех. Било како било, музеј доктора Сиболда је, може бити, најлепша збирка ове врсте која се у Европи налази. Један сат проведен у овим салама је пут по Јапану. У њему се прати живот једне јапанске породице у току читавог једног дана: од тоалете иде се столу, из визите у позориште, из вароши у поље. Овде се налазе куће, храмови, преносни олтари, музички инструменти, кујнско посуђе, земљорадничке справе, одело радника и рибара; свећњаци од бронзе, направљени у облику роде која стоји усправна на корњачи; судови, драгоцености, ножеви израђени са чудноватом финоћом; птице, тигрови, питоми зечеви, биволи од слонове кости, — све ове животиње представљене у маломе, перо по перо, длака за длаком, са стрпљењем својственим оним народима пуним духа и непокретним. Међу стварима које сам најјаче запамтио је колосално лице Будино, испред кога, на први поглед, устукнух назад, и које, чини ми се, увек видим пред собом, са оним страшним гречењем и оним изгледом, који се не може изразити, између шале, лудила и ужасног бола, који буди у исто време гађење и страх. Иза овог Будиног лица још видим марионете из позоришта на Јави, праве творевине мозгова у лудилу, на којима се око за-

мара и ум збуњује: краљеви, краљице и страшни ратници, мешавине од човека, животиње и биљке, с рукама које се завршују као лишће, ногама које се свршују украсима, листовима који се проширују у руке, грудима које вегетирају, носевима с пупољцима, избушеним лицима, разроким очима, зеницама у врату, развраћеним удовима, крилима змајева, реповима сирена, кошуљицама змија, устима риба, зубима слона, позлаћеним борама, вратовима на цик-цак, зарезима обојеним арабескама, шарабаталима, које ни један језик не може представити и које је немогуће задржати у памети. Излазећи из овога музеја, учини ми се да сам се пробудио из каквог од оних грозничавих снова, у којима се види нешто за шта се не зна шта је, што се стално преображава, ужасном брзином, у друге ствари које немају имена.

Нема шта друго да се види у Лејди. Воденица у којој се родио Рембрант не постоји више. О кућама у којима су се родили сликари Дау, Стен, Мецу, ван Гојен и онај Ото ван Вен, који је имао част и несрећу да буде учитељ Павла Рубенса, не чува се више никакав спомен. Још се може видети замак Ендехест, у коме су боравили Боерхаве и Декарт, — овај последњи неколико година, када је писао своја главна песничка и философска дела. Замак се налази на путу који води из Лејде у село Катвијк, где се стара Рајна, чије се отоке, излазећи из вароши, скупљају у једну, улива у море.

Кад сам по други пут био у Лејди, усхте ми се да одем и видим како умире ова чудновата река. Још први пут кад сам био прешао Стару Рајну, приликом оне авантуристичке шетње на дуне,

био сам се зауставио на мосту, питајући сама себе: да ли је онај скромни ток воде био заиста она иста река, коју сам био видео како пада са страшним хуком са стена Шафхаузена, како се величанствено шири према Мајнцу, како триумфално пролази испред тврђаве Еренбрајтштајна, како звучно одбија таласе у подножју Седам Планина; она река у чијој се води огледају готске катедрале, кнежевски дворци, цветни брежуљци, ваздушне стене, чувене провалије, вароши, шуме, вртови; река свуда препуна лађâ, прошарана баркама и поздрављана песмама и музикама; и помишљајући на ове ствари ока упрта у ову речицу, затворену међу две равне и пусте обале, више пута сам поновио: — „Ово ли је та Рајна?“ — Промене које прате агонију и смрт ове велике реке у Холандској заиста су такве, да буде осећање саучешћа, као што би се имало према несрећама и неславном свршетку каквога народа, који је некада био моћан и срећан. Још на близу Емериха, пре но што би прешла холандску границу, Рајна је изгубила сваку лепоту обала, и јури с великим савијањима у сред пространих и тужних равница, које изгледају као да јој јављају старост која отпочиње. У Милингену већ сасвим јури преко холандског земљишта. Нешто мало даље дели се. Јачи рукав губи срамно своје име и иде да се баци у Мас; други крак, који претрпи увреду, добивши име канала Панерден, јури до пред варош Арнем, где се поново цепа. Један крак, с позајмљеним именом, иде и баца се у залив Цијдерз-језера; други, зван из сажаљења Доња Рајна, иде до села Дурштеда, где се по трећи пут дели. Један од кракова, мењајући

такође име, као какав бегунац, одлази и баца се у Мас, близу Ротердама; други, који се још зове Рајна, али са смешним надимком *крива*, допире с муком до Утрехта, где се по четврти пут дели на двоје: каприс подетињалог старца. С једне стране, одричући се страшног имена, вуче се до Мујдена, где улази у Цијдер-језеро; с друге, под именом Стара Рајна, шта више, да би било још више презирања, под именом *Стари*, лагано иде до вароши Лејде, кроз чије улице пролази, не дајући готово никаква знака покрета и сједињује се у једном једином каналу, одлазећи да бедно умре у Северном Мору.

Али, нема много година кад му ни овај крај, пун саучешћа, није био допуштен. Од 1839. год., у којој је једна страшна бура била накупила на његову ушћу брегове од песка, до почетка овога века, Стара Рајна се губила у песку, пре но што је стизала мору, и покривала блатиштима и баруштинама веома простран крај земље. Под владом Луја Бонапарте вода је била скупљена у велики канал, који је био заштићен трима грдним уставама, и од тада на овамо Рајна иде право своме ушћу. Ове уставе су највеличанственији споменик Холандске и, може бити, најдивнији европски хидраулички рад. Дуге које заштићавају улазак канала, зидови, шипови, врата, представљају сви заједно изглед киклопске тврђаве, о коју би се, изгледа, не само ово море, него и скупљене снаге свих мора, морале разбити, као о какву планину од гранита. Кад наступи плима, затварају се врата, да спрече мору да упадне у земљу; кад настане осека, врата се опет отварају, да даду маха води

Рајне која се ту нагомилала: и тада пролази на врата ма̏са од три хиљаде кубних метара воде у једној секунди. У дане велике буре врши се опет уступак мору, остављајући отворена врата и на устави која је највише напред: и тада бесни таласи јуре у канал, као непријатељска војска кроз какву брешу; али се разбијају о страшна врата друге уставе, иза којих им Холандска виче: — „Нећете даље одатле!“ — Ова грдна тврђава која брани од океана, преко пусте обале, реку која умире и једну опалу варош, има нечега свечаног, што намеће дивљење и поштовање.

А у вече видех опет Лејду, мрачну и нему, као каква остављена варош, и рекох јој с Богом, пуно поштовања, душе већ обрадоване сликом оближњег Харлема, вароши нејзамбиста и цвећа.

ХАРЛЕМ

Железничка пруга из Лејде у Харлем јури једним крајем земље, који се налази између мора и дна великога језера које је покривало, пре тридесет година, цело поље које се пружа између Харлема, Лејде и Амстердама. Странац који прелази овај пут с каквом старом картом, штампаном пре 1850. год., гледа, тражи, сравњује, и не налази више језеро Харлем. Ово се десило мени; и пошто ми је ствар изгледала мало чудновата, обратих се једном суседу и упитах га: шта је с несталим језером. Сви се путници насмејаше, а упитани ми даде овај чудноватн одговор: — „Попили смо га“.

Историја овога чудноватог рада била би предмет достојан спева.

Велико харлемско језеро, постало спајањем четири веома мала језера, и порасло дејством поплава, имало је већ на крају седамнаестог века обим од четрдесет и четири хиљаде метара, и звало се море, и заиста је било бурно море, на коме су

се бориле флоте од седамдесет лађа и потопили се многи бродови. Благодарећи високим дунама које се пружају на обали, ова се велика маса воде још није могла спојити са Северним Морем и претворити тако у острво Северну Холандску; али је на супротној страни претила пољима, варошима, селима и приморавала становнике на непрекидну одбрану. Већ 1640. године један холандски инжињер, по имену Легватер, био је објавио дело, у циљу да докаже могућност и корист исушивања овога опасног језера; али, делом због тешкоћа које је представљао метод исушивања који је он предлагао, а још више зато што је земља тада била заузета ратом са Шпанијом, предузеће није нашло покретаче. Политички догађаји који су дошли после мира од 1648. год. и страшни ратови с Француском и с Енглеском учинише да се поново заборави Легватеров предлог, све до почетка прошлога века. Најзад, око 1819. год. питање се поново покрену, и извршише се нове студије и нови предлози; али извршење би одложено за доцније; и, може бити, не би се ни до данас остварило, да се није десио један непредвиђен догађај, који је вољи дао последњи подстрек. Дана 9. новембра 1836. год. вода харлемског мора, коју је подигао страшан ветар, пређе преко дига и јурну до амстердамских капија; а месеца децембра провали у Лејду и поплави цело њено поље. То је било последње изазивање. Холандска прихвати бачену рукавицу, и 1839. год. скупштина осуди дрско море да ишчезне с лица земљина. Радови се отпочеше 1840. године. Отпоче се окруживањем језера двојном дигом и једним широким каналом, који је био одређен да

скупља воду, која се, после другим каналима, имала спровести мору. Језеро је садржавало седам стотина двадесет и четири милиона кубних метара воде, — не рачунајући воду од кише и од притицања, које је, као што се за време исушивања видело, било на тридесет и шест милиона кубних метара годишње. Инжињери су били израчунали, да је требало пропуштати тридесет и шест милиона двеста хиљада кубних метара воде месечно из језера у канал за отицање. Три грдне парне машине биле су довољне за овај посао. Једна је била подигнута близу Харлема, друга између Харлема и Амстердама, трећа близу Лејде. Ова последња би названа „Легватерова", у част инжињера који је био учинио први предлог о исушивању. Ја сам је видео, јер не само да су је сачували, него она још ради, с времена на време, црпући и спроводећи у канал за отицање кишну воду и воду која притиче. А тако и друге две машине, које су исте као прва. Машине су затворене у грдне куле, округле и зупчасте, од којих свака има у наоколо прозоре на шиљаст лук, одакле излазе једанаест великих крила, која, подижући се и спуштајући се с величанственом спорошћу, покрећу исто толико шмркова, који могу наизменце да дижу грдну тежину од шездесет и шест кубних метара воде. Таква изгледају ова три вампира од гвожђа, који су испсали једно море. Прва је ушла у посао машина Легватерова, 7. јуна 1849. г. Мало времена доцније отпочеше рад и друге две. Од тога тренутка ниво језера се спуштао по један сантиметар дневно. После тридесет девет месеца рада гигантско подузеће би довршено; машине су биле исцрпле 924,266.112 кубних метара воде;

харлемско море беше ишчезло. Овај посао, који је стао 7,240,368 форината, дао је Холандској нову област од 18.500 хектара земљишта. Са свих страна Холандске дотрчаше овамо земљорадници. Ту се поче сејати репица, која даде дивну жетву; за тим сваковрсни пољски производи, који дадоше најбоље успехе. И како становништво произлази из различних области, тако се ту налазе сви начини обрађивања, у утакмици једни с другима; овде се виде пољска добра Селанда, Брабанта, Фризије, Гронинга Северне Холандске; ту се чују сви дијалекти уједињених области; то је мала Холандска у Холандској.

Што се више приближава Харлему, све су чешће виле и баште; али варош остаје скривена дрветима, изнад којих се указује само веома висок звоник катедрале, на чијем се врху налази велика гвоздена круна, у облику московског кубета. Улазећи у варош, виде се на све стране канали, ветрењаче, покретни мостови, рибарске барке, куће које се огледају у води; и, учинивши једва коју стотину корака, излази се на пространу пијацу, која у вама, пријатно изненађеним, буди усклик: — „Ох! ево нас заиста у Холандској!“ —

У једном углу је саборна црква, висока и гола зграда, на којој се уздиже кров у облику веома оштре призме, која изгледа да пара небо, као каква замишљена секира. Према саборној цркви диже се стара општинска палата, увенчана зупцима, с кровом сличним преврнутој лађи, и једним малим балконом, који изгледа на кавез за птице обешен изнад врата, и једним делом фасаде скривеним двема кућицама чудноватог изгледа, нешто што личи на позориште, цркву и дворац начињен

од вештачке ватре.[1] С других страна пијаце налазе се куће у свима најкаприснознијим облицима холандске архитектуре, које су се нагле на једну и другу страну, боје црне, црвенкасте, затворено црвене, с фасадама прошараним белим испупчењима, да изгледају на табле за шах, и једним редом дрвета посађених готово уз сами зид, да скривају све прозоре првога спрата. Поред саборне цркве је једна чудновата зграда, која служи за јавне лицитације, споменик фантастичне архитектуре, пола црвена и пола бела, сва у малим степенима, фронтисписима, обелисцима, малим пирамидама, барељефима, украсима којима нема имена, у облику тријумфа за сто, светњака, справа за гашење свећа, који изгледају да су тамо случајно бачени и сви скупа представљају слику индијске пагоде, коју је холандски уметник, пијан од ракије од веље, претворио, под утицајем аберације шпањолског укуса, у холандску кућу. Али најчудноватија ствар је једна ружна статуа у бронзи, која се види у средини пијаце, с натписом који вели: *Laurentius Johannis filius Costerus typographiae litteris mobilibus e metallo fusis inventor.* Како! — пита се, зачуђен, странац, који не зна ствар. — Каква је ово новост? Зар није Гутенберг проналазач штампе? Шта хоће овај човек? Ко је овај Костер?

[1] У Риму, о прослави Устава *(La festa dello Statuto)*, обично се приређују у вече, на Пинчу, римском шеталишту, вештачка осветљења: направи се какав замак, палата итд. од греда. Преко греда се превуку ракетле, које се испреплећу тако, да се добију облици прозора, балкона, врата итд. То се на један мах потпали, и онда се има пред собом права слика замка који гори. Писац се на овом месту сећа једног таквог замка.

Овај Костер се звао Лоренц Јансон, а био је прозват Костер зато што је био црквењак, што се на холандском каже *coster*. Традиција прича да је овај Костер, рођен у Харлему пред крај XIV века, шетајући се једнога дана у лепој шуми која се пружа на југу вароши, откинуо гранчицу с дрвета, и, да би забавио своју децу, урезао је на њој неколика писмена, која су породила у њега прву идеју о штампи. Заиста, вративши се кући, он замочи ова незграпна слова у мастило, притисну их на хартију, покуша нове пробе, усаврши писмена, наштампа читаве стране, и најзад, после дугог времена студија, напора, обмана, гањања, која су противу њега вршили преписачи и краснописци, успе да изради своје главно дело *Speculum humanae salvationis*,[1] штампано на немачком језику, на два ступца и готским словима. Ово *Speculum humanae salvationis*, које се може видети у општинској палати, делом је штампано на таблама од дрвета, са урезаним словима, а делом покретним словима; носи датум 1440. год., — најранији датум који може да се прими као датум проналаска покретних слова, у којима се, у ствари, састоји проналазак штампе. Примајући, дакле, ово *Speculum*, тешко Гутенбергу! Али докази? Овде отпочиње велика тешкоћа за холандског проналазача. Између предмета који њему припадају, који се чувају у општинској палати, нема покретних слова, а недостаје, такође, и свака друга справа, или писани документ, или ма каква сведоџба, што би несумњиво доказивало да је ово *Speculum*, или

[1] Огледало људског спасења. Прев.

бар део, штампан покретним словима, штампао Костер. Како објашњују овај недостатак присталице холандског проналазача? Овде искаче на поље друга једна легенда. О Божићу 1440. год., ноћу, док је Костер, стар и болестан, присуствовао поноћној служби, молећи Бога да му дâ снаге, да издржи гањања и да се бори против зависти својих непријатеља, један његов радник, један од оних којима је он био открио ствар, под заклетвом да не одаду тајну његова открића, однео му је, прича се, алатке, слова, књиге; јадни Костер, кад ово примети, умре од бола. По легенди, овај зликовачки лопов био је Фауст из Мајнца, или старији брат Гутенбергов; чиме би се објаснило и како је проналазачка слава прешла с Холандске на Немачку, и како статуа јаднога Костера има право да се уздиже у сред пијаце у Харлему као каква осветничка авет. О овом питању, које је вековима трајало, написана је у Холандској и у Немачкој читава библиотека; до пре неколико година било је још неизвесно пред којом од ових двеју статуа, пред оном у Мајнцу или пред овом у Харлему, путник треба да скине капу; Немачка је с највећим презирањем одбијала холандске претенсије; Холандска, и ако гласом све то мање сигурним, упорно је одбијала немачке претенсије. Али сада изгледа да је чвор питања за увек пресечен. Доктор Ван дер Линде, Холанђанин, објавио је дело, под насловом: *Легенда о Костеру*, после кога се, по речима самих Холанђана, кад се прочита, толико исто верује да је Костер пронашао и употребу гвожђа и Прометеј украо ватру. Следствено, статуа једнога Костера ће бити, може бити,

прешивена, било кад било, у какав леп том, који ће се послати на Суматру, да се шрати науче памети. Али Холандској ће на увек остати, на пољу типографије, неоспорна слава Елзевира и завидна част да је штампала готово све велике писце века Луја XIV, да је раширила у Европи француску философију XVIII века, да је прихватила, бранила, ширила људску мисао коју је деспотизам прогнао и страх је се одрекао.

У харлемској општинској палати има један сликарски музеј, који би се могао назвати музеј Франца Халса, пошто су најлепши радови овога великога уметника његов главни украс. Рођен, као што сви знају, у Малину, на крају шеснаестога века, он је живео много година у Харлему, кад је у њему цветало сликарство пејзажа, и кад су у њему били, између осталих холандских сликара, Рјисдаел, Винанц, Браувер, Корнелије Бега. Главну салу музеја, која је веома пространа, готово целу заузимају његове велике слике. Улазећи, има се за тренут једна веома необична илузија. Изгледа нам да смо ушли у салу у којој је гозба, подељену, као што је обичај на великим гозбама, на разне столове; и да су се, на лупу наших ногу, све званице окренуле да нас посматрају. То су све групе официра, стрелаца, управника болница, у природној величини, од којих неки седе, неки стоје, око столова сјајно спремљених; и сви окренути према посматрачу, као свет који се наместио пред фотографски апарат. Ма на коју страну да се човек окрене, види само лица, пуна добродушности и и здравља, и очи упрте у своје, тако да изгледа као да веле: — „Познајете ли ме?“ — И толико је

истинит израз на овим лицима, да заиста изгледа да их сва познајемо, да знамо ко су, да смо их више пута срели на улицама Лејде и Хага. Ова истинитост израза, веселост сцене, широко и богато одело седамнаестог века, оружје, столови, и то што у наоколо нема других слика, које би одвеле мисао у друга времена, производи утисак, да заиста изгледа да се види Холандска од пре двеста година, да се осећа дах њена великог века, да се живи у сред онога света, јаког, искреног и срдачног. Човек није у сали музејској, већ присуствује представи историјске комедије, и не би се ни најмање зачудио, кад би видео да на један мах искрсну Мавриције од Оранжа и Фридрих-Хенрих. Најбоље израђена од ових слика представља деветнаест стрелаца груписаних око свога пуковника, и то је једно од ремек-дела високе холандске школе, величанственог и слободног цртежа, топлог и брилантног колорита, достојно да стоји напоредо с Ван дер Хелстовим *Банкетом грађанске страже*. Између осталих слика других уметника сећам се једне Петра Брајела млађег, која је комичка илустрација више од осамдесет фламанских пословица, и које не могу да се сетим, а да не прснем у смех. Али то је слика која се не може описати због многих разлога пристојности.

У једној сали сликарског музеја чува се застава, која је припадала славној јунакињи Канау Хаселар, харлемској Јованци Орлеанки, која се борила 1572. год. на челу триста наоружаних амазонака, противу Шпањолаца који су били опсадили варош. Одбрана Харлема, и ако није била крунисана победом, била је исто толико славна, ко-

лико и одбрана Лејде. Варош је била опкољена старим зидовима и опалим кулама, и није имала, осим легиона жена, више од четири хиљаде наоружаних бранилаца. Шпањолци, пошто су пуцали три дана из топова на зидове, јуришаше на варош с великим поуздањем; али, одбијени кишом од куршума, од камења, од врелог зејтина, запаљене смоле, морадоше се помирити с мишљу да отпочну правилну опсаду. Вароши је било притекло у помоћ сеоско становништво: људи, жене и деца, који јој, клизајући се на леду, благодарећи деци и барској магли, доношаху на саонама животне намирнице и убојне потребе. Виљем од Оранжа, са своје стране, чинио је све што је могао, не би ли приморао Шпањолце да дигну опсаду. Али му се срећа није смешила. Три хиљаде холандских војника, који су били први напред послати, беху побеђени, заробљеници повешани, а један официр је био обешен с главом доле, и тако је испустио душу. Други покушај помоћи био је исте судбине: Шпањолци су одсекли главу заробљеном официру, и убацили је у варош са увредљивим натписом. Грађани, са своје стране, бацише у непријатељски логор једно буре с једанаест глава шпањолских заробљеника унутра и једном записком на којој је стајало: — „Десет глава шиљемо војводи Алби као плаћање његове таксе десетка, с једном главом интереса“. — Честе и свирепе се битке наставише, уз експлозију мина и контра-мина у срцу земље, до 28. јануара, дана у који стиже у варош, харлемским језером, сто седамдесет санака, пуних хлеба и барута. Тада Дон Федериго, заповедник Шпањолаца, хтеде већ да дигне опсаду: али му војвода Алба, његов отац,

заповеди да истраје. Дође време отопљавања леда, поста тешко доносити провизије у варош, и опсађени почеше осећати глад. Марта 25. учинише испад, у коме запалише триста шатора и отеше седам топова; али се ова победа направи ништавним поразом који је претрпела флота кнеза од Оранжа, која се побила у харлемском језеру са шпањолском флотом. Пораз флоте баци опсађене у очајање; у месецу јуну били су доведени до последњих ужаса глади; у почетку јула узалуд покушаше да дођу до споразума с непријатељима; осмога јула би растерано пет хиљада холандских добровољаца, које је послао Виљем од Оранжа у помоћ вароши, и један заробљеник би послан у Харлем, одсечена носа и ушију, да однесе вест. Тада опсађени одлучише да образују збијен легион, са женама и децом у средини, и да јуришају изван зидова, не би ли себи отворили пут кроз средину непријатељског логора. Дознавши ово, дон Федериго лицемерно обећа опроштај, само да се варош преда без оклевања. Варош се предаде. Шпањолци уђоше, побише све војнике који су били на посади, одрубише главе хиљади грађана, и, везавши их две стотине, двоје по двоје, бацише их једно за другим у језеро. Шпањолска војска је платила с дванаест хиљада мртвих ову Пирову победу, коју су добили преваром и умрљали џелатом.

Из музеја одох у саборну цркву, у нади да чујем у њој свирање на славним оргуљама Кристијана Милера, за које се вели да су највеће на свету, и које броје као своју славу и то, што је на њима свирао славни Хендел и неки симпатични десетогодишњи дечак, који се звао Моцарт. Црква,

подигнута пред крај петнаестог века, бела је и гола, као каква мошеја; изнад ње се диже веома висок свод, који је покривен кедровим дрветом, и који се ослања о двадесет осам лаких стубова. У једном зиду још се види једно топовско ђуле из времена опсаде у 1573. год.; у средини је споменик посвећен успомени инжењера Конрара, који је саградио уставе код Катвијка, и његова друга Брунингса, „заштитника Холандске противу беснила мора и моћи бура"; иза хора сахрањен је велики песник Билдердијк; о једном луку су обешени неколики мали модели ратних бродова, који подсећају на пети крсташки рат, који је водио гроф Вилхелм I Холандски; а близу предикаонице налази се гроб Костеров. Оргуље, које држе четири порфирна стуба, покривају цео један зид од пода до крова, и имају четири тастијере, шездесет и четири регистра и пет хиљада цеви, од којих су по неке високе два пута колико каква холандска кућа. У том тренутку било је ту неколико странаца: органиста се не даде чекати, и ја имадох прилике да чујем, како вели Виктор Иго, да певају Божји топови. Веома стран у уметности, не бих могао рећи у чему се оргуље харлемске цркве разликују од оргуља цркве Св. Павла у Лондону, или саборне цркве у Фрибургу, или базилике у Севиљи. Чуо сам обичан глас који објављује битку, за којим долази страшан тресак топовских пуцњева, рањеничких узвика и победничких свирака, који се одбијају од долине до долине, док се не изгубе тамо иза брегова; и тада се подиже мирна хармонија флаута, свирала и пастирских песама, које уливају у срце сву сласт сеоског живота; кад на један мах

цукне гром, развије се оркан, задрхте темељи цркве, а за тим бура се мало по мало утишава уз дрхтаве и свечане звуке легиона анђела, који лагано допиру из бескрајне даљине и шире се кроз облаке, праћени клетвом војске демона који ричу у дубинама земље. И најзад, весела арија из *Fille de madame Angot*[1], која вам казује да је све била шала и да се органиста препоручује љубазности странаца.

С висине звоника обухвата се погледом цело лепо харлемско поље, прошарано шумарцима, ветрењачама и селима; виде се оба велика канала који иду у Лејду и у Амстердам, избраздани великим баркама с једрима; виде се амстердамски звоници, ливаде старога харлемског језера, село Блумендал, окружено малим вилама и баштама; голе дуне које бране од бура овај мали земаљски рај, а тамо преко дуна Северно Море, које изгледа као модра и светла пруга кроз пару хоризонта. Изишавши из цркве, пођох једном улицом и шетах кроз варош без циља.

И ако у многим изгледима личи на све остале холандске вароши, Харлем има извесан сопствен карактер, због кога оставља у свести веома јасну успомену. То је лепа и прибрана варош, у којој путник осећа, јаче но у свима осталим варошима, жељу да има под својом руком ручицу жене или какве пријатељице. Ово је варош за жене. Широк ток воде, звани Спарне, који служи за канал за отицање између воде старога харлемског језера и залива Цијдер-језера, пресеца је, цепајући се у неко-

[1] *Кћи Госпође Анго* (весела оперета). Прев.

лико рукава и сву је окружава, као каква тврђава. Унутарњи канали су опвичени великим дрветима, која их готово сасвим покривају као какав свод од зеленила, тако да сваки канал изгледа мало баштенско језеро, а барке, велике и мале, јуре кроз хлад, са изразом као да иду у шетњу, а не својим послом. Све су улице поплочане, а све куће боје опеке, тако да се десно, лево, на земљи, на висини, на ма коју страну да се погледа, види само црвено и опет црвено, вечито црвено, као да је варош издубљена у каквој планини од крвавог јасписа. Велики број кућа има фасаде са осам, са десет, и чак са шеснаест степена, као оне црквице од хартије које праве деца маказама; и виде се веома мало огледала, ретки натписи на дућанима, али се не види никакав предмет обешен о прозоре. Улице су тако чисте, да се човек готово не усуђује да пусти да на њих падне прах од цигаре. После дугог хода не среће се жива душа, или се среће само по која девојчица од дванаест или четрнаест година, која иде сама у школу, с витицама опуштеним низ леђа и с књигом испод пазуха. Не чује се хука фабрика, ни лупа кола, ни вика продаваца. Цела варош има спољашност неке аристократске повучености и невине кокетерије, што на особит начин буди радозналост, која чини да човек иде, непрестано иде, не замарајући се никако, као да се после дугога хода имала открити каква пријатна тајна коју цела варош хоће да сакрије од странаца.

На југу вароши простире се веома лепа букова шума, за коју се мисли да је остатак грдне шуме која је у давна времена покривала велики део Холандске: испресецана стазама, прошарана

киосцима, кафанама, касинама разних друштава, а у средини има леп парк, у коме има кошута и јелена. На једном усамљеном и мрачном месту налази се мали споменик, подигнут 1823. год., у част Лоренца Костера, који је, како легенда прича, ту одсекао оне чувене гранчице од букве у које је урезао прва писмена. Пређох свима мрачним кутовима шуме, сретох једног дечка који ме поздрави љубазним *Bon jour*, окрећући лице на другу страну; упитах за пут једну девојку, у које је глава била окружена златом, и која поцрвене као рак; затражих ватре у једног сељака, који читаше новине; прођох поред једне амазонке, која ме погледа с два ока светла као ведро небо, и вратих се ка уласку у шуму, где је један музеј модерног холандског сликарства, преко кога могу прећи ћутке, без гриже савести.

Добро је ипак приметити, поводом овога музеја, да је холандско сликарство у последња времена учинило, у разним погледима, частан напредак. Омиљена врста је увек мали пејзаж, и у овоме се није ништа променило; али интимно сликарство се уздигло на више висине. Напустило је талог виших сталежа, да слика средњи сталеж; изишло је из крчма, да се с љубављу преда оном трезвеном, строгом и храбром народу рибара, који ћутећи ради и труди на холандској обали од Хелдера до ушћа Маса; заборавило је оргије и игре плебејске, да представи морнара који полази у лов на харинге, а жена му шиље с обале последње збогом, довикујући му: — „Нека те Бог прати!“ — рибара који се враћа, после дугога пута, у свој омиљени Схевенинген, и децу која му трче у су-

срет раширених руку: море узнемирено буром и породицу којег морнара која с висине дуна преплашено тражи, очима пуним суза, какву црну тачку на мрачном хоризонту. Сувишна префињеност је ишчезла; рад је постао шири и слободнији. Мало уметника одлази изван своје отаџбине да учи, и ови губе свој народни карактер; али већина остаје, и њихово сликарство, нарочито пејзаж, још је, као и пре, верно огледало земље, — оригинално и скромно сликарство, пуно туге, нежности и мира.

Близу шуме налази се башта господина Кревлаге, који је најчувенији произвођач лала у Холандској.

Ова реч „лала“ подсећа на једну од најчудноватијих народних будалаштина које су икада биле на свету, а која се збила у Холандској око половине седамнаестог века. Земља је, у то време, била достигла врхунац напретка: стару штедњу била је заменила раскош; куће богаташа, још веома скромне у почетку века, биле су се претвориле у мале краљевске палате; плиш, свила, бисер били су отерали патријархалну простоту старе ношње; Холандска се била начинила таштом, славољубивом и расипном. Пошто су напунили куће сликама, застиркама, порцеланом, драгоценим предметима из свих европских и азијских земаља, богати трговци великих холандских вароши отпочеше трошити знатне суме, да украсе своје баште лалом, која је цвет који одговара боље од сваког другог оној урођеној лакомости за веома живим бојама, коју холандски народ показује на толиким примерима. Ово тражење лала брзо произведе њихово гајење; на све стране отворише се баште, извршише се сту-

дије, тражаху се нови варијетети омиљенога цвећа: за кратко време поста општа утакмица; на све стране изникоше лале никад невиђене, чудноватих облика, непознатих нијанаса, неочекиваних комбинација боја, пуних контраста, каприса и изненађења; цене чудновато скочише; какво ново шаренило, какав ново добивени облик ових добросрећних листова били су добро имање; хиљаде лица се одаде тим студијама с бесом поманиталих; и у целој земљи није се више говорило ни о чем другом до о дршкама, бојама, о главицама, о семену. Ова се манија толико разви, да јој се цела Европа смејала. Главице најређих лала достигоше фабулозну цену; неке су биле богатство као каква кућа, имање, воденица, и биле су даване у мираз девојкама из богатих породица. За један лукац лале дата су, у не знам којој вароши, двоја кола жита, четвора кола јечма, четири вола, дванаест оваца, два бурета вина, четири бурета пива, хиљаду фуната сира, читав пар одела и једна сребрна купа. Лукац лале, зване *Адмирал Лифкенскоек*, био је продат за осам хиљада осам стотина динара. Лукац друге једне лале, зване *Semper Augustus*, био је купљен по цену од тринаест хиљада холандских форината. Један лукац лале *Адмирал Енкхујзен* био је плаћен више од две хиљаде талира. Једнога дана, како су у целој Холандској биле још само две главице *Semper Augustus*-а, једна у Амстердаму, друга у Харлему, било је понуђено за једну од њих четири хиљаде шест стотина форината, сјајне каруце и два коња јабучила, с богатим амовима, и — понуда би одбијена. Други један купац понуди дванаест јутара земљишта, на

је ни он није могао добити. У записницима у Алкмару помиње се да се 1637. год. одржала у тој вароши јавна продаја сто двадесет лала, у корист Друштва за сирочад, и да је та продаја донела сто осамдесет хиљада динара. За тим се отпоче спекулисати са цвећем, а нарочито с лалама, као с државним хартијама и са акцијама. Поједини су продавали по огромне суме главице које нису имали, обавезујући се да их набаве за извесан одређени дан; и тако се спекулисало с много већим бројем лала, но што би их могла дати цела Холандска. Прича се да их је само једна холандска варош продала за двадесет милиона динара, и да је један амстердамски трговац зарадио на овој трговини више од шездесет и осам хиљада форината за четири месеца. Једни су продавали оно што нису имали, други оно што нису никада могли имати; трговина је прелазила из руке у руку; плаћане су разлике; а цвеће, којим се многи свет богатио или због кога је пропадао, цветало је само у фантазији спекуланата. Најзад ствар дође дотле, да, пошто многи купци одбијаху да плате уговорене суме и пошто се из тога порађаху спорови и нереди, влада одлучи да се и ови дугови имају сматрати као обични дугови и да се плаћају законским путем; тада цене на један мах падоше до педесет форината за *Semper Augustus*, и срамна трговина престаде. Сада љубав према цвећу није више манија, него култ пун љубави, чији је главни храм варош Харлем. Он још снабдева цвећем велики део Европе и северну Америку. Варош је окружена баштама, које се пред крај априла и у почетку маја покривају

мирнадом лала, зумбула, каранфила, уншју *(Primula auricola)*, анемона, љутића, камелија, пресличице, кактуса, пеларгонија, који образују око Харлема неизмеран венац из кога путници са свих страна света беру, у проласку, китицу. Зумбул је за ово последњих година достигао високу част; али лала је још краљица стаза и највиша љубав Холандске. Требало би, кад би се могло, заменити перо кичицом Ван Хијсума или Менендеца, да се опише сјај ових смелих, раскошних, светлих боја, за које би се рекло, кад би се сензације ока могле упоредити са сензацијама уха, да су као усклици и осмеси радости и љубави у зеленој самоћи башта; рекло би се да опијају као шумна музика о каквој свечаности. Овде се види лала „војводе де Тол"; лале зване просте ра̂не, у више од шест стотина варијетета; дупле ра̂не; позне, подељене у једнобојне, у фине, у веома фине итд.; фине, подељене даље на љубичасте, ружичасте итд.; затим на страшне или папагаје, хибридне, лопове, распоређене у хиљаду редова по племенитости и елеганцији; са свима нијансама боја о којима може сањати људски ум; пегасте, пругасте, зарубљене, разнобојне, с листовима као таласи, као ројте, као венци; украшене златним и сребрним медаљама; које се разликују једна од друге с хиљаду имена генерала, сликара, птица, река, песника, вароши, краљица и хиљаду љубавних и хвалисавих придева, који подсећају на њихове метаморфозе, њихове авантуре и њихове тријумфе, и остављају у памети веома пријатну збрку лепих слика и нежних помисли.

После овога изгледа ми да могу отпутовати у Амстердам, куда ме гони несавладљиво љубопит-

ство; и већ стављам ногу, да уђем у вагон, и спремам се да заузмем лепо место близу прозора од вагона, кад осетих да ме неко ухвати за скут од капута; окренем се и видим сен једнога свога љубазног критичара из Италије, који ми, прекоревајући ме, вели: „Ех, а трговина, индустрија, фабричке радионице у Харлему; где сте их оставили?“ — „Ах! истина је“, одговарам; „Ви сте један од оних који захтевају опис, вођу, речник, трактат, индикатор, статистички преглед, све у једној књизи? Ех лепо, хоћу да Вас задовољим. Знајте, дакле, да у Харлему има веома богат музеј физичких, хемијских, оптичких, хидрауличких инструмената, који је оставио вароши неки Петар Тајлер ван дер Хулст, с потребном сумом, да се одређује сваке године на научењачке конкурсе; и славна ливница грчких и јеврејских слова; и неколико лепих фабрика памука, основаних под заштитом краља Вилхелма II; и перионице за рубље, чувене у целој Холандској, и...“ У овом тренутку зачу се звиждање за полазак: „Један тренут!“ довикну ми критичар, трудећи се да ме задржи на крилима од вагона; — „којих су дименсија машине у Тајлерову музеју? И колико памука производе на годину фабрике? И какав се сапун употребљава у перионицама?...“ „Ех! оставите ме мало на миру!“ одговорих му, затварајући крило, кад се воз већ био кренуо; зар не знате пословицу: да се не може, у исто време, певати и носити крст?“

А сада теби, Амстердаме с деведесет острва, северни Млеци, краљице Ђидер-језера!

АМСТЕРДАМ

Двојици путника, од којих би један био песник а други инжињер, који би заједно ишли, први пут, из Харлема у Амстердам, десио би се случај који се, мислим, не дешава често: инжињер би се осетио мало песник, а песник би желео бити на месту инжињереву. Таква је ова чудновата земља, у којој писац, да би задобио уобразиљу и пробудио одушевљење, не треба ништа друго да ради до да прорачунава километре, кубне метре воде и године рада, што чини да би спев о Холандској, без додатка пунога цифара, био слаба ствар, а потанком извешћу једнога инжињера не би било потребно ништа друго до стих и слик, па да буде сјајан спев.

Тек што се крене из Харлема, воз прелази преко једног веома лепог гвозденог моста, са шест лукова, који се паднео над Спарном, и који се, одмах чим воз прође, отвара, као каквом мађијом, у средини, и прави слободан пролаз бродовима. Само два човека, покрећући једну машину на знак стра-

жара пруге, одвајају, за два минута, два лука моста и за исто толико време их, кад се приближује какав воз, поново састављају. На мало пошто се пређе мост, види се како се светле на хоризонту воде И-а.

Овде се осећа, јаче но игде, извесно осећање немира, који често узнемирава онога ко путује Холандском први пут. Железничка пруга иде комадом земље који одваја дно старога харлемског мора од вода И-а, продужења које се зове И због свога облика, цидерског-језера, које улази унутра у земљу, између Амстердама и Северне Холандске, до дина Севернога Мора. Да би се саградила ова железничка пруга, која је била откривена 1839. год., пре исушивања харлемског језера, морале су се слагати фашине на фашине, шипови на шипове, камење на камење, песак на песак; морала се образовати нека врста вештачког земљоуза преко бара, створити, једном речи, земљиште преко кога је железничка пруга требало да пролази; и то је био посао пун тешкоћа и веома скуп, који и сада захтева сталне бриге и трошкове. Овај језик земље непрестано се сужава све до Халфвега, који је једина станица на прузи између Харлема и Амстердама. Овде су воде И-а и дно исушеног језера раздвојене колосалним уставама, којима је поверен опстанак доброга дела јужне Холандске. Кад би се ове уставе отвориле, варош Амстердам, стотине села, цело старо језеро, простор земље од педесет километара, био би поплављен и опустошен водом. Исушење харлемског језера умањило је ову опасност; али је није сасвим избегло; и зато се у Халфвегу налази нарочито

одељење тако зване управе вода, које пази на ове холандске Термопиле, са очима управљеним на непријатеља и рукама на оружју.

Пошто се прође станица Халфвег, види се у лево, тамо преко залива И-а, неко нејасно кретање, као хиљаде катарака на бродовима под ударцима буре, које се загњуравају у море и излазе из њега; а оно су, међутим, крила стотине ветрењача, у пола скривених насипима, које се простиру дуж обале Северне Холандске, у околини вароши Зандама, према Амстердаму. Мало доцније указује се Амстердам. На први поглед ове вароши, и пошто су се виделе све остале холандске вароши, човек се не може уздржати од покрета изненађења. Имате пред собом шуму од веома високих ветрењача, у облику кула, звоника, кула светиља, пирамида, зарубљених конуса, ваздушастих кућа, које покрећу на све стране своја грдна укрштена крила и образују изнад кровова и купола неизмерно кружење, као какав облак грдних птица које ударају крилима изнад вароши. У сред ових ветрењача дижу се безбројне мале фабричке куле, катарке, звоници фантастичне архитектуре, као какве чудновате грађевине, слемена кућа, врхови, непознати облици; тамо даље друга крила збијених и изукрштаних ветрењача, тако да изгледају као веома пространа мрежа обешена у ваздуху; цела је варош црна; небо ниско и немирно; — то је величанствен, збркан и чудноват призор, и пошто се он види улази се с веома живим љубопитством у Амстердам.

Тешко је изразити први утисак који производи ова варош, тек што се прођу неколике улице. Изгледа огромна и неуређена варош; Млеци, увећани

и поружнели; холандска варош, али виђена кроз лупу која је показује три пута већом; престоница замишљене Холандске, с педесет милиона становника; стара метропола, коју је основао какав гигантски народ на делти какве огромне реке, да служи као пристаниште флоте од десет хиљада лађа; величанствена, строга, готово тужна варош, која буди осећање чуђења, које вас натерује да мислите.

Варош, која лежи на обали И-а, подигнута је на деведесет острва, која су готово сва правоугаона, састављена међу собом с готово триста и педесет мостова. Њен облик је савршен полукруг, којим јуре многи канали у облику концентричних лукова, с каналом који затвара варош, који су испресецани другим каналима који додирују средиште, као конци паукове мреже. Широк ток воде, звани Амстел, који образује с речју *dam* (дига, насип) име Амстердама, дели варош у два готово једнака дела, и одлази у И. Готово све куће су подигнуте на шиповима, због чега се обично каже, да би варош Амстердам, кад би се искренула, дала изглед велике шуме без лишћа и без грана; а готово сви канали су оивичени двема широким улицама и двама редовима липа.

Ова правилност облика, због које поглед може да се простире на све стране, даје вароши величанствено диван израз. При сваком скретању улице виде се у новом правцу три, четири, па чак и шест покретних мостова, једни усправљени, други спуштени, трећи у покрету, који представљају оку низ врата и неразмрсиву збрку балвана и ланаца, тако да човек помишља да је Амстердам састављен

из многих непријатељских логора, међу собом и једни према другима утврђених. Канали, велики као реке, образују овде онде окуке и простране басене, око којих се обилази, прелазећи преко низа мостова, спојених једни с другима. Са свих раскршћа виде се далеки изгледи других мостова, других канала, бродова, зграда, покривених лаком маглом која преспективу прави још већом.

Куће су, у сравњењу с кућама осталих холандских вароши, готово све веома високе, црне, с прозорима и вратима бело опточеним, са шиљастим и степеничастим фасадама, украшене барељефима који представљају урне, цвеће и животиње; готово све су заштићене напред малим стубовима, балустрадама, решеткама, ланцима, гвозденим полугама, и одвојене су једне од других малим зидовима и оградама; а у унутрашњости врата ових напред иставључених тврђава, које запремају добар део улице, налазе се мали столови, клупе са судовима цвећа, столице, ведрице, колица, корпе, олупине од старог намештаја, тако да, посматрајући улице с које од крајњих тачака, изгледа да су становници изнели због опште сеобе на поље цео кућни намештај. Веома многе куће имају један спрат који стоји испод уличног нивоа, у који се силази малим дрвеним или каменим степеницама; а у овој празнини између улице и зида су судови са цвећем, посуђе, роба изложена продаји, свет заузет послом, збркан и мрачан живот, који готово мили под ногама пролазника.

Главне улице представљају јединствен призор на свету. Канали су покривени бродовима и великим баркама, а на улицама које их ивиче виде

се, на једној страни, гомиле буради, сандука, врећа, бала, на другој страни ред сјајних дућана. Овде гмиже свет лепо обучен, госпође, слушкиње, улични трговци, дућанџије; тамо свет груб, који лута, састављен од морнара и лађара, са својим женама и својом децом. Десно се чује живо ћеретање грађана, лево оштри и спори узвици поморског света. С једне стране се осећа мирис цвећа које украшава прозоре и привлачан мирис гостионица; с друге смрад од катрана и дим бедних кујна на баркама једрилицама. Овде се диже покретни мост, да пропусти какав брод; онде се гомила свет, да пређе преко некога моста, мало пре отворена, који се поново склапа; даље одатле какав чамац превози групу лица на другу обалу канала; у дну улице полази какав паробродић; с противног краја улази низ великих пуних барака; овде се отвара устава; тамо клизи какав *trekschuit*; ту у близини креће се воденица; тамо доле се побијају шипови за какву нову кућу. Шкрипа ланаца на мостовима меша се с лупом кола, звиждање паробода прекида арије звоника, укад од бродова укрштају се с мирисом дрвета, фијакер пролази поред барке, дућан се огледа у каналу, једра се одбијају у излозима; сухоземски и поморски живот додирују једно друго, укрштају се, прелазе једно преко другога и мешају се у новом и веселом призору као каква свечаност савеза и мира.

Ако се из главних улица пређе у старе крајеве варош, призор се потпуно мења. Најуже улице у Толеду, најмрачније уличице у Ђенови, најчудноватије куће у Ротердаму нису ништа према узини, тами и архитектонској чудноватости која

се види у овим крајевима. Улице изгледају као пукотине које је створио земљотрес. Куће, високе и црне, у пола сакривене крпама простртим на прозорима и обешеним о ужад, толико су нагнуте, да плаше човека; некоје су се наднеле напред, као да хоће онога часа да препукну; друге се готово додирују крововима, допуштајући да се види само узан крајичак неба; друге су се нагле на две супротне стране, представљајући облик извринутог трапеза, и изгледају на куће с бине, у тренутку кад се износе, да се промени сцена. Да ли су биле нарочито тако саграђене због тока воде, или су се нагле због тога што је попустило земљиште? Има их који мисле да је због једне, а има их који мисле да је због друге ствари; али већина мисли да је због обадве, што ми изгледа најоснованије. Па и у овим лабиринтима, кроз које гмиже блед и тужан свет, за који је сунчев зрак Божји благослов, виде се судови с цвећем, огледалца и завесице на прозорима, који откривају сиромаштво које осећа нежну љубав према кући.

Најживописнији део вароши је који садржи крива линија Амстела око великог простора Нове Пијаце. Ту се виде укрштања мрачних улица и пустих канала, усамљене мале пијаце, окружене зидовима с којих каплье вода, куће покривене чађу, плесниве, испуцале, опале, које спира устајала и нечиста вода; пространи магацини, са свима вратима и прозорима затвореним; барке мале и велике, остављене у дну безизлазних канала, које изгледају као да очекују завереннке или вештице: гомиле материјала за грађевине, које представљају изглед остатака од паљевине или рушевина̂; ба-

сени воде покривени травом и мале блатне улице; зидови, вода, мостови, све црно и тужно, тако да буде у онога ко први пут туда пролази неко осећање немира, да се осећа дах претње неке несреће.

Ко воли противности, треба само да пређе са овог дела вароши на пијацу звану *dam*, где се стичу главне улице и где се налазе: краљевски дворац, берза, нова црква и споменик звани Метални крст, који је подигнут за спомен рата од 1830. године. Ту је веома жив и сталан покрет света и кола, што подсећа на *square* Трафалгар у Лондону, Сунчана врата у Мадриду и Магдаленину пијацу у Паризу. Ако се човек заустави ту један сат, ужива у најразноврснијем призору који се може видети у Холандској. Ту се виде: црвена и надувена лица високог трговачког племства, попрнела лица из колонија, странци у свима ступњевима плавога, вође, свирачи верглова, весници смрти с дугачким црним велом, мале беле капе слушкиња, разнобојни грудњаци циједер-језерских рибара, минђуше жена из Северне Холандске, сребрне дијадеме из Фризије, позлаћене качкете из Гронинга, жуте кошуље радника с тресетом, сукње пола црне а пола црвене сирочади из добротворних завода, чудновата одела острвских становника, веома несразмерни *ciqnons*,[1] карневалски шешири; велика рамена, велики куковн и велики стомаци; и цела ова процесија, увијена у дим од цигара и од лула, и праћена немачким, холандским, француским, фламанским, данским речима.

[1] Уплетене косе које женскиње носи на потиљку.
Прев.

тако да помишљате да сте се нашли у долини Јосафату или у подножју вавилонске куле.

С пијаце Дам стиже се, за неколико минута, на пристаниште, које такођер пружа веома чудноват изглед, тако да је немогуће представити га. На први поглед ништа се не разуме. На све стране се виде дига, мостови, уставе, палисади, басени, који представљају слику неизмерне тврђаве, саграђене тако лукаво, да нико не би могао успети да схвати њен облик; и заиста се у томе успева само помоћу карте и после истње од неколико часова. Из средине вароши полазе, на растојању хиљаду метара једна од друге, у противним правцима, две велике дига на лук, које обухватају и бране од мора два крајња дела Амстердама, који излазе из полукруга његових кућа, као врхови полумесеца. Ове две дига, од којих свака има велика врата снабдевена гигантском уставом, затварају два басена, у које може да уђе хиљаду великих бродова, и неколика острвца, на којима су магацини, арсенали и фабрике у којима раде хиљаде радника. Између двеју великих дига излазе напред неколике мање дига, образоване од јаких палисада, које служе за станице укрцавања великим пароброднма. На свима овим дигама дижу се куће, заклони, бараке, између којих гмиже гомила морнара, путника, носача, жена, дечака, каруца, кола, који су ту због одлазака и долазака, који се брзо ређају један за другим од раног јутра до у вече. С крајњих тачака ових дига обухвата се једним погледом цело пристаниште: две горе од бродова, са заставама од хиљаду боја, који су затворени у два велика басена; бродови који долазе из ве-

ликог северног канала и који улазе са раширеним једрима у Цијдер-језеро; велике и мале барке које се укрштају на свима странама залива: зелена обала Северне Холандске; стотину воденица у Зандаму; веома дугачак ред првих амстердамских кућа, које оцртавају на небу хиљаду својих црних тачака; безбројни стубови чађава дима, који се дижу од вароши ка сивоме хоризонту; и, кад су облаци у покрету, непрекидна, веома брза, чудновата промена боја и изгледа, због које човеку изгледа час да је у највеселијој, час у најтужнијој земљи на свету.

Кад се вратих у варош, да посебице посматрам зграде, прво што је привукло моју пажњу, били су звоници. У Амстердаму има храмова свих религија: синагоге, цркве за калвинисте реформаторе, цркве за лутеране који се строго придржавају аугзбуршке вероисповести, цркве за арминијанце, за меноните, за валонце, за епископске Инглезе, за презбитеријанске Инглезе, за католике, за Грке шизматике; и свака од ових цркава уздиже небу звоник, који изгледа да је саграђен да победи све остале у оригиналности и чудноватости. Оно што вели Виктор Иго о фламанским архитектима, који су саградили звонике: стављајући изврнути суд за салату на судијску капу, кутију за шећер на суд за салату, боцу на кутију за шећер и путир на боцу, може се делом пренети и на амстердамске звонике. Некоји су образовани од киоска или малих храмова стављених једни на друге, други од многих малих кула које се извлаче једна из друге, тако да изгледа да би се, кад би се ударила највиша, цео звоник морао скупити

као дурбин; други су уски као мунарета, готово из цела начињени од гвожђа, украшени, позлаћени, изрецкани, прозрачни; други су украшени од средине на ниже малим терасама, балустрадама, луковима, стубовима; готово сви за тим с глобом или гвозденом круном на врху, у облику главице, на којој је друга једна круна, која, опет, држи лопту, а ова држи мотку, на којој се, опет, налази какав други предмет, који, може бити, још није последњи, — нешто као кулице које граде деца, мећући, једну на другу, све ситнице које им долазе до руку.

Међу знаменитим зградама, којих нема много, је краљевски дворац, први међу холандским дворцима, саграђен између 1648. год. и 1655., на тридесет хиљада шест стотина педесет и девет шипова; величанствен, тежак и црн, у коме је најлепши украс једна сала за игранке, за коју се вели да је најпространија у Европи, а највећа махна то што нема капије, због чега се обично назива кућа без врата. Обратно пак, зграда берзе, која се уздиже према њему, подигнута на тридесет и четири хиљаде шипова, зове се врата без куће, зато што нема ничега другог значајног осим једне галерије са седамнаест стубова; игра речи, коју сваки Холанђанин сматра за дужност да понови странцима, осмејкујући се једва приметно крајевима усана. Ко дође у Амстердам у прву недељу Кермеса, који је холандски карневал, може да види у овој згради веома интересантан призор. Седам дана, у часове кад се на берзи не ради, она је отворена свој варошкој дечурлији, која јури унутра, правећи паклену ларму од пиштаљака, добоша и

узвика; слобода, коју је, ако је истинита традиција, општина допустила у част неколиких дечака, који су, играјући се близу старе берзе, открили Шпањолце, који су се спремали да баце у ваздух зграду с бродом пуним барута, и отишли да известе о томе грађане и тако омели непријатељски покушај. Осим краљевског двора и берзе леп су украс Амстердама индустријска палата, начињена од стаклета и од гвожђа, с веома лаком куполом на врху, која јој из даљине, кад удари у њу сунце, даје изглед велике џамије; а као историјски споменици — старе куле које се дижу на обали пристаништа.

Између ових кула има једна која се зове *Кула угла суза* или *Кула суза*, јер ту се пре укрцаваху холандски морнари за далеке путове, а њихове породице одлажаху близу ове куле, да их испрате и виде кад отпутују, и плакаху. Изнад врата се налази груб барељеф, са обележеним датумом 1569. год., који представља пристаниште, лађу при поласку и жену која плаче; а намештен је у спомен жене морнара, која је умрла од бола због одласка свога мужа.

Готово сви странци који долазе да виде ову кулу, бацивши поглед на барељеф и на *Вођу*, који објашњава шта он представља, окрећу се мору, као да траже брод који одлази, и остају неко време замишљени. На шта мисле? Може бити на оно на шта сам и ја мислио. Прате тај брод у арктичка мора, у лов на китове или на тражење каквог новог пута за Индију, и пред њихову свест излази као каква визија страшна епопеја холандске марине у сред поларних страхота: мора претрпана

ледом: хладноћа од које отпада, у комадима, кожа на лицу и на рукама; бели медведи који нападају на морнаре и ломе зубима оружје; морски коњи који у чопорима јуре, да преврну шалупе; стене од леда које ваљају таласи и ветар, простране и покретне ледене равнице које затварају и крше флоте; пуста острва засејана морнарским лешинама, комади раздробљених лађа, кожни опасачи које су изгризли гладни утопљеници у очајној агонији; за тим, гомиле китова који обилазе око лађа, страшна рика рањенога чудовишта у окрвављеној води барке изврнуте ударцима репа, бродоломници који лутају полунаги кроз маглу и мрак, склоништа ископана у леду и сан који се завршује смрћу. За тим опет безгранична бела и магловита самоћа, у којој се не чује никакав други шум осим ударца весала на шалупама, које понављају шупљине, и тужни крици морске телади; за тим, дуге пустиње, у којима нема више трага живота, где су неизмерне планине од леда, огромни непознати простори, вековни снегови, вечита зима, свечана туга поларних ноћи, бескрајна тишина у којој се душа плаши, морнари исцрпени, унакажени, на смрти, клече на крову и управљају склопљене руке ка хоризонту запаљеном северном зором, молећи Бога да опет виде сунце и отаџбину. Научењаци, трговци, песници, — сви се клањају пред тим скромним претечама, који су обележили својим скелетима на неугрљаном снегу пола прву стазу живота.

Од ове куле, скрећући у десно и настављајући њим дуж пристаништа, долази се на Плантаџије, простран крај, састављен од два острва спојена многим мостовима, у коме има један парк,

једна зоолошка и ботаничка башта, које образују велику оазу, зелену и веселу, у сред модре воде и црних кућа. Ту су музички концерти, ту су ноћне свечаности, ту је цвет амстердамске лепоте, — цвет који, на добру срећу путника са осетљивим чулом, шири пријатан мирис; али који не опија; од које опасности, у сваком случају, нема бољег уточишта од зоолошке баште, која је својина друштва које има петнаест хиљада чланова, — најлепша зоолошка башта у Холандској, која их, ипак, има веома лепих и од најбогатијих у Европи; у којој се лако заборављају, у сред веома великих дабдевњака из Јапана, змијских царева с Јаве и *bradypi didactyli*-а са Суринама, бледа лишца и очи, плаве као небо, лепих калвинисткиња.

Са Плантаџија, прешавши преко неколиких мостова и идући дуж неколико канала, долази се на велику пијацу *Boter Markt*, где се налази гигантска Ренбрантова статуа и канцеларија италијанског консулата. Са ове пијаце иде се у јеврејски крај, који је једна од амстердамских чудноватости. Запитах нашег веома љубазног консула за пут да одем тамо, и он ми одговори: — „Идите право, док не дођете у крај вароши неизмерно прљавији од свију оних које сте до сада видели, као *non plus ultra* нечистоће; то је јеврејски крај; нећете се преварити.“ — Пошао сам напред, свако може појмити с каквим љубопитством; прођох поред синагоге, зауставих се тренут на раскрсници, за тим наставих најужом улицом, и, после мало тренутака, упознадох јеврејски крај. Моје очекивање би премашено.

То је лабиринат уских, каљавих и мрачних улица, оивичених веома старим кућама, које би се, изгледа, морале срушити, кад би човек ударио у зид. На ужетима везаним између прозора и прозора, на окрајцима прозора, на клинцима закуцаним у врата љуљају се и лепршају се на влажним зидовима поцепане кошуље, искрпљене сукње, масна одела, упрљано рубље, панталоне у дроњцима. Пред вратима и на сломљеним степенима, у сред опалих капија, изложена је старудија.Islужени намештај, комаће оружја, побожни предмети, крпе од униформа, крњатци од оруђа, изломљене играчке, гвоздени предмети, судови, поцепане завесе, крпе, све ствари које немају више имена ни на каквом људском језику, све оно што су покварили и уништили рђа, мољац, ватра, пропадање, неред, раскош, болест, беда, смрт: све оно што слуге избацују напоље, што телали презиру, што просјаци одгурују ногама, на шта ни животиње не обраћају пажње; све оно што крчи простор, што прља, што смрди, што је одвратно, што носи заразу; — све се налази ту на гомили, наслагано једно на друго, намењено некој тајанственој трговини, стављено, на непредвиђен начин, једно с другим, спремљено за невероватне преображаје. У сред овога гробља од ствари, овога Вавилона од нечистоће, гмиже мршав, убог, вашљив свет, према коме су гитани[1] из Албаисина у Гренади чист и намирисан свет. Као у свима земљама, тако су и тамо позајмили од народа у коме живе боју коже и лица; али су сачували кукаст нос, шиљату браду, коврџасту косу,

[1] Цигани. Прев

све одлике семитске расе. Речник нема речи које би дале слику овога света. Коса кроз коју никада није прошао чешаљ, очи од којих се језа хвата, мршавост исушених лешева, ружноћа која је гадна, стар свет који је једва сачувао људски облик, увијен у сваковрсно одело на коме се више не распознаје ни боја, ни облик, ни коме полу припада, из кога излазе и, дрхтећи, пружају се скелетске руке са оштрим зглавковима скакаваца или паука. Сви се послови врше на сред улице. Жене прже рибу на малим пећима, девојке љуљају малу децу, људи претурају своје старудије, полунаги дечаци се ваљају по плочнику покривеном иструлелим поврћем и уквареном рибом; излапеле старице, седећи на земљи, чешу, својим ноктима као у дивљих животиња, сврабеж свога нечистог тела, откривајући, с непоимањем дивљака, скривене дроњке и удове од којих се око гади. Прелазећи дуге просторе на прстима, запушујући по који пут нос, пазећи да не пређем очима ствари, чији призор не бих могао издржати, протрчах готово све ове улице, и кад изиђох на обалу широког канала, на отворено и чисто место, учини ми се да сам упао у земаљски рај, и жудно удисах ваздух у коме се осећао катран.

У Амстердаму има, као и у свима осталим холандским варошима, много особених друштава, од којих нека имају важност националних установа: најглавније од њих је *Друштво јавне користи*, основано 1784. год., које је готово друга влада у Холандској. Његов је циљ образовање народа, што врши издавањем елементарних дела, јавним саставима за читање, радничким библио-

текама, школама за основно образовање, стручним школама, школама за певање, уточиштима, штедионицама, наградама за добро владање, одликовањима за храброст и пожртвовање. Друштво, којим управља управни одбор, састављен од десет директора и једног главног секретара, састоји се из више од петнаест хиљада чланова, који су подељени у три стотине група, које образују толико исто независних друштава, раширених по варошима, по селима, по најмањим општинама у држави. Сваки члан плаћа мало нешто више од десет динара годишње. Са сумом (скромном, према обимности установе) која се добива од овог улога друштво врши, како веле Холанђани, неку врсту безимене управе над јавним животом: сједињује, везом непристрасног доброчинства, све верске секте; обилато шири целом земљом образовање, помоћ, окрепљење; и као што је поникло независно, тако ради и наставља, верно начелу Холанђана да дрво доброчинства треба да расте без накалемљивања и без потпоре. Друга друштва, као *Arti et amicitiae*, *Felix meritis*, *Doctrina et amicitia*, имају за циљ јачање уметности и наука, покрећу јавне изложбе, утакмице, јавна предавања, и у исто време су сјајна места састанака, снабдевена лепим библиотекама и готово свима великим европским политичким листовима.

О добротворним амстердамским установама могла би се написати читава књига. Познате су речи које је Луј XIV, кад се спремао да упадне у Холандску, рекао Карлу II, енглеском краљу: „Немојте се бојати за Амстердам; ја се чврсто надам да ће га провиђење спасти, ако не због

чега другог, а оно из призрења према његову милосрђу према сиромашнима". Ту све људске беде налазе уточишта и рада. Најдивније између свију је уточиште сирочади амстердамских грађана, које је имало част да прими онога бесмртнога Ван Спејка, који је, 1831. год., на води Схелде, спасао част холандске заставе, жртвујући свој живот. Ова сирочад имају веома интересантно одело, полуцрвено полу црно, тако да, посматрани с профила, с једне стране изгледају обучени за какву карневалску свечаност, а с друге за погребну церемонију; и ова чудновата ношња била је изабрана зато, да их могу распознати кафеџије, којима је забрањено да их пуштају да улазе и да праве изгреде, и железнички чиновници, који не смеју да их пусте да путују без допуштења директора: што би се, узгред буди речено, могло постићи и мање смешном ношњом. Ова се двобојна сирочад виде на све стране, свежа, чиста и љубазна, тако да увесељавају срце. На свима јавним свечаностима заузимају прво место; на свима свечаним церемонијама чује се њихово певање; камен темељац народних споменика постављају њихове руке; а народ их воли и почаствује.

Завршујући говор о установама, требало би поменути особите индустрије у Амстердаму, као префињавање боракса и камфора и фабрикацију глеђа; али то су ствари које треба оставити енциклопедијским путницима будућности. Заслужује, међутим, нарочити помен глачање дијаманата, једна од најглавнијих амстердамских индустрија, којом се, као што је била дуго времена у Европи тајна Јевреја у Анверсу и Амстердаму, и сада баве је-

дино обрезани. Ова трговина достиже сваке године суму од сто милиона динара и обезбеђује живот више од десет хиљада лица. Једна од најбољих радионица је у Цванербургерштрату, у којој сами радници објашњују на француском језику три радње: резање, прво глачање и дефинитивно глачање, које врше на очи посетилаца, с лупкошћу и вештином којима се треба дивити. Лепо је видети оне скромне каменчиће, који личе на комадиће прљаве гумарабике, које би човек, кад би их нашао у кући, избацио кроз прозор заједно с комадима цигара; лепо је видети их како се, за мало тренутака, преображавају, пале, готово оживљују неким сјајним и свечаним животом, као да разумеју судбину која их је извукла из утробе земље, да служе светској жудњи за сјајем. Коликих ли ће догађаја бити сведок, или чинилац, или узрок овај мали камен, који радник стеже међу прсте своје гвоздене рукавице! Може бити да ће отићи да сија на глави какве краљице, која ће га једне ноћи оставити у својим фијокама, бежећи од гомиле која је провалила дворска врата. Кад буде пао у руке каквога комунисте, сијаће, после неког времена, на столу кривичног суда, поред каквог ножа упрљаног крвљу. Проћи ће кроз дуги низ свадаба, гозаба, игранака, а за тим ће, пролетевши кроз врата *Mont de piété* или кроз прозор каквих нападнутих каруца, отићи, из руке у руку, из земље у земљу, да светли на прстима какве кнегиње у петроградској оперској ложи. Одатле ће отићи да дода коју искру више на сабљи каквога паше у Малој Азији; за тим ће искушавати врлину какве шеснаестогодишње модискиње у кварту Св. Антонија у Паризу; и,

најзад, ко зна? — да краси часовник праунука онога који га је први изложио свету, да му се диви; јер има међу овим радницима таквих, који толико остављају на страну, да могу да оставе добар капитал своме потомству. Између осталих био је, има неколико година, у радионици Цваненбургерштрата, стари Јеврејин, који је израдио чувени дијамант Кохинор, који му је донео, осим велике почасне медаље с париске изложбе, награду од десет хиљада форината и леп поклон од инглеске краљице.

У Амстердаму се налази најлепши сликарски музеј у Холандској.

Странац који овамо долази, унапред спремљен да се диви двама највећим ремек-делима холандског сликарства, нема потребу да пита где су. Тек што је прешао праг, види малу салу пуну света који се не миче и ћути; улази и налази се пред најсветијим делом храма: десно је Рембрантова *Ноћна стража*, лево *Банкет грађанске страже*, од Ван дер Хелста.

Пошто сам више пута видео ове две слике, често сам се забављао посматрајући оне који први пут улазе у ту салу. Готово сви, чим уђу, заустављају се, гледајући са чуђењем и на једну и на другу страну и за тим се окрећу десно. Рембрант побеђује.

Ноћна стража или, како би други хтео да је назове, *Излазак стрелаца* или и *Излазак чете Банинга Кока*, највећа Рембрантова слика, више је него слика, — то је призор, и то призор који збуњује. Сви француски критичари, хтевши изразити дејство које производи, послужили су се истим речима: *C'est écrasant*. Велики покрет људ-

свих лица велика светлост, велика помрчина: на први поглед ништа се друго не види, и за неколико тренутака не зна се на чему да се зауставе очи, па да се потруди да се схвати ова величанствена и сјајна збрка. Ту има официра, коњаника, дечака који трче, стрелаца који пуне пушке и испаљују их, младића који ударају у добош, света који се савија, говори, виче, креће рукама, — сви у различитоме оделу, са округлим шиљастим шеширима, перјаницама, качкетама, лаким шлемовима, гвозденим огрлицама, јачицама, прсницима извезеним златом, у чизмама, с чарапама у свима бојама, оружјем свих облика: и ова неуређена, бурна и светла чета одваја се од тамне основе слике и приближује се ка ономе који посматра. Прве две личности су Франц Банинг Кок, господар Пурмерланда и Илпендама, капетан чете, и његов ађутант, Виљем ван Ријтенберг, господар Влардингена, који иду напоредо. Једине две личности које су потпуно осветљене јесу овај ађутант, с прсником од биволье коже, златом украшен, са шпарном огрлицом, белом перјаницом и великим чизмама; и девојчица која иде за њим, с плавом и бисером украшеном косом и с хаљином од жутог сатина; све остале личности су у мраку или у сенци, изузевши главе које су све осветљене. Каквом светлошћу! Ево загонетке. Је ли то сунчана светлост? Је ли месечева? Је ли светлост зубље? Блистање као од злата, и од сребра, месечева одбијања, светлост од пламенова; личности, као девојчица с плавом косом, које изгледа да светле сопственом светлошћу, лица која изгледају осветљена пламеновима каквога пожара, светлуцања која засењују,

сенке, подземни освици и мрак, све се овде налази у хармонији и стављено једно према другоме с чудноватом смелошћу и ненадмашном вештином. Да ли има рђаво употребљене светлости? самовољног мрака? споредних предмета сувише истакнутих на штету личности? нејасних или смешних личности? празнина или неоправданих чудноватости? Све је казано о овој слици, која је била предмет слепог ентузиазма и немилосрдних критика, уздизана на небо, као светско чудо, и сматрана недостојном Рембранта, претресана, тумачена, објашњавана на хиљаду начина и хиљаду смислова. Али, поред свих критика, свих махна, свих противних тумачења, она је ту, има два века, триумфујући и славна, и што се више гледа, све се више осветљује и оживљује: и чак узгред виђена, она остаје за увек у памети са свим својим сјајем и свима својим тајанственостима, као каква дивна визија.

Слика Ван дер Хелста (сликар о коме се не зна ништа, изузев да се родио у Амстердаму, у почетку седамнаестог века, и да је у њему провео велики део свога живота) представља банкет, којим је амстердамска грађанска стража прославила минстерски мир 18. јуна 1648. год. Слика садржи двадесет и пет личности природне величине, све веома верни портрети познатих личности, од којих се чувају имена. То су официри, подофицири, заставници, стражари, груписани око стола, који се рукују један с другим, измењују здравице, управљају питања један на другога; а ко сече, ко једе, ко љушти поморанџе, сипа пиће.

Рембрантова слика је фантастична појава: слика Ван дер Хелста је огледало у коме се огледа

стварни живот. Ту нема јединства, нема противности, нема тајанствености: све су ствари представљене истом бригом и истом очевидношћу. Главе и руке, личности које су близу и оне које су далеко, челични оклопи и ките од чипака, пернати шешири и свилене заставе, сребрни рогови изобиља [1] и позлаћене купе; судови, чаршави, посуђе, јела, вина, оружје, украси, све се сија, блиста, вара, очарава. Главе, посматране једна за другом, су портрети ванредно израђени, с којих би лекар, са свом сигурношћу, могао извести закључак о темпераменту и преписати потребну негу за здравље свију. О рукама је оштроумно и с разлогом казано: да би се, одвојене од тела и помешане све заједно, могле распознати и поново ставити на сваку личност, без опасности да се преваримо, — толико су фино израђене, различне, оличене, тако да кажем, личностима којима припадају. Лице по лице, одело по одело, предмет по предмет, што се више гледа, све се више откривају појединости, ситнице, додири, маленкости, такве тачности и такве истинитости, да се човек запрепашћује. Шта више, она разноликост и онај сјај боја, добродушност и свежина лица, помпезно одело, хиљаду светлих предмета, дају сви скупа овој великој слици неки изглед свечаности и весеља, који, производећи заборављање вулгарности предмета, прелази на посматрача и буди у њега неко осећање пријатељске симпатије и ведрог див-

[1] *Рог изобиља* — рог пун цвећа и плодова, који се сматра као атрибут добрих богова: символ трговине и индустрије.
Прев.

љења, које се открива у љубазном осмејку и на лицима најнамргођенијих посетилаца.

Од Ремброанта је још у музеју велика слика, звана: *Старешине трговаца с чохом*, израђена деветнаест година после *Ноћне страже*, с мање младићске ватре и мање чудноватости уобразиље: али са свом јачином зрелога духа, што је исто толико дивно због дејства светло-тамнога, због израза лица, због снаге колорита, због сувишности живота: коју неко претпоставља *Стражи*. Од Ван дер Хелста има такођер друга слика: *Старешине братства Св. Себастијана у Амстердаму*, у коме сијају, и ако не толико живо као у *Банкету*, све дивне способности великога вештака.

Стен има овде осам слика, међу којима и свој портрет, која га представља млада, лепа, с дугом косом и с мирним и замишљеним изразом, који изгледа да вели: „Не, странци, нисам био распикућа, нисам био пијаница, нисам био рђав муж: то је бачена љага на мене: поштујте мој спомен".

Предмети његових слика су: слушкиња која чисти лонац, сељачка породица која се барком враћа кући, хлебар који прави хлеб, породична сцена, сеоска свадба, дечја свечаност, шарлатан на пијаци: сви са обичним пијаницама, обичним смехом, обичним смешним фигурама; све слике ванредно колорисане и осветљене. На његовој слици *Шарлатан*, нарочито, његова манија за смешним достиже последњи степен. Главе су као у наказа, лица су њушке, носеви су кљунови, леђа су сапи, руке су шапе, положаји тела су превијања, осмех им је као гримасе у маска: то су личности, најзад, чиј се лик може наћи само у судовима анатом-

ских кабинета или у животињским карикатурама Гранвиловим. Немогуће је задржати смеј; али се смеје, као што су се морали смејати посматрачи Гимилена, говорећи у својој души: — „Штета што је наказа“.

Па ипак: има један уметник који је спустио ову врсту сликарства још ниже од Стена, а то је био Адријан Браувер, један од најчувенијих несрећника у Холандској. Овај је био ученик Франца Ханса, опијао се с њим један пут дневно, док, гоњен од повериоца, не утече из Амстердама у Анверсу, где га ухапсише као шпиона и бацише у тамницу. Рубенс изради те га пустише из тамнице, и прими га у своју кућу; али је Рубенс уредно живео, те га Браувер, који је хтео да се скита, остави. Оде у Париз и тамо је живео веома неуредно, тако да се, сасвим изнурен, вратио у Анверсу и завршио свој бедни живот у дну болнице, а у тридесет другој години. Како се вукао само по крчмама и у рђаву друштву, то је и сликао само смешне и гадне сцене покварених жена и пијаних угурсуза, код којих је главна вредност жив и хармоничан колорит и оригиналност. Амстердамски музеј има две слике од њега; једну која представља *Борбу сељака* и другу, *Сеоске оргије*. У овој слици је сав Браувер. То је крчма, у којој су скупљени људи и жене, добро повукли, пију и пуше. Једна жена лежи на земљи мртва пијана, а дете јој плаче поред ње.

Херард Дау има у амстердамском музеју чувену слику: *Вечерња школа* или *Четири свеће*, која је достојна да стане напоредо с његовом *Идропиком* из музеја Лувра и међу нај-

ређе драгоцености холандског сликарства. То је мала слика, која представља, напред, учитеља с двојицом ученика и девојком, који седе око стола; друга девојка занима се ђачићем који пише на табли; а у дну су собе други дечаци који уче. Али оригиналност слике састоји се у овоме: фигуре су споредан део; а главни део, јунаци, предмет слике, једном речи, су четири свеће: једна која светли у чираку, остављеном на поду; друга која осветљава групу учитеља и два ученика; трећа, коју држи девојка, осветљава таблу; четврта, на сточићу у дну, у сред ученика који читају. Лако је разумети колику је разноликост светлости, сенака, блеска, треперења, искрâ, прелаза, један уметник као Дау умео исцрпсти из ова четири пламена; колике је неодређене тешкоће био себи створио, каквог га је грдног труда стало да их савлада, и с како дивном вештином их је савладао! Ова слика, насликана, као што је рекао један критичар, трепавицама детета тек рођеног, и покривена стакленом таблом као каква реликвија, била је продата 1766. год. за осам хиљада динара, год. 1808. за тридесет и пет хиљада, а, извесно, кад би ко хтео сад да је купи, не би било довољно ни да се дода једна нула на крају овог последњег броја.

Не бих никада свршио описивање, кад бих хтео приказати и само главне слике великих уметника које красе овај музеј. Меланхолични и узвишени Рајсдаел има овде једну сцену зиме и шуму *пуне његове душе*, као што се обично каже о његовим пејзажима; Тербурх има свој славни *Очински савет*; Вуверманс десет дивних слика, с мотивима из лова, битака и коња; Потер, Карел ди Жар-

ден, Ван Остад, Кујп, Мецу, Ван дер Верде. Евердинген заступљени су неколиким најлепшим радовима своје кичице; кад бих хтео покушати да дам пером њихову слику, узалуд бих се трудио. И ово није једини сликарски музеј у Амстердаму. Један музеј који је оставио вароши Ван дер Хоп, негдашњи посланик у парламенту, има готово двеста слика холандских и фламанских уметника; а осим ове, има неколико других веома богатих приватних галерија.

Али музеј *Ноћне страже* и *Банкета грађанске страже*, као што је први који се посећује, тако је и онај у који странци, пре но што би отпутовали из Амстердама за Северну Холандску и Фризију, где нема више музеја, долазе да кажу с Богом холандском сликарству. У овом тренутку затварам очи и изгледа ми да сам у сали *Страже* и *Банкета*, онога дана кад сам отишао тамо последњи пут. Помишљам да ћу, за мало, оставити, може бити да их никад више не видим, сва ова чуда људскога духа, и ова помисао ме ожалошћује. Холандско сликарство није пробудило у мени никакве дубоке емоције; ни једна слика није изазвала сузу у мојим очима; ни један лик није ме узнео на висину; ни један уметник није ми улио осећање живе, веселе, благодарне, одушевљене љубави. Па ипак, осећам да сам из холандских музеја понео собом благо. Остао ми је урезан у памети цео један народ, цела једна земља, цео један век. Шта више, да ли је обмана или стварни ефекат? Сви они ликови мирних домаћица, блажених старчића, угојене дечице, здравих и свежих девојака, добро затворених собица и добро

опремљених столова, кад их изазивам пред очи, чине да се осећам боље међу четири зида своје собице, да се скупљам с више уживања у своме углу, задовољнији но обично породичним животом, што имам сестре и сестриће; да благосиљам с више љубави своје огњиште и седам с ведријом веселошћу за прост и чист сто у својој кући. Није ли, зар, добро, пошто смо видели анђеле и божанске жене, надчовечанску љубав, велике несреће и велике триумфе; пошто смо дрхтали од ужаса, плакали, обожавали, сањали; пошто смо се уздигли мишљу и срцем изнад облака; није ли лепо, после свега тога, сићи поново мало на земљу, да се уверимо да не треба све презирати, да треба умети, у згодно време и на згодном месту, отрести се бриге, да се на овом малом свету, у осталом, не живи толико рђаво колико се прича, да живот треба примити онако како га Бог шиље, и да не треба бити: ни визионар, ни немиран, ни охол, ни неразборит, ни луд? И ово убеђење ми је улило у душу холандско сликарство, и нека је благословено холандско сликарство! Ученици анатомије, грађански стражари, стрелци, кметови, слушкиње, рибари, шјанице, куле, овце, лале, ветрењаче, модра мора и магловити хоризонти, останите ми за дуго времена пред очима, и нека ми, кад будете у мојој свести само нејасно сећање, остане врлина да радим, да разумно живим и да штедим, као прави Холанђанин, како бих се вратио, да вас опет видим, ако Бог то допусти!

Наполеону Великом било је досадно у Амстердаму; али ја чврсто верујем да је то његова кривица: ја сам се у њему лепо провео. Сви они ка-

нали, сви они мостови, они басени, она острвца, образују тако велику разноликост живописних изгледа, да, ма колико да се хода, никад се не свршује с гледањем. Има хиљаду начина да се пријатно проведе време. Иде се да се посматра долазак лађица из Утрехта, које доносе млеко; прате се велике барке, које у време селидбе преносе покућанство, са слушкињама, у белим малим капама, које стоје на задњем крају лађе; проводи се пола часа на малој кули краљевског двора, одакле се погледом обухвата залив И-а, старо харлемско језеро, утрехтске куле, црвени кровови у Зандаму, и она фантастична шума од катарака на бродовима, од звоника, и од воденица; присуствује се извлачењу блата из канала, оправљању мостова и устава, хиљаду предохрана које захтева ова веома чудновата варош, приморана да троши четири стотине хиљада форината годишње, да обузда своју воду; а кад нема чега другог, никада не оскудева призор слушкиња и слугу, који с пумпама и штрцаљкама перу са улице врата на кућама, прозоре на првом спрату и одело пролазника. У вече опет ту је улица, звана Калверстрат, оивичена двама редовима сјајних дућана и кафана, пола осветљеним а пола утонулим у мрак, у којој до дубоко у ноћ гмиже гомила, густа и спора, пуна пива и новаца, помешана с неком врстом *cocottes*, укочених и умотаних, које не гледају, не смеју се, не говоре и иду по три по четири, као да размишљају о нападима. Из улица осветљених и пуних света долази се, после неколико корака дуж мрачних канала, међу непокретне бродове, у сред дубоке тишине; одавде, прелазећи преко моста, до-

лази се у крај сиромашнога света, где се види светлуцање светлости у подземним дућанима и чује се свирка морнарских игранака; и тако се, не буди криво Наполеону I, свакога тренутка измењују призори и мисли.

Таква је ова чувена варош, чија је историја исто толико чудновата колико и њен облик и њен изглед. Једно јадно рибарско село, коме се још не зна имена, на крају једанаестог века, постаје, у шеснаестом веку, житарска пијаца целе северне Европе, расељује напредна пристаништа Цјдер-језера, прихвата у своје руке венецијанску, севиљску, лисабонску, анверску, брушку трговину, привлачи трговце из свих земаља, пригрљује изгнанике свих религија, савлађује страшне поплаве, одбрањује се од анабаптиста, осујећује замке Лејчестера, диктира закон Вилхелму II, одбија упад Луја XIV и, најзад, као све ствари на свету, опада, сјајећи још слабом светлошћу треће вароши француске царевине, званична почаст, веома слична орденима који се дају незадовољним чиновницима, да се утеше због каквог рђавог премештаја. Још је богата трговачка варош; али бојажљива, спора, везана за традиције, више пријатељица игре на берзи, него ли смелих подузећа, и која се такмичи, више лармајући но радећи, с Хамбургом и Ротердамом, који су пуни младости и нада. У пркос томе, он још чува величанство старога господара на морима, још је најлепши накит Уједињених Области и оставља код странца који из њега одлази строгу слику величине и моћи, коју никоја друга европска варош не може да избрише.

УТРЕХТ

Из Амстердама се обично прави шетња у ону чувену варош Утрехт, чије смо име, кад смо били дечаци и спремали се за испит из историје, толико пута изговорили, трудећи се да запамтимо 1713. годину. У Утрехт, који у себи нема ничега необичног за онога који је већ видео остале холандске вароши, иде се не толико из љубопитства, колико због тога да се може, доцније, везати за виђена места успомена на чувене догађаје који су се десили међу његовим зидовима. Одлази се, да се удахне ваздух оне вароши у којој је извршен најсвечанији чин холандске историје, савез нидерландских области против Филипа II: где је био потписан уговор који је повратио Европи мир после страшних ратова због наследства шпанског престола: где је пала под секиром војводе од Албе невина глава осамдесетогодишње Ван Димен: где су још живе и свеже успомене на светог Бонифација, на Хадријана VI, Карла V, на Луја XIV: где још ври ратоборно расположење старих епископа, које је прешло у крв ортодоксних калвиниста и ултрамонтанских католика.

Пут, полазећи из Амстердама, пролази поред Димермера, који је најдубљи *polder* [1] у Холандској, ивичи рукав Рајне звани Вехт и, пролазећи између вила и воћњака, стиже у варош Утрехт, која лежи у сред веома плодног поља, које натапа Рајна, измрежаног каналима и прошараног баштама и кућама.

Утрехт има, као и Лејда, тужан и свечан изглед велике, опале вароши, простране пусте пијаце, велике мирне улице и широке канале, у којима се огледају куће старога облика и мрачне боје. Али има једна нова ствар за странце. Канали су, као Арно у Фиренци и Сена у Паризу, дубоко затворени међу улице које их ивиче; а испод улица су радионице, магацини, дућани, станови, с вратима која излазе на воду и улицом као кровом. Варош је окружена лепим путевима и има чувено шеталиште, које је Луј XIV великодушно сачувао од својих војника: једна стаза дуга пола француске миље, осенчена са осам редова веома лепих липа.

Историја вароши Утрехта је великим делом изједначена са историјом њене катедрале, која је, може бити, од свих холандских цркава, доживела најчудноватије промене. Основао ју је око 720. године утрехтски владика; реконструисао ју је из основа, око половине тринаестог века, други један владика; оркан јој је однео, првога августа 1674. године, велики део, који после никако није поново сграђен; у шеснаестом веку је опустошише иконокласти [2]; век доцније Французи

[1] Исушено земљиште.

[2] Присталице секте која је противу икона. Прев.

је опет удесише за католички култ; после навале Луја XIV Холанђани поново установише у њој протестански култ; најзад, статуе, олтари, крстови, уђоше у њу и изиђоше из ње; били су подизани у њој и обарани, поштовани и презирани, при свакој промени ветра. Била је, извесно, у раније време, од најпространијих и најлепших цркава у Холандској: сада је оштећена и гола и запремљена великим делом клупама које јој дају изглед какве скупштине. Оркан од 1674. год., разоривши један њен део, одвоји цркву од највише јој куле, с које се види телескопом готово цела област Холандске, део Гелдрије и Брабанта, Ротердам, Амстердам, Боа-ле-дик, Лек, залив Цијдер, док један часовник, који има четрдесет и два звона, распростире ваздухом, заједно с откуцајима часова, љубавну романсу грофа Алмавиве или молитву Ломбарђана у првом крсташком рату.

Поред цркве је славни университет, основан 1636. год., који још даје живот вароши, и ако је пао, као и университет у Лејди, са своје пређашње висине. Лејденски университет има нарочито књижевни и научни, овај у Утрехту опет религиозни карактер, који он, у исто време, предаје вароши и добива га од ње, која је седиште протестанске ортодоксности. Зато се каже да се утрехтским улицама виде бледа и заморена лица пуритана, којих је на другим местима нестало, и која изгледају као сенке дозване из других времена. Народ има озбиљнији изглед но у другим варошима, жене показују манастирско држање, па чак и на студентима се види неки заостатак прибраног и покајничког живота, који не искључује ни пиво,

ни свечаности, ни ларму, ни рђаве поступке. Осим што је седиште ортодоксности, Утрехт је још од најјачих тврђавица католицизма, који исповеда двадесет и две хиљаде његових становника; и нико није заборавио буру која се развила у Холандској, кад је папа хтео опет да подигне у овој старој вароши епископску столицу, бура која је оживела стару мржњу између протестаната и католика и оборила министарство чувенога Торбеке, малога Кавура Уједињених Области.

Али у погледу религије, Утрехт има драко-цену реткост, достојну музеја, веома интересантан археолошки преостатак, главно седиште јансенистичке секте, која се не налази више, изван Ниских Земаља, у којима броји тридесет општина и неку хиљаду присталица, у стању уређене цркве. Црква, украшена простим натписом *Deo*[1], диже се у сред групе кућица, подигнутих у облику манастира и везаних међу собом малим двориштима осенченим родним дрветима; и у овом мирном и тужном склоништу, у коме је, нема томе много година, био само један улазак, који се затварао ноћу као врата какве тврђаве, чами старо Јансенијево учење и дремају његове последње присталице. И данас још свако ново наименовање објављује се папи, који редовно одговара булом, која се чита с предикаонице, за тим заклапа и заборавља. И тако овај мали Пор Роајал, у коме се већ осећа гробна хладноћа и тишина, још продужују свој последњи отпор противу смрти.

[1] Богу. Прев.

Од знатних установа Утрехт има само ковницу новца и школу за војне лекаре за краљевину и за колоније. Старе фабрике онога веома лепог плиша, који је био толико време чувен у Европи, ишчезле су. Осим катедрале нема никаквог другог споменика. Општинска је палата, у којој се чува какав стари кључ и по која стара застава, и сто на коме је био потписан утрехтски мир, зграда из 1830. године. Краљевски двор, који нисам видео, мора бити да је најскромнији између краљевских дворова, јер ме холандске вође, које ништа не заборављају, нису тамо одвукле.

Али овај је двор, ако је традиција истинита, био сведок једног комичног догађаја, који се десио Наполеону Великоме. За време његова веома кратког бављења у Утрехту, њему је била спремљена спаваћа соба брата му Луја, која је била поред купатила. Зна се да је он, ма где да је ишао, водио са собом слугу, чија је искључива дужност била да за њега држи у приправности купатило, у ма које доба дана или ноћи. У вече, кад стиже у Утрехт, рђаво расположен, као што је готово увек био у Холандској, леже рано и остави, да ли из непажње или нарочито, традиција не вели, врата од собе отворена. Слуга, одличан Бретанац, који је водио бригу о купатилу, спремивши што је било потребно за купање, у другој соби, где такође и спава у једном собичку мало удаљеном од цареве собе. Око поноћи слуга се пробуди на један шум, мучен боловима који гоне да се најкраћим путем стигне мети, скочи из постеље и у кошуљи како је био, мртав сањив, поче, пипајући, тражити врата. Нађе их али на своју несрећу, не познајући добро распоред соба,

место да оде куда је хтео, нађе се пред царевим вратима. Гурну, врата се отворише, уђе, и улазећи обори столицу. Страшан глас, онај глас, узвикну: — „Ко је?“ — Јадни младић, премрo од страха, упињаше се да одговори, али му речи изумиру на уснама; покуша да изиђе куда је ушао, али не може да нађе врата; збуњен, дрхтећи, покушава да изиђе на коју другу страну. — „Ко је?“ — понавља цар громовитим гласом, скачући на ноге. Слуга, сасвим изван себе, иде, пипа, заплиће за један сточић, обаљује другу столицу. Тада Наполеон, не сумњајући више да је издан, дохвата свој велики сребрни сат, јурне на несрећника, шчепа га за гушу, и вичући за помоћ колико га грло носи, поче га ударати у главу страшним ударцима. Дотрчаше собари, дворани, ађутанти, маршал двора, с мачевима и свећама, и видеше... великога Наполеона и једнога слугу, обојицу у кошуљи, у сред страшног нереда, гледају један другога, један веома зачуђен, други са изразом најпонизнијег мољења, као у каквој позоришној пантомими. Вест о догађају разнесе се по вароши, по Холандској, по целој Европи; као увек, ширећи се, вест се промени; говорило се о атентату, о завери, о неуспелом убиству, о убијеном Наполеону, о општем поремећају.... а целој овој гужви била је узрок рђава вечера једнога слуге.

Али владалац који је оставио највише успомена у Утрехту био је Луј XIV. У Утрехт се иде, веле Французи, да се види задња страна медаље великога краља; а та задња страна медаље је рат од 1670. године, за време кога се он дуго бавио у овој вароши.

На тој задњој страни медаље Луја XIV записана је једна од најславнијих и најпоетскијих страна холандске историје.

Француска и Енглеска склапају савез да освоје Холандску. Из каквог разлога? Нема разлога. Скупштини, која тражи узрок, министри француског краља одговарају наводећи неучтиво писање новина и медаљу скована у Холандској с натписом увредљивим за Луја XIV. Инглески краљ, са своје стране, наводи као изговор једну слику на којој су представљени инглески бродови, ухваћени и спаљени, и што флота Уједињених Области није поздравила један енглески брод. Утроши се педесет милиона динара за ратну опрему. Француска изводи на море тридесет бродова пуних топова, Инглеска скупља флоту од сто једара. С француском војском, која има сто хиљада војника, дисциплинованом, вичном рату и праћеном страшном артилеријом, сједињује се војска минстерског владике и келнског изборника, која има двадесет хиљада људи. Војсковође се зову Конде, Тирен, Вобан, Луксембург; министар Лувоа председава главноме штабу; историчар Пелисон прати војску, да опише славне дела; Луј XIV, највећи владалац свога века, окружен својом сјајном кућом, праћен, као какав азијатски монарх, фалангом племића, кадета, Швајцараца с перјаницама, сви у сребру и злату, прати војску. Сва ова сила и ова величина, која би прегазила какву огромну царевину, прети једној малој земљи, коју су сви напустили, коју брани само двадесет и пет хиљада војника и двадесетогодишњи владалац, земљи која није снабдевена ратним материјалом, поцепаној странкама и узнемиреној из-

дајицама и уходама. Рат је објављен, сјајна војска великога краља предузима триумфални марш. Европа је прати. Луј XIV, на челу војске од тридесет хиљада војника, под заповедништвом Тирена, расипа злато и милости на своме путу, који се пред њим отвара као пред каквим богом. Четири вароши падају у једном тренутку у његове руке. Падају све тврђаве на Рајни и на Иселу. Кад виде из далека сјајне краљевске предстраже, непријатељи се растурају. Нападачка војска прелази Рајну, готово не наишавши на отпор, и овај прелазак се слави, као славан догађај, код војске, у Паризу, у свима француским варошима. Падају Дајзбурх, Цуифен, Арнхем, Нозембурх, Нимега, Схенк, Бомел. Утрехт шиље кључеве од својих капија победничкоме краљу. Сваки сат дана и ноћи донесе вест о каквом освојењу. Области Гелдрија и Овер-Исел су потчињене; Харден, близу Амстердама, је заузет. Четири француска коњаника долазе до под капије Мијдена, на две миље од престонице. Земља је пала у очајање. Амстердам се спрема да отвори капије упадачима, скупштина шиље четири посланика, да моле милост у краља. Дотле је доведена Република, која је пресуђивала спорове монарха! Посланици стижу у непријатељски табор, краљ неће да их прими; Лувоа их дочекује с презирањем. Најзад им се постављају погодбе мира: Холандска мора: да уступи све области преко Рајне и све сухоземне и поморске путове, којима непријатељ може да продре у њено срце; да плати двадесет милиона динара; да прими католичку вероисповест; да сваке године шиље француском краљу златну медаљу, на којој ће

бити написано да Холандска дугује своју слободу Лују XIV; и да прими услове које ће јој поднети инглески краљ и кнежеви минстерски и келнски.

Вест о овим увредљивим и несношљивим захтевима потпали у Амстердаму бес очајања. Скупштина, племство и народ одлуче да се бране до истраге. Отворе се диге на Мијдену које задржавају воду, и море провали у земље које су му дуго биле неприступне, поздрављено усклицима радости, као какав савезник и спасилац; амстердамско поље, безбројне виле, напредна села, Делфт, Лејда, све околине вароши беху поплављене; све је промењено: Амстердам је тврђава, окружена морем и заштићена бедемом од лађа; Холандска није више држава; она је флота, која ће, кад свака друга нада на спасење буде изгубљена, однети са собом богатство, владу и част отаџбине у удаљена пристаништа колонија. Збогом, величанствени коњаници, страшна артиљерија, сјајни ђенералштаби, површни тријумфи! Адмирал Рајтер убацује неред у инглеску и француску флоту, обезбеђује холандске обале и уводи трговачку флоту Индије у пристаниште острва Тексел; кнез од Оранжа приноси на жртву отаџбини своје богатство, проваљује у друге земље, потреса Шпанију; креће губернатора Фландрије, који му шиље регименте; задобива за себе немачког цара, који му шиље у помоћ Монтекукулија, на челу двадесет хиљада војника; ишчупава помоћ од бранденбуршког изборника, склања на мир Инглеску. Тако се одупиру Французима до зиме, која покрива Холандску ледом и снегом и задржава нападачку војску. Долази лепо време, и опет се отпочињу битке на суву и на мору.

Срећа се осмехује по који пут францускем оружју: али ни старања великог краља, ни геније његових славних војсковођа, ни напори његове грдне војске ништа не помажу да се победи Република. Конде узалуд покушава да продре у срце поплављене Холандске; Тирен не може да спречи да се кнез од Оранжа споји с војском Монтекукулија; Холанђани освоје Бон и навале на минстерског владику; инглески краљ иступа из савеза; француска војска је приморана да се остави предузећа. Упад је био триумфалан марш, повлачење је било безобзирно бежање; триумфални лукови, подигнути у Паризу да се прославе освојења, још нису били довршени, кад у њ стизаху предстраже разбијене војске; а Луј XIV, на кога се осмехивала Европа у почетку рата, био се, после изгубљеног рата, ухватио у коштац са целом Европом. Такав је триумф добила мала Холандска на великом владаоцу, љубав према отаџбини над бесом за освајањима, очај над свемоћи, правда над силом.

На мало миља од Утрехта, близу једне веома лепе шуме, налази се село Зајст, у које се иде путем, опшивеним парковима и вилама богатих ротерламских трговаца. У том селу има једна колонија оне веома чувене *Уједињене браће* или *Браће Чеха* или *Браће Моравaца*, који су верска секта, постала из секта̂ Валда и Јована Хуса, који су направили дар-мар у Европи. Желео сам и ја да видим непосредне потомке оних Валдеза и оних Хусита, „који су били спаљивани на свима ломачама, вешани на свима вешалима, раскидани свима точковима, рашчеречени свима коњима", и одох у Зајст. Ова кућа Моравaца била је основана око

половине прошлога века и има око двеста педесет лица, људи, жена и дечака. Изглед места је строг као живот становника. То су два пространа дворишта, одвојена широком улицом, од којих је свако с три стране затворено каквом великом зградом, голом као касарна. У једној од ових зграда су нежењени људи, ожењени и школе; у другој удовице, девојке, црква, пастор, поглавар општине. Приземни спрат запремају магацини, у којима је роба, делом рад самих Моравaца, као рукавице, сапуни, свеће; делом купљена, да се препрода по утврђеној цени и веома јевтино. Црква се састоји само из једне велике сале с две трибине за странце и простим клупама за браћу. Унутрашњост зграда личи на манастир. То су само дугачки ходници, с малим собама, у којима сваки брат живи у дубоком миру, радећи или молећи се Богу. Њихов је живот веома строг. Исповедају, бар по спољашњости, аугзбуршку исповест. Признају грех првога човека, али верују да је Исус својом смрћу потпуно очистио човечанство. Сматрају да се јединство цркве састоји више у добрим делима, која треба да скупе све Христове ученике у један једини разум и у једно једино срце, него ли у једнообразности вере. Практикују, у извесном смислу, заједницу имања и образују заједничку благајницу, од добровољних прилога. Врше сами сва потребна занимања: лекара, помоћника, саветодаваца, учитеља. Старији могу казнити опоменом, привременим удаљавањем и искључењем из братства. Дневна занимања су одређена као у каквој школи: молитва, нарочити састанци, предавања, рад, религиозни обреди у извесно одређено време и у

извесној одређеној класи браће. Да се дâ идеја о раду који влада у овом друштву, довољно је поменути, између толиких других чудноватих обичаја, да су различна доба женских означена пантљиком разне боје коју носе на глави. Девојке имају пантљику отворене ружичасте боје до десет година, црвену пантљику до осамнаест година, а бледо црвену до дана удаје; удате жене имају плаву пантљику, а удовице белу. Тако је у овом друштву свака ствар класификована, унапред одређена, одмерена: живот протиче као што каква машина ради; човек се креће као какав аутомат; правилник замењује вољу, а сахат управља мислима. Кад уђох у сред ове зграде, видех само двојицу слугу који су стајали непомични на прагу једних врата и једну девојку са црвеном пантљиком на прозору. Дворишта су била пуста; није се ни мува чула, није се видео знак живота. Пошто сам посматрао овде онде, као што се посматра гробље кроз шипке на решетци, кретох се, замишљен, у Утрехт.

БРОК

Још кад сам писао прве стране ове књиге, обично сам се одушевљавао у раду, помишљајући на задовољство које ћу осетити кад будем стигао до села Брока. Било је дана када сам клонуо духом и био заморен, када бих бацио у ватру све ове своје хартије; али је ова помисао савлађивала моју малаксалост. Слика Брока била је моја поларна звезда. „Колико још, док не дођеш до Брока?“ питали су ме код куће. А ја сам, уздишући, одговарао: „Још два месеца, — двадесет дана, — недељу дана“. Ево, најзад, дође толико жуђени дан. Весео сам и нестрпељив; желео бих да могу да се изразим, у исто време, пером, кичицом и гласом; имам хиљаду ствари да кажем, а не знам од куда да почнем; и смејем се самоме себи, као што ће се, вероватно, смејати и онај који буде ово читао.

У разним варошима у којима сам био, од Ротердама до Амстердама, више пута сам чуо да се говори о селу Броку, али увек узгред и тако.

да потакне, пре него да задовољи, моје љубопитство. Ово име Брок, кад сам га изговарао у каквоме кругу, све је засмејавало. Један, кога сам био запитао зашто се смеје, одговори ми суво: — „Зато што је смешна ствар". — Други један, у Хагу, рекао ми је онако између киселог и слатког: — „Ох, најзад, кад ће једном странци престати с тим добросрећним Броком? Зар немају других ствари, да нас исмевају?" — У Амстердаму, господар хотела, повлачећи на карти пут који сам имао да пређем, да одем у Брок, смејао се крипом, са изгледом као да је хтео рећи: — „Детињарије". — Од свих сам тражио ближа обавештења, али нико није хтео да ми их дâ. Слегаху раменима и говораху: — „Видећете". — Само по којој речи, измаклој овоме ономе, могао сам закључити да је то веома чудновато село: чувено због ове своје чудноватости још од прошлога века; описивано, илустровано, исмејавано; село које су странци узели као изговор, да избаце на рачун Холанђана масу басана и шала.

Остављам да се замисли љубопитство које ме је мучило. Довољно је рећи да сам сањао сваке ноћи Брок, и да бих морао написати читаву књигу, кад бих хтео описати сва фантастична, чудновата, немогућа села, која сам видео у тим сновима. Стало ме је труда да се одлучим да најпре одем у Утрехт, и, чим се вратих из Амстердама, отпутовах у тајанствено село.

Брок је у Северној Холандској, на половини пута, или готово тако, између вароши Едама и Амстердама, и мало удаљено од обале Цијдер-језера.

Морао сам, дакле, проћи залив И и прећи известан део северног канала.

Седох, рано из јутра, на једну од малих парних лађа, које полазе свакога часа преко дана у Алкмар и Хелдер, и за мало тренутака стигох у велики канал.

Ово је највећи канал у Холандској и од најдивнијих радова који су извршени у Европи у деветнаестом веку. Сви знају на који је начин и у ком циљу био отворен. Раније су велики бродови, хтевши да уђу у амстердамско пристаниште, морали да прођу цијдерски залив, прошаран спрудовима од песка и који узнемирују бесне буре. Овај прелазак, дугачак и пун опасности, био је нарочито тежак на месту на коме се цијдерски залив спаја са И заливом, због великог спруда песка, званога Пампије, који велики бродови нису могли прећи друкче, до скидајући део својих товара и помоћу вучења које је стајало много трошка и много губљења времена. Да би се отворио лакши пут за амстердамско пристаниште, сграђен је овај велики канал, који иде од залива И до Северног Мора, пресецајући целу Северну Холандску; дугачак готово осамдесет километара, широк четрдесет, дубок шест метара. Био је отпочет 1819. год., а свршен 1825., и стао је тридесет милиона динара. Захваљујући овом каналу, кад је погодно време, највећи бродови стижу за непуна двадесет и четири часа из Северног Мора у амстердамско пристаниште. Па ипак, варош је још, према осталим поморским варошима, у доста неповољном положају за трговину, јер је улазак северног канала, код острва Тексела, веома тежак; у самом каналу

бродови морају да се вуку; тако да прелаз стаје, од прилике, хиљаду динара; а кад су оштре зиме, вода се залеђује, и пловидба је онемогућена или успорена, и по неки пут је потребно потрошити до тридесет хиљада форината, да се отвори овуда пролазак. Али храброст Холанђана није се зауставила ни пред овом тешкоћом, и отворила је нов пут трговини. Други канал, на коме се сада ради, пресецаће залив И у правцу његове највеће дужине, одсећи ће дуне и изићи ће на море код села Вик-ан-зеа, одвајајући тако Северну Холандску од копна. Овај ће канал бити дугачак двадесет и пет километара и широк колико суецки: бродови ће њиме моћи стизати из мора у Амстердам за два часа и тридесет минута; један велики део И залива, испуњен материјама исцрпеним из канала, биће претворен у земљу за обделавање; и тако ће за увек бити затворен пут морским поплавама, које вечито прете Амстердаму. Радови, отпочети 1866. год., готово су довршени, и већ 25. септембра 1872. год. један брод друштва које врши ово велико предузеће триумфално је прошао новим путом, уз свечане поздраве велике вароши, као гласник који јавља напредак и срећу.

Тек што је брод прешао монументална врата северног канала, ишчезоше испред мојих очију залив, пристаниште, Амстердам, све, пошто је вода канала на овом месту за готово три метра ниже од морског нивоа; и више нисам видео ништа друго до миријаде катарака на бродовима, врхове звоника и крајеве крила на ветрењачама, који су се видели преко веома високих дига, у сред којих смо пролазили. С часа на час брод је пролазио

кроз једна тесна врата, обале су биле пусте, канал затворен са свих страна, хоризонат сакривен: изгледало је да пловимо кроз вијугасте опкопе какве поплављене тврђаве. На по часа после ове потајне пловидбе стигосмо у једно село, права загонетка од села, које је образовано из неколико обојених кућица, које су поређане дуж једне диге, и готово сасвим скривене редом дрвета подсечених у облику лепезе и засађених пред вратима, као да бране од погледа пролазника тајне домаћег живота. Брод прође кроз друга једна врата и изиђе у отворено поље, где ми се указа потпуно нов призор. Како је вода у каналу доста виша од поља које граничи канал, брод је пловио у висини врхова дрвета и димњака кућа које су ивичиле диге; и свет који је пролазио путем дизао је главу, да посматра брод, исто онако као што смо ми, мало раније, дизали главу да посматрамо свет, који је пролазио дигама. Сретали смо бродове које су вукли коњи, велике барке које су вукле читаве породице, уређене по добу старости, од деде до унука, а пред унуком пас; бродове који су долазили из Алкмара и Хелдера, пуне сељанака са златним кругом око главе; и видели смо са свих страна поља како плове барке с једрима, које изгледаху, пошто су канали скривени зеленим дигама, као да клизе по трави на ливадама.

Стигавши својој мети, сиђох, зауставих се да видим одлазак лађе, и за тим се, сасвим сам, упутих у Брок, који лево граничи један канал а десно ограда. Требало је да идем један час. Поље је било зелено, избраздано с хиљаду канала, прошарано групама дрвета и ветрењачама, и тихо као каква

стена. Веома лепе краве, беле и црне, лутаху или се одмараху на обали канала, без икога ко би их чувао, јата патака и гусака, белих као лабудови, пливала су у басенима; а по која мала барка, коју је терао какав сељак, пролазила је тамо и овамо водом између ливаде и ливаде. Она пространа равница, оживљена оним спорим и немим животом, уливала ми је неко осећање мира тако пријатно, да би ме и најслађа музика узнемирила као каква досадна ларма.

После пола часа хода, и ако се од Брока видео само врх од звоника, почех опажати овде онде по штогод што ми објављиваше близину села. Пут је ишао преко једне диге, на чијем су боку биле неколике куће. Једна од ових кућица од дрвета, која је кровом стизала на висину улице, груба, оронула, накривљена, тако да прави утисак на човека да је пре јазбина но кућа, имала је прозорчић, с белом завесом, привезаном на страни плавом пантљиком, која је допуштала да се види кроз окна сточић покривен шољама, чашама, цвећем, ситницама, светлим као предмети у каквом излогу. Тек што пређох ову кућу, видех два коца пободена у земљу, да придржавају ограду, оба обојена плавом бојом и испругана белим, као мотке од застава које се дижу о јавним светковинама. Мало подаље видех другу сељачку кућицу, пред којом су изложене ведрице, клупе, грабуље, лопате, мотке, свака ствар обојена црвеним, плавим, белим, жутим, и испругана и опвичена другим бојама, као оруђа код лакрдијаша. Наставих даље пут и видех друге сељачке куће с прозорима украшеним чипкама, пантљичицама, мрежи-

цама од гвожђа, покретним огледалцима, обешеним ситницама, с разнобојним ћерамидама и премазаним вратима. Што даље идем, све то више расту оживљеност и разноликост боја, чистоћа, сјај, помпа. Видим извезене завесице и пантљике ружичасте боје на прозорима воденица; кола и земљорадничке справе на којима су плочице, кругови и клинци сјајни као сребро; дрвене куће, премазане; заграде и плотови црвени и бели; прозори са оквима оивиченим двема или трима разнобојним пругама; и, најзад, најчудноватија од свих чудноватости: дрвета са стаблима обојеним бојом плавом као небо, од подножја до рачвања у гране.

Смејући се у себи овим чудноватостима, стигнем до једног пространог басена, окруженог густим и лиснатим дрветима, изнад којих се, на противној обали, диже један звоник. Осврнем се у наоколо: нема никога осим једног дечка, који се извалио на трави. Питам га: — „Брок“? — Поче се смејати и одговори: — „Брок“. — Тада погледам боље и видех како се светле, у сред зеленила, дрвета, с тако смешним, тако сјајним, тако јаким бојама, да ми се омаче усклик упрепашћења.

Обиђем басен, пређем на један мали дрвени мост, бео као снег, уђем у једну улицу, погледам.... Брок! Брок! Брок! Познајем га, не може бити сумње, не може бити ништа друго до Брок!

Замислите вертеп, с многим кућицама од тврде хартије, који је направио какав дечко од осам година; варош, направљену као што су оне у излозима какве радње с дечјим играчкама у Нирнбергу, село које је подигао какав кореограф према цртежу на кинеској лепези, скуп барака

обогаћених лакрдијаша, групу малих вила начињених да служе за позорниште марионетама, какву фантазију шијанога од опијума источњака, нешто што вас натерује да мислите у исто време на Јапан, на Индију, на Татарску, на Швајцарску, на стил *plateresco* и на *rococó* Помпадурин, и на онај који се види на зградама од шећера које посластичари излажу; једну мешавину варварског, нежног, поноситог, извештаченог, наивног, будаластог, која у исто време вређа добар укус, изазива осмехе, и задобива; замислите, најзад, најдетињастију настраност којој се може дати име село, и имаћете далеку слику Брока.

Све су куће опкољене баштицом, одвојеном од улице оградом боје плаве као небо, у облику балустраде или плота, с куглама, јабукама или поморанџама од дрвета на врху ограда. Улице, оивичене овим оградама, су веома тесне и направљене од малих, разнобојних плоча, стављених поребарке и комбинованих у сваковрсним цртежима, тако да изгледају, виђене из далека, као да су покривене турским шаловима. Куће, већи део од дрвета, све само с приземним спратом и веома мале, боје су ружичасте, црне, пепељаве, пурпурне, отворено плаве, боје планинских биљака; имају кровове покривене обојеним црепов има и расподређеним као кошке на штаху; стреје украшене неком врстом венца од дрвета изрецканога као чипке; фасаде на шиљак, са заставицом на врху, или малим копљем или чиме што личи на киту цвећа; прозори са окнима црвеним или плавим, украшени завесицама, везовима, пантљикама, мрежицама, ројтама, чарапавима, ситницама; врата шпа-

рана и позлаћена, изнад којих се виде сваковрсни барељефи, који представљају цвеће, мале фигуре и трофеје, у сред којих се чита име и занимање сопственика. Готово све куће имају двоја врата: једна напред, а друга позади куће; ова за улажење и излажење сваки дан, она напред се отварају само о свечаним приликама у животу, као о рођењу, смрти, свадбама.

Баште су исто толико чудновате колико и куће. Изгледају да су направљене за кепеце. Стазе су једва толико широке, да се може на њих ставити нога; леје се могу обухватити рукама; у сеницe с муком стају два човека, шћућуривши се; ограде од боровине не допиру ни до колена четворогодишњем детету. Између ових сеница и ових леја су мали канали, који изгледају да су направљени зато, да се на њих ставе барке од хартије, на које су се нагли дрвени мостови — детињска сувишност — са обојеним стубовима и оградама; басени велики колико каква када за купање, с лилипутанском барком унутра, која је везана црвеним танким ужетом за колац небесне боје; мале степенице, мали вртови за зелен, мала раскршћа, мали хладњаци, вратанца, кашјце, — све ствари које се могу измерити руком, прескочити скоком и бацити у ваздух ударцем песнице. Око кућа и око башта дижу се дрвета, подсечена у облику лепеза, перјаница, кругова, трапеза, са стаблима обојеним бело и плаветникасто, и тамо и овамо кућице од дрвета за домаће животиње, разнобојне, позлаћене и извајане као мали краљевски дворци за лутке.

Разгледавши прве куће и прве баште, уђох дубље у село. Нигде није било живе душе, ни на

улицама, ни на прозорима. Сва су врата била затворена, све завесице спуштене, сви канали пусти, све барке непокретне. Село је тако саграђено, да се ни у којој тачци не види четири или пет кућа; и што се даље одмиче, једна се скрива, друга се једва појављује, трећа излази цела напред; а са свих страна, у сред стабала дрвета, појављују се и нестаје пруга и тачака веома живих боја, као каква чета растурених маска које се играју жмуре. На сваком кораку се открива нов мали изглед као у позоришту, нова чудновата комбинација боја, нов каприс, нова смешна ствар. Изгледа као да треба сваки час да изиђе на сва она врата народић аутомата с турским цимбалима и малим добошима у рукама, као они који се покрећу на верголовима. С петесет корака човек обилази кућу, прелази мост, пролази башту, прелази улицу и враћа се на пређашње место. Дете нам изгледа човек, а човек нам изгледа цин. Све је мало, одмерено, зализано, обојено, исквареио, изопачено, детињасто. У почетку долази вам да се смејете; за тим вас обузима љутња, помишљајући да ће становници овога села мислити да ви село сматрате да је лепо; најзад, ова карикатура вам је мрска; назвали бисте глупацима све сопственике кућа; хтели бисте да их убедите да је њихов чувени Брок увреда и уметности и природе, и да они немају ни доброг укуса ни чистог разума. Али кад сте добро себи олакшали грдњом, почињете се поново смејати, и смеј, најзад, односи победу.

Пошто сам нешто мало ходао, не сретавши никога, осетих жељу да видим унутрашњост куће. Док сам гледао тамо и овамо, тражећи какву го-

стољубиву душу, зачух да ме неко зове: „*Monsieur*“ — и, окренувши се, видех жену на вратима, која ме бојажљиво упита: „*Foules fous foir une maison particulière?*“ — Примих позив; жена остави обућу на прагу, као што је обичај у свима кућама у овим крајевима, и уведе ме унутра. Била је то сиромашна удовица, као што ми рече тек што бејасмо ушли, и имала је само једну собу: али какву собу! Под је био покривен веома чистим асурама; намештај је био светао као абонос; ручице на орману, језичак на сандуку, испупчења на малом орману, ситни клинци на столицама, чак клинци забијени у зид, изгледаху као да су од сребра. Камин је био прави мали храм, сав покривен плочицама од мајолике, обојеним и чистим, као да никад нису виделе дима. На сточићу били су: дивит од бакра, перо од гвожђа и неколике ситнице, које би привукли пажњу и у излогу каквога златара. Ма на коју страну да погледам, светлела је по која ствар. Не видећи постеље, запитах сироту жену где спава. Место сваког одговора, приближи се зиду и отвори два крила неких врата скривених застиркама. Постеља је (како у тој кући, тако у свима другима) затворена у неку врсту ормана у зиду, и састоји се из душека и сламњаче, који су раширени на доњем делу зида, без дасака и без ногу: — постеља која може бити угодна зими, али у којој се лети човек, мора бити, гуши. Показа ми прибор којим је чистила ствари. Било је толико да се од њега могао дућан направити: метле, метлице, четкице за зубе, убрисачи, трешице, мале грабуље, четке, шишке, лопате, ките перја, ћезап, шпанска креда за прозоре, млетачки црвени прах за посуђе.

прашина од угља за бакар, прах за гвожђе, инглески црен за подове, и чак фина дрвца за чишћење микроскопско ситних сламчица, запалих на местима где се састављају две плоче.

Даде ми веома интересантних вести о манији за чистоћом, због које је село Брок чувено у Холандској. Нема много времена кад се на улазу у село читао натпис који је овако гласио: *Пре или после заласка сунца нико не може пушити у селу Броку, осим на лулу снабдевену поклопцем* (да се не би пепео растурао), *а кад се пролази село на коњу, забрањено је остати у седлу и коњ се мора водити.* Било је такођер забрањено проћи селом у колима, или са овцама или кравама или ма којом с другом животињом која би могла упрљати улице; и ако не постоји више ова забрана, кола и животиње још обилазе Брок, под утицајем старог обичаја. Пред свима кућама биле су, а види се још и сад по која, камене пљуваонице, у које су пушачи пљували с прозора. Обичај да је свет у кући без обуће још је у пуном јеку, тако да се пред свима вратима виде нагомилане ципеле, чизме и цокуле. Басна је оно што се прича о народним побунама које су се догодиле у Броку противу странаца који су бацали улицом коштице од трешања; али је истина да сваки грађанин, који види да падне лист или гранчица коју је донео ветар пред његову кућу, одлази, диже их и баца у канал. Даље, да се чисти од прашине обућа на пет стотина корака испред села, да има дечака који су плаћени да четири пута дневно дувају међу цигле на улици и да се у извесним кућама уносе гости на рукама,

да не упрљају под, — то су ствари које се причају — рече ми ова добра жена, — али које се вероватно никада нису чиниле. Па ипак, пре но што би ме пустила да изиђем, исприча ми причу која би — ако је истинита — готово омогућила веровање у оне чудноватости. — „У стара времена, — рече ми, — манија за чистоћом била је достигла до те тачке, да су жене, због рибања и прања, заборављале чак своје верске дужности. Сеоски свештеник, покушавши узалуд све начине уверавања, не би ли успео да престане тај скандал, одлучи се на нешто друго. Држао је беседу у којој је казао да ће свака холандска жена, која буде верно испунила своје дужности према Богу у земаљском животу, наћи на ономе свету тамо кућу пуну пуцату намештаја, оруђа и веома различних и драгоцених ситница, у којој ће моћи, немајући никаквих других послова, чистити, сапунити и глачати целе вечности, не могући никад казати да је свршила. Слика ове узвишене награде, помисао на ову неизмерну срећу, улише толики жар и толику побожност у жене у Броку, да су од тада у будуће увек ревносно посећивале верске обреде, и више никад их на ово није требало подстицати.

Па ипак, ни ова манија за чистоћом, ни архитектонска чудноватост коју сам описао, нису узрок полу-озбиљне славе села Брока. Ова слава је поникла због необичности у облицима и у обичајима, према којој оно што се сада види није више ништа. Данашњи Брок је само сенка старога Брока. Да се човек о овоме увери, треба да посети кућу која се налази на уласку у село и која је отворена странцима, а која је потпуни модел старих

кућа, и коју сопственик пажљиво чува као историјски споменик прошлих лудости. Спољашњост куће није различна од других барака за марионете. Оно што је дивно, то су собе и башта. Собе, веома мале, су многи базари, од којих би сваки тражио читаву књигу, да се опише. Холандска манија да гомилају предмете на предмете и да траже лепоту и елегантност у претераности веома различних украса овде се види отерана до суперлативног степена смешнога. Ту су фигурице од порцелана на орманима, кинеске шоље и кутије за шећер, на столовима и испод њих, тањири, обешени о зидове од тавана до пода, часовници, нојева јаја, мале барке, бродови, шкољке, судови, тањирићи, чаше, забијени у све међупросторе и скривени у све рупе; слике које представљају разне личности, према томе одакле се гледају; ормани пуни стотинама ситница; украси без имена, декорације без смисла, претрпаност, светљење, нескладност боја, рђав укус, тако невино варварски, да производи и задовољство и срџбу кад ово човек види. Али све ове необичности је веома много превазишла башта. Овде се виде мостови, метнути тек онако над јарке широке педаљ, пећине и водопади за вертеп, сељачке црквице, грчки храмови, кинески киосци, индијске пагоде, обојене статуе, мале лутке с позлаћеним рукама и ногама које искачу из котарица за цвеће, аутомати природне величине који пуше и преду, ормани који се отварају при додиру извесне направе и показују да се види друштво марионета које седи за столом, мали басени у којима плове лабудови и гуске од цинка, стазе покривене мозаиком од шкољака, с лепим

судом од порцелана у средини; дрвета која представљају људска лица, жбунови од шимшира, подсечени у облику звоника, црквица, лађа, шимере, пауни који се шире и деца која шире руке; стазе, сенице, ограде, цвеће, биљке, — све то увијено, нагиздано, мучно, изопачено, нагрђено. А такве су биле у стара времена све куће и све баште у Броку.

Али сада не само изглед села, и становништво се у великом делу изменило. Брок је пре био зват село милионара, јер су готово сви његови становници били веома богати трговци, који су се ту скупљали из љубави према самоћи и миру. Мало по мало, досада, подсмех, кога су постали предмет њихове куће и они сами, досађивање путника, жеља за угоднијим местима, раселише из Брока готово све богате породице, а оно мало што их остаде, како је престала утакмица, која је била произвела толика дечја чуда, није мислило више да их ствара нова, и остави да се стара или изгубе или ишчезну. Сада Брок има од прилике хиљаду становника, од којих се већи део занима прављењем сира, а остали су дућанџије, закупци добара, занатлије који живе од свога рада.

И ако је опао, Брок још посећују сви странци који долазе у Холандску. У једној соби куће коју сам описао налази се огроман албум који садржи неколике хиљаде посетница и својеручне потписе света из свих земаља. Ја сам га прелистао свега. Највећи број посетилаца су Инглези и Американци; најмање је Италијанаца, и ови су готово сви племићи из јужних области. Између многих славних имена видех име Виктора Ига, Валтера Скота, Гамбете и комичког писца Емила Ожијеа. Међу успоменама

има притискивач за хартију који су руски цар и царица поклонили једном грађанину из Брока, у знак благодарности на гостопримству које је он указао 1864. године великом војводи Николи Александровићу.

Поводом славних посетилаца, поменућу да су били у Броку и руски цар Александар и Наполеон Велики. Месна традиција прича да су, како један тако и други, хтевши видети унутрашњост куће, морали, пре но што би ушли, навући неке дебеле вунене чарапа које им је дала слушкиња, да не би чизмама упрљали под. Не бих смео тврдити да је ово истинито; али је речено у извесним путничким успоменама Наполеоновим из Холандске, да се он у Броку наљутио, видећи пусте улице и свет затворен у куће, који га је посматрао кроз прозоре, са изразом као да хоће да пази да он не упрља каише на баштама. И цар Јосиф II посетио је Брок; али, према ономе што се прича, како није био понео са собом препоручна писма, није могао ући у кућу. Кад је ађутант наваљивао на домаћина куће, да пусте Његово Величанство да уђе: „Ја не познајем Вашега цара, — одговори овај, — и кад би био и амстердамски кмет главом, не примам кога не познајем.“

Пошто сам свршио посету у старој кући и башти, уђох у малу кафану, где ми девојка без обуће на ногама, разумевши одмах мој глуво-неми говор, донесе добар комад едамског сира, јаја и масла, од којих је свака ствар била покривена поклопцем од мајолике оплетеним жицом, и то све покривено белом извезеном салветом; а за тим, у пратњи дечка, који ми је покретима говорио, упу-

тих се да видим добро. Многи између нас који носимо свилене шешире и златне часовнике немамо тако чисте и украшене станове, као што је стан у коме се шире брочке краве. Пре но што уђете, морате да очистите ципеле о застирку која је простртa пред вратима, а ако то не учините, они вас моле да учините. Под шталâ је од разнобојних плоча, које су толико чисте, да можете превући руком преко њих; зидови су од јелова дрвета; прозори су украшени завесама од муселина и судовима с цвећем, јасле су шарање; краве су истимарене, очешљане, опране и, да се не би упрљале, реп им је уздигнут канапом, који је везан за клинац на гавану; поточић који пролази шталом, износи непрекидно напоље нечистоћу. Осим испод ногу животиња, не види се ни ђубре ни мрља; а ваздух је тако чист, да бисмо, затворених очију, мислили да смо у салону. Сељачке собе, у којима се прави сир, дворишта, кутињи, све је подједнако чисто и светло.

Пре но што бих се вратио у Амстердам, прођох још једном селом, пазећи да скријем своју цигару, кад би ме каква жена са златном дијадемом посматрала с прозора; пређох два три бела моста, додирнух ногом какву малу барку, задржах се мало више пред најшаренијим кућицама; а за тим, не видећи да се појави жива душа ни на улицама ни у баштама, наставих свој усамљени пут „на сапима коња светога Франческа", са оним осећањем туге, коју оставља у срцу свако велико љубопитство задовољено.

ЗАНДАМ

Већина странаца, пошто виде село Брок и варош Зандам, одлазе у Фризију или се враћају у Хаг, са уверењем да су видели Холандску. Ја сам, међутим, хтео да допрем до крајње тачке Северне Холандске, надајући се да ћу у овој забаченој области, у којој странци не станују и којом путници не пролазе, моћи видети стару ношњу, обичаје и изгледе чистије сачуване него ли у другима. Опасност да ме неће разумети, да западнем у рђаве хотеле, да будем са̂м, у неприлици и меланхоличан у малим варошима које *Bојје* чак и не помињу, и које најстрпљивији путници само узгред пролазе, — све то не могаде утицати да се одрекнем своје намере. Једног лепог јутра, месеца августа, ђаво путовања, најмоћнији од свих ђавола који продиру у људску душу, пренесе мене и моју торбу у малу лађу која је путовала у Зандам; укрца ме истога дана за Алкмар, метрополу сирева, и даде ми исто вече карту друге класе за Хелдер, северни Гибралтар.

Зандам, посматран из II залива, пружа изглед тврђаве увенчане бескрајним кулама, с чијих висина грађани траже помоћи, хитним знацима, од удаљене војске. То су стотине веома високих воденица које се уздижу између кућа, на дигама, дуж обале, које целим пољем окружује варош, а од којих један део ради на исушивању земљишта, други на прављењу зејтина од репице која је од најважнијих предмета трговине у Зандаму; друге претварају у прашину једну врсту вулканског туфа који је нанела Рајна, и који служи за израду нарочитог цемента за хидрауличке радове; друге стругу дрва, љуште јечам, трљају боје, израђују хартију, слачицу, глеђ, ужад, штирак, тесто. Варош се види тек близу уласка у пристаниште.

То је прави призор пастирске игранке.

Варош је подигнута дуж двеју обала реке, зване Зан, која се улива у II, и око малога залива образованога од истога II, који му служи за пристаниште. Два једнака дела, на које је подељена варош, везана су мостом, који се диже, да пропушта бродове. Око пристаништа има само мало улица и мало кућа; главни део Зандама пружа се дуж обала Зана.

Лађа се приближи толико, да у мало не додирну обалу: сиђох, ослободих се чете вођа и за мало минута прођох главне улице.

Зандам је велики Брок, мање детињаст и лепши од малога Брока.

Куће су од дрвета, једноспратне, с фасадом на шиљак, и готово све обојене зелено. Има читавих улица, у којима се не види друга боја, тако

да изгледају као улице какве вароши од шимшира и боровнице. Као и у Броку, црепови на крововима су обојени, прозори украшени завесицама и цвећем, улице поплочане и чисте као под какве сале. У окнима, у месинганим плочама на вратима, у предметима изложеним на ивицама од прозора, ма на коју страну да се погледа, човек се огледа. Цела варош дише дахом веселости, свежине и невиности, који задобива. То је богата и насељена варош, а изгледа мало село. Има све одлике својствене холандским варошима, и заједно с тим не знам какав нов и егзотичан изглед, који чини да изгледа неизмерно далеко од свих осталих.

Како је био празничан дан, главне улице биле су пуне света који је ишао у цркву или се враћао из ње. Прва ствар која ми паде у очи би фризура у жена. Носе, испод шешира покривена цвећем, неку врсту капе од чипака, која силази до рамена, а из које излазе, с једне и друге стране чела, две витице уковрџене и збијене косе, које изгледају као ките од гроздова. Златни или сребрни круг који омотава главу и светли се кроз чипку од капе, завршује се на слепим очима с две четвртасте плочице од истог метала, избачене напред с ружицом у средини. Друга плочица, позлаћена и изрезана, нека врста металне пантљике, везане, не знам чиме, за круг, прелази косо преко чела и спушта се толико, да готово додирује супротно слепо око или око или повије, тако да изгледа као део истога круга, сломљен и пуштен да се клати, из немарности или сопствене ћуди. Две танке игле, усправно пободене у крајеве круга, подижу се као два рога на две коврчасте витице. Друге, веома ду-

гачке минђуше висе низ уши, врат је украшен ђерданима више пута обмотаним, недра кончама, токама, ланчићима, да би се њима испунио излог каквог златара. Све су жене, с малим разликама, овако украшене; и све су беле, ружичасте и обучене по истом рђавом укусу, тако да странац не разликује, одмах у почетку, сељанку од госпође. Не може се, заиста, казати, да је онакво чешљање косе и она сувишност у украсима лепа и елегантна; али ипак, она бела лица, усред оних чипака и онога злата, она мешавина књижевскога и сељачкога, богатога и грубога, сјајнога и наивнога, све то има своју нарочиту нежност, која се дивно слаже са изгледом вароши, и која се напослетку допада. И девојчице имају своју дијадему и своје чипке, а људи су већином обучени у црно. Девојчице, људи, девојке, жене, младићи, старци, сви имају неки изглед задовољнога света, нешто не знам шта примитивно, чедно, ново, што чини да нам готово изгледа чудновато да су они Европљани нашега времена; што нас нагони да мислимо да смо на другом континенту и у другој цивилизацији; да се налазимо у земљи где богатство цвета без напора, живот протиче без страсти, друштво се управља и креће без трења и без потреса, и нико не жели другу срећу до ли мир. Ако ли још, док се размишља о овоме, часовник на оближњем звонику свира својим сребрнастим нотама какву стару народну песму, тада је илузија потпуна, и човек би желео да доведе у Зандам своју породицу и своје пријатеље, и да заврши своје мирне дане у једној од оних зелених кућица.

Али, ако је све ово блаженство само илузија, факат је, међутим, да је Зандам једна од најбогатијих вароши у Холандској, да у многима од оних зелених кућица станују мајстори који праве лађе и који су милионари, и да нема породице која је без хлеба ни детета које је без учитеља.

Осим овога, Зандам има оно зашта је Наполеон I рекао да је: „најлепши споменик — Холандске“, то јест колибу Петра Великога, у чију су га част некада звали, а и сада га многи зову, Цардам или Сардам. Ескадра чичерона шапуће у ухо име ове чувене колибе свима странцима који долазе у Зандам, и може се рећи да је она једини циљ свију оних који долазе да посете ту варош.

Када и зашто је велики цар ишао да станује у овој колиби познато је свима. Пошто је победио Татаре и Турке и ушао тријумфално у Москву, млади цар је зажелео: да пропутује главне европске државе, да проучи вештине и индустрије. У пратњи тројице посланика, четворице секретара, дванаест племића, педесет стражара и једног кепеца, отпутова у априлу 1697. год. из своје државе, пређе Ливонију, пође кроз бранденбуршку Пруску, кроз Померанију, кроз Берлин, кроз Вестфалску и приспе у Амстердам, петнаест дана пре своје пратње. У овој вароши, где га нико није познавао, проведе неко време у арсеналима адмиралитета; а за тим, да би научио својим рођеним очима и сопственим рукама вештину грађења лађа, у којој су Холанђани, у то време, били први, обуче се као морнар и оде у Зандам, где су били најчувенији арсенали. Овде ступи, под именом Петра Михаилова, у арсенал некога Минхера Калфа, уписа

се међу раднике, радио је као столар, ковач, ужар, и за све време док је остао у Зандаму ишао је обучен и хранио се као његови другови у раду, и спавао је, као и они, у дрвеној кућици, која је она иста која се још и данас види. Колико је времена био у овој вароши не зна се извесно. Има их који веле да је био неколико месеца, а и таквих који мисле, с више разлога, да, због тога што му је било досадно љубопитство становника, није остао више од недеље дана. Извесно је да је, вративши се у Амстердам после кратког времена, довршио својим рукама, у радионици лађа друштва Индијâ, брод од шездесет топова; да је учио математику, физику, географију, анатомију, сликарство, и да је оставио ту варош у јануару 1698. год., отпутовавши у Лондон.

Чувена кућица налази се на крају Зандама, на догледу отвореног поља; и она је као затворена у малој згради од тврдог материјала, коју је холандска краљица, Ана Павловна, Рускиња по рођењу, саградила, да је заштити од непогода. То је права рибарска кућица, од дрвета, састављена из две мале собе, и тако опала и оронула, да би је, да није заштићена зградом која је окружава, дах ветра оборио на земљу. У соби су три грубе столице, широк сто, орман, кревет и велики камин старога фламанског облика. У другој соби су два велика портрета: један Петра Великога, у радничком оделу, а други царице Катарине. На таваници су раширене руске и холандске заставе. Сто, зидови, капци, врата, балвани, покривени су именима, стиховима, изрекама, записима на свима светским језицима. Има плоча од мермера, на којој

је написано: — *Petro magno Alexander*[1]. — која је намештена по наредби руског цара Александра, као успомена на његову посету 1814. год. Друга плоча подсећа на посету коју је учинио царевић престолонаследник, после цар, 1839. год., а у дну се налази строфа руског песника, која вели: — „Испод овога скромног одела лепршају се свети анђели. Царевићу! поклони се. Овде је колевка твоје царевине, овде се родила величина Русије.“ — Друге спомен плоче подсећају на посете краљева и кнежева, а на плочама други стихови, и нарочито руски натписи, који изражавају одушевљење и радост света који је стигао мети светога хаџилука. Један од ових натписа вели да је из ове колибе столар Петар Михаиловић управљао кретањима московске војске, која се борила противу Турака у Украјини.

Излазећи одавде мишљах да, ако је најславнији дан живота Петра Великога био онај у који је заспао под овом колибом, пошто је први пут радио својим рукама, најсрећнији је морао бити онај други, у који се, после осамнаест година, враћао овамо, на врхунцу своје моћи и своје славе, да покаже Катарини место где је радником био научио да буде цар. Становници Зандама сећају се с поносом тога дана и о њему говоре као о догађају кога су били сведоци. Царица се била зауставила у Везелу због порођаја; цар је дошао у Зандам са̂м. Свако може замислити с каквом радошћу, с каквим поносом су га дочекали они богати трговци, они морнари, они столари, којима

[1] Петру Великом Александар. Прев.

је он осамнаест година раније био друг. За свет он је био победилац код Полтаве, оснивалац Петрограда, цивилизатор Русије: али за њих је био *Peterbas*, мајстор Петар, како су га фамилијарно звали кад су радили заједно; био је син Зандама, који је постао цар; био је стари пријатељ, који се враћао међу пријатеље. Десет дана после порођаја дође царица и посети и она колибу. Цар и царица, без пратње, без параде, одоше да ручају у кућу Минхера Калфа, мајстора лађа, који је био примио у свој арсенал младога крунисаног радника; народ их испрати, вичући: — „Живео мајстор Петар!“ — а мајстор Петар, утаманилац бојара и стрелаца, судија свога рођеног сина, страшни владалац, плакаше.

Хтевши отићи у Алкмар, укрцах се у лађу, која је морала да плови уза Зан до северног канала, и тако видех источни и западни Зандам, — или цео део вароши који се пружа готово три миље дуж обеју обала реке.

То је призор који вреди сто пута више од призора Брока.

Свако се сећа првих пејзажа, које смо цртали као деца, кад нам отац или стриц поклоне кутију боја за којом смо дуго времена уздисали. Обично се хоће да се наслика какво пријатно место, као она која се сањају у школи, кад дремамо на последњим часовима латинског језика, на крају месеца јуна. Да бисмо направили ово место заиста дивно, ми се трудимо да унесемо у мали простор: малу вилу, башту, језеро, шуму, ливаду, врт, реку, мост, пећину, водопад, и то све једно веома близу другога, веома уско и веома утрпано, и, да не би апсолутно

ништа измакло оку посматрачеву, свака се ствар шара најживљим бојама у кутији и праве се лепе, јасне ограде; а кад је ово свршено, уплашени да се нисмо користили целим простором, додајемо овде још кућицу, тамо дрво, у дну колибу; док најзад, кад више није могуће унети ни травчицу, ни камен, ни цвет, не остављамо кичицу, задовољни сопственим радом, и јуримо да покажемо слику слушкињи, која склапа руке, чудећи се, и узвикује да је ово прави земаљски рај. Ех лепо, Зандам, виђен с реке, исти је такав као који од ових пејзажа.

То су све зелене кућице с крововима покривеним веома црвеним црепови̇ма, на којима се дижу кпосци, такођер зелени, са шареним заставама или разнобојним куглама од дрвета на врху, које су побијене на гвоздене мотке; мале куле увенчане балустрадама и павиљонима; грађевине у облику малих храмова и вила; бараке и дашчаре никад невиђене структуре, каприсно стављене једна на другу, и притиснуте једне уз другу, да изгледа да једна другој отимају место; архитектура околишења, сама сујета и спољашњост. У сред ових зграда, уличице којима једва по једно лице да прође, мале шијаце, уске као собе, дворишта мало нешто већа од стола, канали којима може само по једна патка да плови; а напред, између кућа и обале реке, баштице за дечаке, пуне колиба, кокошара, сеница, капија, ветрењача у маломе и жалосних врба; а пред овим баштама, на обали реке, мала пристаништа, пуна малих зелених барака, везаних за мале решице, још зеленије. У сред ове зборке од башта и барака подижу се на све стране врло високе ветрењаче, обојене такођер зелено и опточене

бело или беле а опточене зелено, с крилима обојеним као мотке за заставе и точкићем осовине позлаћеним и украшеним разнобојним жирандолама; звоници зелени и премазани масном бојом од подножја до врха; црквице које изгледају као вашарска позоришта, с прозорима израђеним као шаховска табла и оивиченим свима дугиним бојама.

Али ово је још чудноватије: да зграде, које су веома мале већ на уласку реке, све то више опадају величином што се даље иде, као да је становништво распоређено по стасу, тако да су при крају само кућице за стражаре, кавези, кућерци, кутије, склоништа, који изгледају као врхови какве закопане земље; веома мала архитектура која је ту на десет корака од вас, а прави утисак да је веома далеко; мрве од вароши, права људска кошница, у којој деца изгледају колоси, и мачке скачу са улице на кровове; па и ту има башта̂ које потпуно запрема столица, киосци у које може да стане само лице, павиљони велики као амрели, жалосне врбе и мале степенице, веома мале ветрењаче и заставице, цвеће и боје.

Али јесу ли баш људи направили све ово? — човек се пита пред овим призором. — И ово је заиста варош? И идуће године ће још постојати? Или да није направљена за какву свечаност, а идуће недеље ће бити сва срушена и стрпана на гомилу, у радњу каквога декоратора у Амстердаму? Ах! шаљивчине Холанђани!

АЛКМАР

Лађа је, прешавши Зандам, пловила још доста дуго, у сред два непрекидна реда ветрењача, додирнула неколика села, скренула у канал Маркер-Варт, пресекла Алкмарско Језеро, и најзад ушла у велики северни канал. Никад не бих успео, ма колико се трудио, да изразим осећање моралне самоће, удаљености, и, готово бих рекао, изгубљености, које сам осећао, сâм, у сред гомиле сељанака с диадемама као краљице и непокретне као идоли, на овој лађи која је пловила мирно као каква гондола кроз безграничну и једнолику равницу, под оним меланхоличним сунцем. У извесним моментима питао сам сама себе: од куда ја ту, где ћу да се зауставим, кад ћу да се вратим? Осећао сам носталгију за Амстердамом и за Хагом, као да је крај кроз који сам пролазио био толико удаљен од јужне Холандске, колико је јужна Холандска удаљена од Италије: зарицао сам се да више нећу никада сâм путовати, и изгледаше ми као да се више никад нећу вратити кући.

На овом месту налазио сам се управо у срцу Северне Холандске, онога малог полуострва које запљускују Северно Море и цијдерски залив, које је готово цело ниже од воде која га опкољава и које заштићују с једне стране дуне, а с друге огромне диге; које је испресецано с безброј канала, бара и језера, који му дају изглед земље у пола потопљене и одређене да ишчезне под таласима. На целом простору, колико се могло погледом обухватити, видела се само по која група дрвета, покоје једро на лађама и по која ветрењача.

Део северног канала, којим лађа пловљаше у том тренутку, ивичи Бемстер, најпространији комад земље који је био исушен у седамнаестом веку, и који је био корито једног од четрдесет и три језера, која су у старо време покривала област Алкмар и која су доцније претворена у веома лепе ливаде. Овај Бемстер, који обухвата простор од седам хиљада хектара и којим управља као и свима осталим полдерима одбор изабран од сопственика, који подноси трошкове приходом од таксе разрезане према броју хектара; овај простор подељен је у велики број четвороуглаоника који су ограничени поплочаним путевима и каналима, који му дају изглед огромне табле. Пошто је дно готово три и по метра испод амстердамског нивоа, кишна вода мора непрестано да се извлачи помоћу ветрењача, које воду преливају у канале, а ови је опет спроводе у море. На целом полдеру има готово три стотине мајура, у којима се налази око шест хиљада говеди и више од четири стотине коња. Не виде се друга дрвета осим топола, брестова и врба, груписаних око кућа, да их заштите од

ветра. Цео простор је ливада, а какав је Бемстер, такви су и остали полдери. Једини предмети који привлаче пажњу на овим зеленим равницама су мотке које подржавају гнезда рода, и, овде и онде, по која огромна кост од кита, стари трофеји холандских рибара, пободена усправно у земљу, да се о њу чешу краве. Сви преноси летине из мајура у мајур врше се помоћу барака; у куће се улази на мост који се ноћу диже, као мост какве тврђаве; стада пасу без чувара; патке и лабудови слободно пливају дугачким каналима; свака ствар дише сигурношћу, изобиљем и миром. Ово су, заиста, области у којима напредује у свој својој лепоти она чувена раса говеди, којој Холандска дугује великим делом за своје богатство; оне крупне и мирне краве, које дају до тридесет литара млека на дан, потомци оних славних животиња које су у средњем веку биле одвођене, да оплемењују расе у Француској, у Белгији, у Немачкој, у Шведској, у Русији; један чопор којих је, ако је истинита традиција, прошао континенат до Одесе, идући се у повратку, корак по корак, истим путем којим су прошле велике германске инвазије. Од млека ових животиња прави се онај изванредни сир, звани Едам, по истоименој вароши Северне Холандске, „за чију је славу узан свет“. У пијачне дане све вароши ове области препуне су ових лепих црвенкастих форама, које су нагомилане на улицама и пијацама као топовска ђулад. Алкмар га продаје на годину више од четири милиона килограма, Хорн три милиона, Пурмеренде два, Меденблик и Енкујзен од седам до осам стотина хиљада, цела Северна Холандска за више од

петнаест милиона динара. Све ово насмејаће каквог песника и какву госпођицу: а разумем и ја да би ово рђаво звонило у каквом сонету; али ипак.... кад бисмо ми Италијани правили мало више ових ствари, а мало мање сонета!

Док се лађа приближивала вароши, ја сам подстицао, као увек, своје љубопитство, изазивајући у свести оно што сам знао о Алкмару; веома далеко, јадник, од тога да предвидим у како бих се непријатној незгоди нашао међу његовим зидовима. Замишљао сам да га је разрушио Јован од Авеснеса, гроф од Холандске, хтевши да га казни због његових буна. Пратио сам храброга столара, који пролази шпањолски логор, одлази да однесе управнику области заповест кнеза од Оранжа да се провале дите, и за тим губи управников одговор, који Фридриха, сина војводе од Албе, кад га нађе и прочита, наводи да дигне опсаду, да не би умро утопљен. Видео сам чету ђака који се забављају посматрањем поља, покривеног снегом, кроз комаде леда који су били стављени на цев од дивита, и доброга Меција, који долази међу њих и у њиховој игри добива прву идеју о дурбину. Сретао сам на углу улице сликара Схоруела, с главом на којој су се још видели трагови од удараца батином и песницом, које је добио у боју по утрехтским крчмама, куда је ишао да бекрија са оним несрећником Јованом де Мауберхе, својим учитељем у сликарству и у разврату. И, најзад, замишљао сам лепе Алкмарке, које су биле кадре да својим скромним и невиним изгледом растерају код Наполеона Великога чаму коју је био понео из Амстердама и срџбу стечену у Броку. Међутим,

лађа је већ била стигла у Алкмар, где ми један носач, који је знао само три француске речи: *Monsieur, hôtel* и *pourboir*,[1] отимаше из руке торбу и вођаше ме у хотел.

Ономе ко је видео остале холандске вароши, Алкмар не пружа Бог зна шта нарочито. То је варош правилног облика, с великим каналима и великим улицама, и обичним црвеним кућама са обичном троугаоном фасадом. Неколике велике пијаце су целе поплочане црвенкастим и жутим плочама, распоређеним у симетричним шарама, тако да из далека изгледају као застирка, а улице имају два тротоара, један од плоча, за народ који пролази, и један нешто виши, од камена, којим се служе само лица која станују у кућама које су поред њега. На овај тротоар човек не треба да стави ногу, ако неће да га господар, који је на прозору, гневно погледа. Многе куће су окречене, не бих знао рећи зашто, може бити из каприса, само до половине; друге су обојене црно, да изгледају као да представљају жалост; друге су премазане као карупце, од крова до тротоара. Како су прозори веома ниски, кроз њих се виде веома лепе лале и зумбули, који красе део испред прозора, салони, који се сјаје од огледала и од порцелана, и породице скупљене око сточића, покривених пивским чашама, ликерима, бисквитима, кутијама цигара. За дуго времена нико се улицама не среће; и, чудновата ствар у једној вароши од више од десет хиљада становника, оно мало света, људи, жене и деца, који пролазе или који стоје на вратима.

[1] Господине, хотел, напојница. Прев.

љубазно поздрављају странце. Поред мене прође једна група ђака које је водио учитељ; овај даде знак и сви скидоше капу, а ја нисам ни најмање био тако обучен, да изгледам на великог господина. Варош нема других знатних споменика осим општинске куће, која је зграда из седамнаестог века, пола готског стила а пола никаквог стила, која, у маломе, личи на општинску кућу у Бриселу; и велике цркве светога Лоренца, из исте епохе, у којој је гроб Флорента V, грофа од Холандске, а изнад хора, као какав лустер, виси факсимил Рајтерове адмиралске лађе. На истоку вароши је густа шума која служи за јавно шеталиште, у којој се врши приликом великих свечаности тако звана *harddraverij*, или трка у великом касу, с правом холандском наградом: сребрни суд за кафу. Али, и поред лепе шуме, цркве, општинске куће и својих једанаест хиљада становника, Алкмар ипак има изглед великог села, и његовим улицама влада тако дубока тишина, да се музика звоника, још дивљија но у осталим варошима, чује са свих страна, јасна и звучна као у ноћном миру.

Идући из усамљених улица ка средини вароши, почех сретати нешто више света, у коме многе жене, које су биле, како је био празничан дан, нарочито сељанке, покривене златом и украсима. Да истину кажем, ја не знам где су биле очи Наполеону онога дана, кад је стигао у Алкмар. Има, заиста, лепих лица калуђерица, које имају израз као да хоће да кажу: — „Ја ништа под небом не знам“: — и нарочито обрашчића с најнежнијом ружичастом бојом коју је икада чедност

разлила по лицу какве девојке; али дејство ових нежних лепота је уништено несрећном фризуром и још несрећнијом ношњом. Осим коврџастих витица, минђуша, као капци који покривају очи коњима, осим мале плоче која прелази преко чела и беле капе која сакрива уши и затиљак, носе на глави, или боље на темену, велики сламни шешир готово цилиндричног облика, са широким ободом покривеним зеленом, жутом или друге боје свилом, који је натраг раван, а напред савијен на више, тако да између самог обода и чела остаје веома широка празнина, која личи на једна од оних уста као у чудовишта, која су некада метали кинески војници, да плаше непријатеље. Осим овога имају кукове несразмерно уздигнуте, не знам да ли сукњама или чим другим, а горњи део тела, који је веома широк око паса, потпуно се све то више сужава до испод рамена, обратно према нашим женама, које прса праве широким, а струк веома уским. И као да ово није довољно, стежу (претпостављам да је овако, јер не могу да верујем да је природа била према свима таква маћија) прса толико, да не допуштају да се види и најмања облина, као да је за њих безочно излагање или смешна махна оно за чим жене у другим земљама највише жуде као за делом лепоте. Велико је чудо кад, тако покривене, умотане, спљоштене, још имају изглед жена, чак и оне које су најлепше; од куда се може замислити какве изгледају оне које је природа мало обдарила, које су и у Алкмару у већини.

Посматрајући тако лепи пол, стигох на пространу пијацу, пуну барака и света, по чему

приметих да сам дошао у Алкмар у дан кермеса. —

Ево нас у најкарактеристичнијој и најчудноватијој тачци холандског живота.

Кермес је холандски карневал, с том разликом од карневала у нашим крајевима, што он траје само осам дана и што га свака варош и свако село прославља у друго време. Тешко је рећи у чему се састоји ова светковина. У време кермеса ствара се у свакој холандској вароши друга варош, састављена из кафана, позоришта, дућана, киоска, павиљона, која се, пошто се светковина сврши, раступа као какав логор, утоварује се на велике барке и преноси се на какво друго место. Становници ове скитачке вароши су трговци, свирачи, комендијаши, шарлатани, џинови, колосалне жене, чудовишта од деце, животиње наказе, лутке од воска, дрвени коњи, аутомати, мајмуни, обучени пси, дивље животиње. У сред безброј барака у којима станује овај чудновати свет, има стотине кућица шпараних, масно премазаних и позлаћених које су састављене из једне сале и четири собице у облику алковна, у којима девојке у фризијској ношњи, са златним шлемом и капом с чипкама, служе госте нарочитим бомбонама званим *broedertijes*, које су уобичајено јело о овој светковини, као што су медени колачи о Божићу и погача о Епифанији. Осим барака комендијаша и кафана овде има базара, зверињаца, циркуса с коњима, великих позоришта у којима се представљају музичке опере и сваковрсне представе, необичне за холандски народ. Таква је привремена варош у којој се светкује

кермес; али права свечаност је нешто сасвим друго. У овим кафанама и у овим баракама, улицама, пијацама, дању и ноћу, за све време док траје кермес, пијанче, опијају се, скачу, играју, певају, гурају се, грле се, мешају се једно с другим слушкиње и радници, сељаци и сељанке, људи и жене из свих класа нижега сталежа, с бесом и разузданошћу, према којима су нереди који се дешавају о нашим карневалским ноћима невине детињарије. У те дане холандски народ губи свој карактер тако, да више не може да се позна. Обично озбиљан, штедљив, чуваркућа, скроман, — у време кермеса много ларма, подсмева се пристојности, проводи ноћи ван куће, и троши за дан плод једномесечних уштеда. Слушкиње, којима је дата у ове дане изванредна слобода (а ако им је не дају оне је узимају саме), главни су чиниоци светковине.

Свака налази себи да је прати или вереника или љубазника или ма каквог младића, узета у најам као какав позоришни статист, с разном ценом, према томе да ли носи цилиндричан шешир или капу, да ли је леп или ружан, да ли је какав простак или окретан момчић. Сељаци долазе да проведу кермес у вароши или у селу у одређени дан, који се зове сељачки дан — и праве исте лудорије као и нижи сталежи. Врхунац урнебеса је у суботу на ноћ. Тада то није више светковина, то је игранка, оргије, сатурналије, које немају ничега сличног у целој Европи. Ја сам се дуго опирао да неверујем извесним Холанђанима, који су ми цртали кермес страшним бојама, и мислио сам, као што су ми други, блажи, говорили, да су они

строги из зависти и нетрпељивости. Али кад сам видео да исте ствари потврђују непристрасни људи, сведоци очевидци, Холанђани и странци, који су ми говорили: — „Ја сам видео из ове ложе и са овог прозора!“ — тада сам веровао и ја у позоришне ложе претворене у алковне, у чедност поврeђену на улицама, у љубавне парове који су сувише слободни пред светом, у полицајце којима је нарочито стављено у дужност да спречавају крајњи скандал који се може учинити на отвореном простору, лекарима који веле: — „Ове године нећемо имати много породиља, јер су кермеси прошле године били мало одушевљени;“ — веровао сам самим Холанђанима који зову ову светковину народном срамотом. Треба, ипак, признати да су кермеси у опадању. Јавно је мишљење, у овом питању, подељено. Има их који их заштићују, који, као учесници или као посматрачи, уживају у њима, и ови поричу или извињавају нереде, и веле да би забрана кермеса изазвала револуцију. Има других који се боре против њих, и волели би видети да се униште, и зато теже за установљавањем јавних представа и часних и нежних уживања, оскудица којих је, по њихову мишљењу, главни узрок распуштености којој се предаје народ у оној једниој прилици, о кермесу. У неколиким варошима већ су предузете мере, да се обуздају баханалије; у некојима је било одређено извесно доба ноћи, после кога се дућани морају затварати, у другима су бараке уклоњене из средине вароши; амстердамска општина је одредила извесан број година, који кад прође, привремена Сибарис, у којој се врше светковине, неће

моћи бити поново подигнута. Може се, дакле, тврдити да ће, за не много времена, ови фамозни кермеси бити сведени на весео и умерен карневал, на веома велику корист јавнога морала и народног достојанства.

Међутим, кермеси нису у свима холандским варошима бучни и скандалозни у истом степену. У Хагу су, на пример, много мање но у Амстердаму и у Ротердаму; а претпостављам (јер нисам био ноћу у њему) да су у Алкмару још мање но у Хагу, — што у осталом не значи да морају бити цвет пристојности.

Пијаца на коју сам био изишао била је пуна шарених барака, на вратима којих су непрестано свирали, промукли дозивајући свет, комендијаши, одевени у црвене кошуље, и играчице на ужету, у сукњицама. Пред сваком бараком била је гомила љубопитљива света, из које су се с часа на час одвајала по два три сељака, који су ишли да виде представу. Не опомињем се да сам икада видео људе простије, мирније и које је лакше било задовољити, од ових. Између једног и другог одсвираног комада један дечак од десет година, обучен као пајац, стојећи на некој врсти бине поред врата, довољан је био да задржи пред бараком, и да увесељава и слатко насмејава гомилу од двеста лица. И чиме? Ни причајући историје, ни правећи шале као париски комендијаши, ни скачући, ни кривећи лице, — ничим од свега овога; но само, правећи, с времена на време, с највећом равнодушношћу на свету, малу стрелу од хартије, коју је за тим бацао на гомилу, пратећи покрет лаким осмејком. Ово је било довољно да се онај красни

свет одушеви. Пролазећи по сред ових барака, сретах по коју сеђанку која је мало повукла, чух да пева која девојка која се није баш чврсто држала на ногама, ухватих на делу неки пар који је ашиковао, видех коју групу жена које су правиле увод у ноћну игранку, ударајући се раменима и куковима толико, да у мало не падну на земљу; али ништа кривично. Биле су, заиста, као што вели Алфонсо Ескирос, оргије света који није умео да их прави. Али, како сам ја сматрао Ескиросов суд тачан само за дан, и предвиђао да ће пред мрак отпочети много драматичнији призор, то се, да се не бих затекао са̂м, ноћу, у сред оргија у непознатој вароши, где бих умро од досаде, реших да одмах отпутујем у Хелдер и вратих се најкраћим путем у хотел.

Кад сам био дошао, нисам ни с ким разговарао, јер је носач, који ме је допратио, био потражио за мене собу и горе однео торбу. За то сам мислио, да или господар хотела или бар који од келнера разуме француски. Кад се повратих, келнери и господар били су може бити отишли да пију у каквој бараци, а у хотелу је била остала само стара слушкиња, која ме доведе у једну приземну салу, и показавши ми да ме не разуме оде својим послом. У тој је сали био један сто крупних Алкмарана, који су баш били свршили добру и одличну вечеру и чекали да им се свари храна у сред облака од дима, ћеретајући и смејући се с необичном живошћу. Видећи ме тако сама и непомична у једном углу, с часа на час бацаху на мене погледе пуне сажаљења, а један дошапну своме суседу неку реч, која је, надам

22*

се, изражавала исто осећање које и поглед. Нема ничега што више обесхрабрава странца, који је већ обесхрабрен, као кад види да је предмет сажаљења какве дружине веселих домородаца. Остављам, дакле, читаоцима да замисле како сам морао изгледати јадан у томе тренутку. После неколико тренутака један од крупних Алкмараца се диже, узе шешир и упути се изласку. Кад би преда мном, заустави се и рече ми са осмехом сажаљивим и љубазним, одвајајући слогове: — *Alkmaar.... pas de plaisir: Paris.... toujours plaisir.* — Држао је да сам Француз. Рекавши ово, метну шешир на главу, и мислећи да сам довољно утешен, окрете ми леђа и изиђе крутим корацима из сале. Био је једини у друштву који је знао три француске речи. Ја осетих велику благодарност према њему, и за тим опет падох у своје бедно стање. Прође још четврт часа и најзад стиже келнер. Одахнух душом, потрчах му у сусрет, рекох му да хоћу да отпутујем. Ох невоље! није ни речи разумевао. Узех га за руку, одведох га у своју собу, показах му торбу и знаком му објасних да хоћу да идем. Лако је рећи идем; али како? лађом? железницом? *trekschuit*-ом? Одговори ми да ме не разуме. Трудих се да му објасним да хоћу једна кола. Разумеде и одговори ми једним покретом да нема кола. Ех, лепо, помислих, потражићу сам железничку станицу: и машући рукама упитах га да ли има какав носач. Одговори ми да се господар неће више враћати. Дадох му знак да ми он понесе торбу. Рече ми да не може. Упитах га једним очајним покретом шта да радим. Не одговори ми, но ме ћутећи посматраше. У

сличним приликама ја губим стрпљење, храброст и главу страшном лакоћом. Отпочех поново говорити, правећи ужасну збрку немачких, француских и италијанских речи, отварајући и затварајући *Вођу*, повлачећи на својој свесци и бришући линије и шаре, које је требало да представе лађе и парне машине, идући горе доле по соби као какав лудак, док се јадни младић, не знам да ли уплашен или због досаде, не дохвати врата и не остави мене на невољи. Тада дохватих торбу и сиђох низ степенице. Алкмарани, који су били заостали, и које је келнер известио о мојој чудноватој узбуђености, били су изишли из сале и, видећи ме да силазим, били су се зауставили у предсобљу, гледајући ме као што се гледа лудак, одбегао из лудинице. Ја поцрвенех као рак, што повећа њихово чуђење. Стигавши у предсобље, спустих на земљу тешку торбу и остадох непомичан, гледајући у врхове ногу својих посматрача. Сви бејаху уприли очи у мене и нико не говораше. Био сам понижен, као што нисам никада био у своме животу. А зашто? То не знам. Знам да ми је била магла на очима, да бих био дао годину живота, да ме нестане одавде као муње, да сам проклињао путовања, Алкмар, холандски језик, своју глупост, и да сам мислио на своју кућу као бегунац остављен од људи и од Бога. На један мах, дечко који искрсну не знам од куда, узе ми торбу и нагло се удали, дајући ми знак да пођем за њим. Пођох за њим, не питајући ништа, пређох једну улицу, наиђох на једну капију, пређох једно двориште, и стигох на другу капију, која је излазила на другу улицу, где се дечко заустави, баци торбу

на земљу, затражи бакшиш, и, не одговоривши на моја питања, остави ме сама. Где ме је био довео? Шта је требало ту да радим? Колико ћу времена остати? Шта ће бити са мном? — То је била тајна. Поче се смркавати. Пролажаху улицом сељаци и сељанке испод руке, групе дечака који певушаху, парови љубавника, који говораху једно с другим на уво, сви накресани и весели; и сви, пролазећи поред мене, тако самога и намрштенога, бацаху на мене поглед чуђења и сажаљења. Био сам, дакле, изложен подсмеху! Довели су ме, може бити, тамо у тој намери! Најпре посумњах у то, за тим ми се учини да не могу више да сумњам; упали ми се крв, стеже ми се срце, дохватих торбу, да се вратим у хотел и да се осветим ма по коју цену.... У томе тренутку видех где се појавише поштанска кола и озари ме зрак наде. Поштанска кола се зауставише пред капијом, дечко који је стајао на пречази даде ми знак, притрчах, упитах жудно: — „На железничку станицу?“ — „*Да, господине*, одговори ми слободно, — *pour partir pour Helder*.“ — „Ах! нека те благи Бог благослови, дете срца мога!“ — довикнух му, скачући унутра и турајући му форинту у руку; — „ти си ми повратио живот!“ — Поштанска кола ме одвезоше на станицу, а неколико минута доцније кретох се за Хелдер.

Ко није путовао, смејаће се овом догађају и рећи ће да је претераност или фабула; али ко ма колико мало има искуства у путовању, сетиће се да се нашао више пута у сличним незгодама, да је осетио иста осећања, да је био на исти начин изгубио компас и да је, може бити, испричао догађај истим речима.

ХЕЛДЕР

Дефиниција, која је дата о Холандској као о „некој врсти прелаза између земље и мора“, не може се згодније применити ни на један део ове земље него ли на простор који се налази између Алкмара и Хелдера. Човек, истина, путује сувим, идући од једне до друге од ових вароши; али преко земљишта коме море тако прети, тако га је искидало, тако поплавило, да, посматрајући га из воза, мало по мало заборавља да путује железницом и мисли да је наслоњен на ограду какве лађе. На мало одстојања од Алкмара, између два села, Кампа и Петена, са стране Северног Мора, на дугом простору за који се мисли да је некада ту било ушће Рајне, ланац дуна је прекинут, и море бесно шиба обалу и, у пркос јаким одбранбеним радовима који му се стављају на супрот, стално продире у срце земље. Нешто мало даље је простран, поплављен полдер, кроз који пролази велики северни канал. Са оне стране полдера, око села Зандама, простире се велика, пуста равница, прошарана честама, баруштинама и неколиким сељачким кућицама, по-

кривеним пирамидалним крововима, који из даљине изгледају као надгробни споменици. Још даље, преко села Зандама, лежи веома обилан полдер (звани полдер Ане Павловне, у част жене Виљема II од Орањска, руске велике војвоткиње), који је био исушен између 1847. и 1850. године. После полдера опет простране равнице, честе и баре, до крајње тачке Северне Холандске, где се диже, обвијена у маглу и шибана ветровима и таласима, млада и усамљена варош Хелдер, мртва стража Ниских Земаља.

Хелдер има ту чудноватост, да кад је човек у њему, тражи варош и не налази је. То је, може се рећи, само веома дугачка улица, оивичена двама редовима малих црвених кућа и заштићена гигантском дигом, која образује као какву вештачку обалу на северном мору. Ова дига, која је од најдивнијих радова модерних времена, пружа се у дужину за готово десет километара, од Њеведина, где је ушће великог северног канала, до престолонаследникове тврђаве, која се налази на противном крају вароши; саграђена је цела од огромних гранитних маса из Норвешке и од кречњака из Белгије; њеном горњом површином пролази леп колски пут; и силази к мору с нагибом од четрдесет степена, до на дубину од шест метара. У разним тачкама је појачана мањим дигама, које су начињене од балвана, фашина и земље, које залазе од прилике за двеста метара у море. И највеће плиме не успевају да допру до њених врхова; а неуморни таласи узалуд се ломе о ову грдну брану која се диже према њима, готово више са изразом претње. него ли одбране, као зачикивање људске стрпљивости беса елемената.

Њјеведип, који се отвара на једној од крајњих тачака Хелдера, вештачко је пристаниште, које заштићује великим насипима од камења и јаким дигама лађе које улазе у северни канал. Врата басена, звана лепезаста врата, највећа у Холандској, затварају се сама под дејством притиска воде. У овом пристаништу је усидрен велики број лађа, од којих су многе које долазе из Инглеске и из Шведске; и добар део војне холандске флоте, који је састављен из фрегата и малих бродова, чистијих од најчистијих кућа у Броку. На левој обали Њјеведипа је велики поморски арсенал, у коме станује један подадмирал.

На крају прошлога века ништа није постојало од свега овога. Отварање великога северног канала и кратка шетња коју је извршио Наполеон I у рибарској лађи од Хелдера до острва Тексела, које се јасно види с врха диге, претворише село у варош. Посматрајући део мора који лежи између овога острва и холандске обале, Наполеону паде на памет да направи од Хелдера „северни Гибралтар", и отпоче остварење намере, заповедивши да се подигну две тврђаве: једна, звана онда Ласал, а сада Краљевић Престолонаследник, и друга, звана онда Римски Краљ, сада адмирал Дирк. Догађаји му не допустише да оствари до краја свој грандиозни план; али дело које је он нагло отпочео лагано су наставили Холанђани, тако да је Хелдер сада прва утврђена варош у држави, која може да прими тридесет хиљаља бранилаца, која је кадра да спречи читавој флоти улазак у северни канал и у цијдерски залив, и коју добро заштићује на великом одстојању брана од гребена и од спру-

дова од песка, која је, најзад, тако утврђена, да може, у крајњим случајевима, да поплави целу област која се простире иза ње.

Али, остављајући на страну његову стратегијску важност, Хелдер је варош која заслужује да се види и због свога водоземског карактера, који оставља човека у сумњи да ли је на копну или на групи гребена и острваца, хиљаду миља далеко од европске обале. Ма у ком правцу да се иде, излази се на доглед мора. Кроз варош пролазе и окружују је канали, велики као реке, које становници прелазе сплавовима. Иза велике дите је дугачак простор стајаће воде која се диже и спушта с плимом, као да је подземним путем у вези с морем. Са свих страна јури вода, затворена, истина, у сред двеју обала, али висока и опасна, тако да изгледа да чека прву прилику, да се опет дохвати своје страшне слободе. Земљиште око вароши је голо и тужно, а небом, које је готово увек облачно, лете велика јата морских птица. Сама варош, образована само од једног реда кућа, изгледа да је свесна свога опасног положаја и да чека, с часа на час, катастрофу. Кад ветар звижди а море хучи, човек би рекао да сваки Хелдеранин не може ништа боље да ради но да се затвори у кућу, да очита своје молитве и за тим да забије главу у постељу и да чека оно што Бог пошље.

Становништво, које броји осамнаест хиљада душа, исто је толико чудновато колико и варош. То је мешавина трговаца, чиновника, маринских официра, војника, рибара, света који је дошао из Индија, света који се спрема да отпутује, и рођака

оних који су стигли и оних који путују, који су дошли да се први загрле или да се последњи опросте, јер је то крајњи кут холандске земље који војник, полазећи, поздравља, и први који, при повратку, види. Али како је варош тако дугачка и уска, види се веома мало света, и не чује се никакав други шум осим тужних песама морнара, које ожалошћују срце као усклици удаљених утопљеника.

И ако је веома млада варош, Хелдер је богат великим историјским успоменама, као свака друга холандска варош. Он је видео великога саветника де Вита, како је, први, у малој лађи прошао кроз мореузину код Тексела, како је својим рођеним рукама мерио дубину воде и показао холандским пилотима и вођама, који се нису смели усудити да туда прођу, могућност проласка флоте изаслане у борбу противу Инглеза. У овим водама су се адмирали Де Рајтер и Троп одупрли уједињеној француској и инглеској флоти. Мало даље одатле, у полдеру званоме Зајп, године 1799., инглески генерал Аберкромби одбијао је напад француске и батавске војске, којима је заповедао генерал Бром. И најзад, пошто изгледа да је природни закон да је свака холандска варош морала видети нешто необично и невероватно, Хелдер је видео једну врсту амфибне битке, пола на суву пола на мору, за коју не постоји име у војничком језику: видео је 1795. год. коњицу и лаку артилерију генерала Пишегрија како прелази у галопу залеђени цијдерски залив, како јуриша на холандску флоту затворену међу ледене санте код острва Тексела и како, окруживши је као какву тврђаву, захтева да се преда и како је заробљава.

Ово острво Хелдер, које се, као што рекох, јасно види с врха хелдерске диге, прво је у једном ланцу острваца који се пружа у лучном облику испред целога отвора Цијдер-језера до области Гронинга и за који се мисли да је образовао, пре постанка великога залива, непрекидну обалу која је служила као брана Ниским Земљама. У овом острву Тексел, које не броји више од шест хиљада становника, растурених у неколика села и једну варош, има лука у којој се уседравају ратни бродови и велике лађе индијског друштва. Из ове луке су отпутовали на крају шеснаестог века бродови Хемскерка и Баренца на знаменити пут, који је песнику Толенсу дао предмет за његов лепи спев: *Зимовање Холанђана у Новој Земљи.*

Ево у кратко те тужне и свечане историје, као што ју је испричао Ван Кампен и опевао Толенс.

Како се Холанђани, на крају шеснаестог века, још нису могли борити прса у прса са Шпањолцима и с Португалцима, да би постали господари трговине са Индијама, наумише да потраже нов пут, кроз северна мора, да стигну за мање времена у пристаништа источне Азије и Кине; и једно трговачко друштву повери смело предузеће једном вештом морнару, по имену Баренцу, који отпутова с две лађе са острва Тексела, 6. јуна 1594. године ка полу. Лађа под његовом управом стиже до северне тачке Нове Земље и врати се у Холандску; друга се упусти познатијим путем кроз мореузину Вајгач, настави кроз лед залива Кара и стиже у отворено и плаво море, с кога откри руску обалу окренуту југоистоку. Правац ове

обале наведе морнаре да мисле да су прешли рт Табис, који је Плиније, неоспорни ауторитет-тада, означио као крајњу тачку северне Азије, и да се, према томе, може допрети одатле, после кратке пловидбе, на источна и јужна пристаништа, јер нису знали да се Азија, после залива Оба, пружа још за 120 степена на исток у поларном појасу. И зато вест о овоме открићу, однесена у Холандску, произведе у њој веома велику радост. Шест великих бродова беше одмах спремљено и натоварено робом, да се прода индијским народима, једна мала лађа била је одређена да прати ескадру, док не буде прешла замишљени Табис, а за тим да се врати, да донесе вест о томе; и ескадра отплови. Али овога пута путовање не одговори надама. Холандски бродови затекоше мореузину Вајгач сву покривену ледом, и пошто су узалуд покушавали да отворе себи пролаз, вратише се у отаџбину.

После овога неуспеха скупштина, и ако обећа награду од двадесет и пет хиљада фирината ономе који успе у подузећу, одрече пристанак да учествује у трошковима за ново путовање; али грађани не изгубише храброст. Општинска управа у Амстердаму узе у најам два брода, прикупи одважне морнаре, готово све неожењене, да не би успомена на породицу ослабила, у сред опасности, њихову храброст, и повери заповедништво експедиције храброме капетану Хомскерку. Обе лађе отпутоваше 18. маја 1596. год. На једној је био главни крманош Баренц, на другој је заповедао неки Ван де Рајп. У почетку се не сложише у питању који правац да узму; али после Баренц пристаде на Ван де Рајпово мишљење да окрену

на север, место на североисток; и упутише се на север. Тако стигоше на 74^0 северне ширине, близу малог острва, коме дадоше име Медвеђе Острво, за спомен борбе од неколико часова коју су морали издржати противу медведâ. Нису видели око себе ништа друго до веома високе и стрме стене, које су изгледале да затварају море са свих страна. Наставише да плове на север. 19. јуна открише земљу коју назваше Шпицберген, због њених стена на шиљак, и за коју помислише да је Гренланд; ту видеше велике беле медведе, јелене, северне јелене, дивље гуске, грдне китове и лисице разне боје; али одатле, пошто су већ били стигли између 76^0 и 80^0 северне ширине, морадоше се окренути на југ и пристати поново уз Медвеђе Острво. Баренц, међутим, не хтеде више ићи у правцу на север, куда је Рајп дотле ишао, и окрете се на југоисток; Рајп настави на север, и тако се раздвојише.

Баренц стиже 17. јула до Нове Земље, пловљаше уз северну обалу острва и настави пловидбу на југ. Тада отпочеше несреће. Што даље иђаху, огромне масе леда које су пловиле на мору, постајаху све гушће, сједињаваху се у веома простране слојеве, гомилаху се у врлетне стене и планине; тако да се за кратко време лађа нађе у правом континенту од леда, који путницима затвори хоризонат са свих страна. Видећи да је било немогуће дохватити се источне азијске обале, наумише да се врате натраг; али је већ био 25. август, време у које лето, у оним крајевима, већ престаје; и у брзо приметише да већ више није могуће ни вратити се. Нађоше се затворени у леду, изгубљени

у страшној осами, увијени у огромну маглу, без циља, без нада, и изложени опасности да их, с часа на час, униште и закопају ледене планине које пловљаху око њихове лађе и udaраху са страшном хуком једна о другу. Остајаше им један једини пут спасења или, боље, средство да успоре смрт: били су близу обале Нове Земље, могли су оставити лађу и повући се да проведу зиму на томе пустом острву. То је била очајна одлука, која је захтевала исто толико храбрости колико и она да остану на броду, али је доносила бар кретање, борбу, нов облик опасности. После нешто устезања сиђоше с брода и пристадоше уз острво.

Острво је било ненасељено; ни један северни народ није на њ никад ногом ступио; цело је острво било пустиња од леда и снега, које су шибали таласи, ветрови, на које је сунце веома ретко бацало по који зрак тренутан и без топлоте. Па ипак јадни бродоломници весело усклинкнуше, кад на њ ступише ногом, и клекоше у снег, да захвале Провиђењу. Морали су се одмах постарати да сагараде себи колибу. На острву није било нигде дрвета; али се срећом ту близу налазила велика количина дрвета које је пловило, које је море донело с копна. Почеше радити: вратише се својој лађи, узеше из ње осовине, балване, клинце, смолу, сандуке, бурад, пободоше балване у лед; од крова лађе направише кров на колиби; о кров обесише своје кревете; зидове покрише једрима; рупе запушише смолом. Али док су радили били су изложени нечувеним опасностима и подносили су страшне патње. Хладноћа је таква била, да се клинац, кад су га метали међу усне, одмах ледио, и кад

су хтели да га извуку, кидало им се месо и уста су им се пунила крвљу. Бели медведи, натерани глађу, нападаху их бесно, у сред ледених маса, око њихове колибе, чак у унутрашњости лађе, и приморавоху их да прекину рад, да би одбранили свој рођени живот. Земља је била толико очврсла, да су је морали копати као камен. Око лађе вода је била залеђена на три и по хвата дубине. Пиво се било згуснуло у бурадима и изгубило сваки укус, а хладноћа је расла из дана у дан. Најзад успеше да учине своју колибу подесном за обитавање и заклонише се од снега и од ветра. Тада запалише ватру и добише могућност да одспавају по који час, кад нису били приморани риком дивљих животиња, које кружаху око колибе, да оде на њих. Ламне су наливали машћу медведа које су убијали кроз отворе у зидовима, руке су загревали у крвавој утроби ових животиња, одевали су се њиховим кожама, а хранили су се месом лисица, харингама и бисквитима, што им је било преостало од онога што су понели на пут. Међутим, хладноћа је расла дотле, да медведи не излажаху више из својих јазбина. Храна и пиће слеђаваху се чак крај ватре. Јадни морнари гораху своје руке и ноге, а не осећаху ни најмање топлоте. Једно вече када су, из бојазни да не умру од хладноће, били херметички затворили колибу, у мало не умреше загушени, и морадоше се поново изложити оној самртној хладноћи.

Свима овим несрећама придође још једна. Четвртога новембра они узалуд очекиваху зору; сунце се никако не јави; поларна ноћ бејаше отпочела. Тада ови гвоздени људи осетише да губе присебност духа, и Баренц је морао, сакривајући

своје сопствено очајање, употребити сву речитост коју му је срце допуштало, да његови другови не би пали у очајање. Хране и дрвета поче понестајати; јелове гране, које су биле нађене на обали, биле су с тугом бацане на ватру; осветљење им је било толико слабо, да је једва пробијало помрчину. Па ипак у вече, кад се одмараху од дневних напора, прикупивши се око свога малог огњишта, имали су још по који тренутак веселости. На дан празника Три Краља[1] направили су мали банкет с вином и колачима од брашна, испрженим на зејтину од кита, и вукли су коцку: коме припада круна Нове Земље. Други пут играли су карата, причали старе приче, напијали здравице слави Мавриција од Оранжа, разговарали о својим породицама. Сваки дан су певали псалме сви заједно, клечећи на леду, лицем окренутим ка звездама. По који пут северна светлост је продирала кроз огромну помрчину која их је обвијала, и тада излажаху из своје колибе, трчаху обалама, прослављаху с тропутом захвалношћу ову пролазну светлост, као какво обећање спасења.

Према њихову рачунању, сунце је требало опет да се јави 9. фебруара 1597. године. Били су се преварили: 24. јануара у јутру, управо у једном од оних периода времена кад су били више но икад обесхрабрени и тужни, један од њих, пробудивши се, угледа необичан сјај, усклику, скочи на земљу, пробуди другове, изиђоше сви из колибе, и видеше на истоку небо осветљено живом светлошћу, месец који је бледео, чист ваздух, врхове ледених стена и планина обојене ружичастом бојом;

[1] Богојављење. Прев.

зору, најзад сунце, живот, благослов Божји и наду да ће опет видети отаџбину, после тромесечне ноћи и мучења. За неколико тренутака остадоше непомични и неми, као онесвесли од узбуђења; затим им грунуше сузе на очи, загрлише се, махаше својим чупавим капама, она страшна самоћа одјекну од молитава и усклика радости. Али то је била кратка радост: погледаше се у лице и осетише осећање ужаса и саучешћа једни према другима. Хладноћа, неспавање, глад, душевне борбе били су их истрошили и исцрпли тако, да више готово не распознаваху један другога. И њиховим патњама још није био дошао крај. Тог истог месеца снег паде у толиком изобиљу, да је колиба била готово затрпана, и морали су излазити из ње и улазити унутра кроз отвор од димњака; а са опадањем хладноће појавише се опет медведи, и опет отпочеше опасности, ноћи без сна, дивље борбе: а њихова снага поче поново опадати, и дух, мало повраћен, губити се.

Па ипак имађаху трунку наде. Нису били успели да извуку из леда своју лађу, а и да су је били извукли, не би је могли толико поправити, да би им могла послужити: али су били довукли на обалу барку и шалупу, и мало по мало, бранећи се непрестано од медведа који су јуришали чак и до на праг њихове колибе, били су успели да их што боље склоне. Са ова два мала брода намеравали су да се упуте ка једноме од малих руских пристаништа, то јест да плове дуж северне обале Нове Земље, дуж сибирске обале и да пређу Бело Море; да изврше, једном речи, пут од четири стотине немачких миља. За време це-

лога месеца марта веома промењљиво време их држаше у сталној промени између нада и обмана. Више од десет пута видеше море чисто до обале и спремише се за одлазак; и исто толико пута изненадно повећање хладноће гомилало је лед на лед и затварало пут са свих страна. У месецу априлу санте су биле неизмерне и непрекидне. У месецу мају опет су имали промељиво време. У месецу јуну, најзад, могоше се решити да се крену. Пошто су израдили подробан опис свих својих доживљаја, од кога су оставили један примерак у колиби, 14. јуна из јутра, кад је време било веома лепо и море отворено на све стране, после девет месеца бављења у тој несрећној земљи, кренуше се ка континенту. На двема отвореним баркама, исцрпени толиким патњама, они се беху одлучили да се боре с бесним ветровима, дугим кишама, самртном хладноћом, леденим сантама које су кружиле оним огромним и страшним морем, у коме је изгледало очајно подузеће упустити се с флотом. За дуго време су уз пут морали одбијати нападе морских медведа, трпети глад, хранити се птицама, убијеним камењем, и јајима, нађеним на пустим обалама, надати се и очајавати, радовати се и плакати, жалити по који пут што су оставили Нову Земљу, призивати буру, желети смрт. Често су морали вући своје барке преко ледених поља, везивати их, да би их обезбедили од ветра, збијати се сви у групу у сред снега, да би се одупрли хладноћи, тражити један другога у густој магли, дозивати се по имену, додиривати један другога, да се не би изгубили и да би један другоме дали храбрости. Сви не могадоше издржати те страшне

напоре. Неки од њих помреше. Сâм Баренц, који се био слаб укрцао, осети, после кратког времена, да му се приближиваше крај и каза то својим друговима. Не престајаше ни трепута управљати пловидбом и подносити све напоре, не би ли прекратио оном јадном свету страшан пут, коме, знађаше, не ће моћи дочекати крај. Испусти душу, кад је разгледао географску карту; рука му паде укочена, у тренутку кад је обележавао удаљену земљу, и последња му је реч била храбрење и савет. У малом заливу Св. Лоренца, најзад, сретоше руску барку, која им даде хране, вина и слачице, лека противу непоменика, од кога су се били разболели неколики морнари, који одмах оздравише. Одатле су пловили дуж сибирске обале, и срели неколике мале руске бродове, све чешће, и снабдеше се свежом храном којом повратише снагу. При уласку у Бело Море веома густа магла одвоји две барке, које ипак обе пређоше рт Кандноес и, с повољним ветром, пређоше за тридесет часова простор од сто двадесет миља, на крају кога се опет састадоше, усклицујући весело. Али их много већа радост очекиваше у Килдуину. Ту затекоше писмо од Рајпа, заповедника друге лађе, који се заједно с њима био кренуо са острва Тексела, који им је јављао свој долазак. После кратког времена барка и шалупа стигоше лађу у Коли. То је био први пут да бродоломници с Нове Земље опет виде заставу своје отаџбине после одласка са Медвеђег Острва, и поздравише је ван себе од радости. Рајпови и Баренцови другови полетеше једни другима у загрљај, испричаше један другоме преживеле догађаје, оплакаше изгубљене пријатеље,

заборавише претрпљене патње, и сви се заједно управише ка Холандској, где стигоше здрави и читави 29. октобра 1597. год., три месеца после поласка из колибе. Тако се заврши последњи холанђански покушај да отворе нови пут трговини са Индијама кроз поларна мора. Готово три века доцније, 1870. год., капетан шведске лађе, кога је бура бацила на обалу Нове Земље, нашао је на њој олупину лађе и колибу и у њој два котла, дуварски часовник, цев од пушке, мач, секиру, флауту, библију, неколике сандуке пуне оруђа и убуђалу парчад од одела. То су били последњи остаци Баренцовпх и Хемскеркових морнара, који су били тријумфално однесени у Хаг и изложени као свете ствари у маринском музеју.

Са свима овим сликама у свести, у вече, с висине велике хелдерске диге, при светлости месеца који се час нагло сакриваше иза облака, час се изненада показиваше у свој својој светлости, ја се не могадох задовољити посматрајући песковиту обалу онога острва Тексела и онога великог Северног Мора, које на оној страни нема више никојих других граница осим вечитог леда с пола; море за које су стари мислили да је крај света: *illum usque tantum natura*, као што вели Тацит; море на коме су се појављивале, у дане велике буре, гигантске форме германских божанстава; и прелазећи очима преко ове неизмерне и тужне равнице, не умедох друкчије изразити себи самоме свој тајанствени страх, до ли узвикујући с времена на време полугласно: — „Баренц!... Баренц!...“ — и слушајући, сâм, звук овога имена, као да га је доносио ветар с безграничне даљине.

ЦИЈДЕР-ЈЕЗЕРО

Остајаше ми да видим стару Фризију, непокорну бунтовницу Рима, земљу лепих жена, великих коња и непобедних клизача, најпоетичнију област Холандске; и одлазећи тамо, добио сам могућност да задовољим једну другу веома живу своју жељу: да пређем Цијдер-језеро, најмлађе море.

Овај велики басен Северног Мора, који запљускује пет области, и има површине седам стотина квадратних километара, пре шест стотина година није постојао: Северна Холандска додиривала је Фризију, и где се сада простире залив, био је велики простор прошаран слатким језерима, од којих је највеће, Флево, које помиње Тацит, било одвојено од мора плодном и насељеном превлаком. Не зна се сигурно да ли је море само својом снагом порушило природне бране овога краја или му је, пак, спуштање холандског земљишта оставило слободан упад. Велики преображај је извршен, у више махова, у току тринаестог века. Године 1205. острво Виринген, које лежи на крајњој тачци Се-

верне Холандске, још је чинило део копна; године 1251. било је већ ишчезло. За време познијих упада море је провалило у разним тачкама превлаку која је одвајала његову воду од језера Флева, док 1282. год., отворивши себи пролаз кроз овај порушени бедем, провали у језера, поплави земље, и ширећи се и продирући напред, мало по мало, образоваше овај пространи залив, који се сада зове Цијдер-језеро или Јужно Море, које рукавом И улази у земљу до Беверվијка и до Харлема. За стварање овога залива везује се разноврсна и нејасна историја о разореним варошима и о потопљеном свету, са чијим свршетком почиње друга историја: о новим варошима посталим на новим обалама, које су постале моћне и славне, и, доцније, опале, а сада сведене на бедна села, са улицама покривеним травом и пристаништима претрпаним песком. Успомене на грдне несреће, баснословне традиције, фантастични ужаси, старинска ношња и обичаји, налазе се на водама и обалама овога јединственог мора, које се јуче појавило и већ је увенчано губицима и осуђено да га нестане; и довољан би био пут једва од месец дана, да се посмотри и упозна његов главни део; па ипак, и сама помисао да из далека видим ове опале вароши, ова тајанствена острва, ове кобне спрудове од песка, неодољиво ми примамљиваше фантазију.

Кренух се из Амстердама, пред крај фебруара месеца, по веома лепом времену, на једној од лађа које иду у Харлинген. Знао сам да више нећу поново видети престоницу Холандске. Наслоњен на ограду предњег дела лађе, док се ова удаљаваше од пристаништа, посматрах последњи пут велику

варош, трудећи се да тако запамтим њен фантастични изглед, да ми се не може никад избрисати из свести. На мало минута доцније видео сам само црну и зупчасту ивицу њених кућа, изнад којих се још дизало кубе на краљевском дворцу, и шуму шупљикавих и сјајних звоника. За тим варош потону: звоници се један за другим сакрише; највиши врх саборне цркве, који се, за тренут, још видео, и, кад је све ишчезло, паде такође у море, и од Амстердама не оста ништа друго више до успомена.

Лађа прође у сред гигантских дига које затварају залив II, и прошавши нагло *Pampus*, велики струд од песка, који за мало не упропасти амстердамску трговину, уђе у Цијдер-језеро.

Обале овога залива су саме ливаде, баште и села, и лети пружају чаробан изглед; али виђене с брода и у месецу фебруару обале изгледају само као лака пруга зелено-мртве боје, која одваја море од неба. Обала Северне Холандске је лепша и брод плови дуж ње.

Тек што се изиђе из Пампуса, окреће се у лево и пролази се на мало одстојања од острва Маркена.

Маркен је чувен међу острвима Цијдер-језера као Брок међу селима Северне Холандске; али и поред свега његова гласа и поред тога што је удаљен само један час барком од обале, има мало странаца и веома мало Холанђана који долазе да га виде. Тако ми рече капетан брода, показујући ми кулу светиљу малога острва, и додаде да је, по његову мишљењу, томе разлог то, што ма који странац, макар то био и Холанђанин, кад дође у Маркен,

деца га прате, свет га загледа, постаје општи предмет разговора, као да је пао с месеца. Опис острва објашњава ову чудновату љубопитљивост. То је комад земље широк хиљаду метара, дугачак три хиљаде, који се одвојио од континента у тринаестом веку, и остао је, а и данас је, у карактеру, обичајима, животу својих становника исти онакав какав је био пре шест векова. Земљиште острва нешто је мало више од мора, и опкољено малом дигом, која није довољна да га спасе од поплава. Куће су подигнуте на осам вештачких брешчића и образују толико исто села, од којих је једно — оно које има цркву — главно место, а друго једно је гробље. Кад море прелази преко дига, долинице између брега и брега се претварају у канале, а становници иду из једног села у друго баркама. Куће су од дрвета, некоје шаране, друге премазане катраном; само једна је од камена, свештеникова кућа, испред које се пружа мала башта, осенчена са четири велика дрвета, која су једина дрвета на острву. Поред ове куће је црква, школа и општинска судница. Становника има нешто мало више од хиљаде, и сви живе од риболова. Осим лекара, свештеника и учитеља сви су урођеници; ни један острвљанин не жени се с копна; ни један човек с копна не долази да се настани на острву. Сви исповедају реформисану веру и сви знају читати и писати. У школи, која броји више од две стотине деце оба пола, предаје се историја, земљопис и рачун. Ношња, која траје непромењена од неколико векова, иста је за све и веома је интересна. Људи изгледају као да су војници. Носе прсник од затворено сиве боје, украшен двама редовима

дугмади, која су већином веома старе медаље или новци, предати од оца сину. Овај прсник улази као каква кошуља у панталоне исте боје, веома широке око паса и тесне око ногу, у којих остављају готово целе листове откривене. Филцани шешир или чупава капа, према времену; мала црвена кравата, црне чарапе, беле цокуле, или нека врста ципела сличних папучама, допуњују ову чудновату ношњу. Али је још чудноватија ношња жена. На глави носе грдну белу капу у облику митре, сву украшену чипкама и везовима и подвезану испод браде као какав шлем. Испод ове капе излазе две дугачке витице, које се лепршају на грудима, и вири нека врста заклона од косе, који је пресечен у правој линији нешто мало изнад обрва и сакрива цело чело. Хаљина се састоји из јелека и двобојне сукње. Јелек је пурпурно црвен, покривен разнобојним везовима, који стају године рада и који се због тога предају од мајке ћерци за неколико генерација. Горњи део сукње је пепељав или плав, с црвеним пругама, а доњи део је затворено мрке боје. Мишице су покривене готово до лаката рукавима беле кошуље с црвеним пругама. Девојчице и дечаци су обучени готово на исти начин; девојке са извесном разликом од жена; у празничне дане су мало богатије обучене но у радне дане. Таква је ова ношња, помешана од источњачког, ратничког, светог; и исто је толико чудноват колико ношња и живот становника. Људи су необично умерени и достижу веома дубоку старост. Одлазе са острва сваке недеље на ноћ, у својим чамцима; проводе недељу дана ловећи рибу у ципдерском заливу и у суботу се враћају. Жене

васпитавају децу, обрађују земљу, праве одело за целу породицу. Као и жене у свима осталим крајевима Холандске, воле чистоћу и украсе; и у њиховим колебама виде се беле завесице, стаклени предмети, извезени креветски покривачи, огледалца, цвеће. Већи део умире, не видевши друге земље осим свога малог острва. Сиромашни су, али не познајући никакво стање боље од свога, и немајући ни потреба ни жеља које не могу да задовоље, нису свесни своје сиротиње. Међу њима нема ни промене имања, ни сталешке разлике. Сви раде, нико не служи. Једини догађаји који прекидају монотонију њихова живота су рођења, женидбе и удаје, смрт, изобилан риболов, долазак каквог странца, пролазак лађе, морска бура. Моле се Богу, воле, лове рибу; такав је њихов живот, и тако поколења долазе за поколењима, чувајући непромењену, као какво свето наследство, невиност обичаја и непознавање света.

Кад се прође острво Маркен, види се на обали Северне Холандске звоник, група црвених кућа и по које једро од лађа. То је Мониkендам, село с три хиљаде становника, — некада напредна варош, која је, заједно с Хорном и Енкхујсеном, победила и заробила шпањолског адмирала Босу, од кога јој допаде у трофеј орден Златнога Руна; другим двема варошима допадоше мач и купа. После Мониkендама види се село Волендам, после Волендама мала варош Едам, по коме доби име онај сир црвене коре, *fama super etera notus.*

За ову се варош везује доста интересантна легенда, која је представљена на једном старом барељефу, који се још види на једнима од ње-

гових врата. Пре неколико векова неколике девојке из Едама, шетајући се обалом, видеше жену чудноватог изгледа, која пливаше у мору и, с времена на време, заустављаше се, да их с љубопитством посматра. Позваше је, она се приближи; дадоше јој знак да изиђе из воде, и она дође на обалу. Била је веома лепа жена, гола као од мајке рођена, и сва покривена глибом и биљкама, које су изникле на њеној кожи као маховина на кори дрвета. Неки мисле да је имала реп као у рибе; али један озбиљан холандски хроничар, који тврди да је чуо причу о догађају из уста једнога сведока очевидца, вели да је имала ноге као остале жене. Запиташе је, не разумеде, и одговори веома слатким гласом на неразумљивом језику. Одведоше је са собом, састругаше јој траву с леђа, обукоше је као холандску жену и учише је да преде. Не зна се тачно колико је времена остала у овом новом стању; али легенда вели да је, и ако су јој били састругали траве и обукли је, ипак осећала да је неки јак инстинкат вуче мору, и да је, пошто је узалуд била покушала неколико пута да се врати своме природноме елементу, јер је стражарило над њом сто очију, једнога дана, најзад, успела у томе, и нико више ништа не дознаде о њој. Од куда је била дошла? Куда је отишла? Ко то зна! Тек то стоји, да на обалама Цидер-језера сви још говоре о морској едамској жени, и веле да је безобразан сваки онај ко каже, као што се један усудио у кругу сељака да каже, да је та жена морала бити туљан; и сматрам да сељаци имају право, пошто не треба истрчавати са својим мишљењем о оним стварима које се нису виделе. Едам, који је некада

био веома напредна варош, доживео је исту судбину као и остале вароши Цијдер-језера, и сада је само село.

Идући из Едама у Хорн готово се не види обала, и зато и обратих сву своју пажњу на море. На цијдерском заливу може се посматрати, као у каквом огромном огледалу, чудновата покретљивост холандског неба. То је најмлађе од европских мора и заиста представља у своме изгледу сву ћудљивост, све немире, све неочекиване и необјашњиве промене младићског доба. Тога дана, као готово увек, небо је било покривено облацима који се растављаху и непрекидно сједињаваху, тако да се у времену од једног часа изређаше све варијације светлости које се у нашим крајевима једва виде у току целога дана. С времена на време, море постајаше сасвим црно, тако да је изгледало као море од смоле, с белим и светлим оквиром, који се видео у даљини, као каква струја живе. На један мах нестајаше црнила и залив постајаше на дугачким просторима веома зелен, као да га је покрила трава, и како су плави трагови од бродова правили утисак канала, изгледало је да се виде пред собом холандске ливаде, одвојене од копна, како плове на води. Мало доцније све ово лепо зеленило изумирало је у блатном жутилу, које је давало заливу изглед густе и нечисте каљуге, у којој су морале пливати наказне и гадне животиње. У једно време виђаху се звоници и ветрењаче на обали једва као удаљене сенке кроз маглу, и човек би рекао да је ноћ и да пада киша. Трепут доцније ветрењаче, звоници, куће изгледаху веома близу и сијаху се на сунчаној светлости, као да

су позлаћени. Поред лађе, дуж обала, у сред залива, било је непрестано излажење и ишчезавање сенака, светлости, боја, ноћних помрчина и меридијанских јасноћа, претња буре и веселих призора, тако да човек помишља да цео овај покрет има неки тајанствени узрок, извесан смисао виши од људске интелигенције, да има невидљиве посматраче горе на висини, који га морају разумевати. Овде онде виђаху се лађе с црним једрима, које изгледаху жалосно опремљене да преносе мртваца.

Лађа прође на доглед вароши Хорна, старе главне вароши Северне Холандске, где је направљена, 1416. год., прва велика мрежа за лов на харинге и где је рођен онај неустрашими Схутен, који је први прешао крајњу јужну тачку Америке; а за тим се окрете ка Енкујзену. На оном делу обале, који се налази између две вароши, пружа се ланац од села, састављених од кућица од дрвета и од цигаља, с крововима масно обојеним и с вратима извајаним, пред којима се дижу дрвета са обојеним деблима. У свима овим селима с лађе се виде само кровови, који изгледа да излазе из воде или да су они сами многе мале призматичне кућице, које плове на води. Црвена боја ових кровова, по који врх од звоника, по које крило од ветрењача, су једине боје и једини облици који дају, с часа на час, промене обалској линији, једноликој и благој као профил веома фине превлаке. Нешто раније пре доласка у Енкхујзен види се веома мало острво Урк, за које се мисли да је негда образовало једно острво са острвом Схокланд, које се налази на мало одстојања од ушћа

Исела. Урк је још настањен, и то је омиљено острво тулања, који ноћу буде становнике својим рикањем; Схокланд су, има мало година, напустили острвљани, који га нису могли више бранити од мора.

Лађа се заустави у Енкхујсену.

Енкхујсен је најмртвија од свих мртвих вароши Цијдер-језера. У шеснаестом веку имао је четрдесет хиљада становника, слао је у лов на харинге сто четрдесет лађа, које је штитило двадесет ратних бродова, имао је веома лепо пристаниште, велики арсенал, величанствене зграде. Сада је пристаниште претрпано песком. Његово становништво је сведено на пет хиљада лица, једна од његових старих врата су на четврт часа хода од првих варошких зграда, његове улице су покривене травом, његове куће су напуштене и опале, његови становници су сироти и изнурени. Не остаје му никоја друга слава до та да је дао живот Павлу Потеру. Лађа се задржа неколико тренутака пред овим скелетом од вароши. На мосту за искрцавање био је само по неки непомичан морнар, од вароши виђаше се још само по која кућа, коју су лиге у пола сакривале, и висок звоник, на коме су звона у томе тренутку свирала спорим нотама, као у агонији, арију *O Matilde, t'amo, è vero.*[1] из Вилхелма Тела. Обала је била пуста, у пристаништу тишина, куће затворене, а велики црн облак стајао је изнад вароши, као мртвачки застор који се лагано спуштао, да је покрије за увек. То је био призор који је уливао саучешће и ужас.

[1] Ах Матилда, волим те, истина је. Прев.

Кад остависмо Енкхујсен, лађа стиже за мало тренутака на улаз Ђидер-језера, између вароши Ставорена, која лежи на најближој тачци фризијске обале, и Медемблика, опет опале вароши Северне Холандске, која је била главна варош овога краја пре оснивања Хорна и Енкхујсена. На томе месту залив је нешто мало шири од половине мореузине Кале. Кад се буде остварило гигантско подузеће исушивања Ђидер-језера, на томе ће се месту саградити грдна дига која ће одвајати залив од Северног Мора. Ова дига ће се простирати од Ставорена од Медемблика, остављајући отворен у средини велики канал за кретање плиме и за отицање воде из Исела и из Вехта; а иза ње ће велики залив бити, мало по мало, претворен у велику равницу. Северна Холандска ће бити спојена с Фризијом, све мртве обалске вароши биће оживљене новим животом, острва биће порушена, обичаји преображени, језици помешани, створиће се нова област, народ, свет. Ово велико дело стало би, према холандским предрачунима, сто двадесет и пет милиона динара; има много година како се оно изучава, и, може бити, неће проћи много времена, а посао ће се отпочети; али, авај! пре но што буде довршен, ми који смо рођени око половине деветнаестог века бићемо већ са скрштеним рукама, као што вели Прага,[1] и са жилицама од љубичица на глави.

Тек што смо прошли Медемблик, на противној обали Ђидер-језера видимо звонике Ставорена, најстарије вароши Фризије, тако назване, веле етимолози, по богу Ставу, кога су стари Фризијанци

[1] Марко Прага, италијански драматски писац. Прев.

обожавали. Ова варош, која је сада само мало село тужнога изгледа, окружено великим бастионима и барама, била је, у време кад Амстердам још није ни постојао, велика варош, лепа и насељена, у којој су живели фризијски краљеви и у коју се стицала сва источна и западна трговина, тако да је носила славно име цијдер-језерске Ниниве. Једна чудновата легенда, која је ипак основана на истинитом факту, исушењу пристаништа, објашњава први узрок његова јадног опадања. Становници, грдно обогаћени трговином, били су постали охоли, сујетни, расипни, и терали су раскош дотле, да су позлаћивали ограде, кључаонице, врата и најситнија оруђа у својим кућама. То се није свидело доброме Богу, који одлучи да казни безобразну варош свечаном казном, зашта му се веома брзо даде прилика. Нека богата трговкиња узе у најам лађу и посла је у Данциг, да донесе не знам какву драгоцену робу. Капетан брода стиже у Данциг, али не могаде наћи робу коју је трговкиња желела, и, да се не би враћао с празним бродом, напуни га житом. Кад се врати у пристаниште Ставорена, трговкиња, која је изишла да га причека, упита га: „Шта си донео?“ Капетан понизно одговори да је донео само жито. „Жито!“ узвикну охола трговкиња с бесним и презривим гласом; „баци га одмах у море“. Капетан се покори, гнев Божји прекине у самом тренутку кад жито падаше у воду, и пред пристаништем се образова велики спруд од песка, који угуши, мало по мало, трговину вароши. Овај спруд од песка заиста постоји, и зове се Врувенсанд или госпођин песак, и таква је препрека, да и најмањи трго-

вачки бродови морају веома обазриво да се управљају, да не би насели, и да чак ни велики моло, који је био подигнут, не би ли се умањила ова оштета, ништа није променио судбину вароши осуђене да умре.

Кад се лађа кренула из Ставорена, сунце је залазило; али, и ако је било вече и јесен, време је било тако благо, да сам ја могао јести на крову и испити, задахнут великом мишљу о исушењу језера, веома пријатно, до њених најмрачнијих дубина, једну боцу старога бордоскога вина. Путници су сви били сишли доле, море је било веома мирно, небо позлаћено, Бордо одличан, а ја задовољан. Међутим, пред очима ми се шираше обала Фризије, заштићена двама редовима колаца, које су подржавали огромни комади гранита, трахита и базалта из Немачке и Шведске, који дају овом крају изглед огромног утврђеног поља. Прођосмо поред Хинделопена, друге опале вароши, која нема више од хиљаду становника и чува необичну ношњу из много векова раније; пловљасмо дуж низа малих скривених села, која нам објавише своје присуство дижући изнад дига гвоздени прст на својим звоницима; и, најзад, стигосмо у Харлинген — другу варош у Фризији по величини, коју је још осветљавао последњи сјај заласка сунца.

ФРИЗИЈА

Док се лађа приближиваше пристаништу, ја се сетих онога што ми се десило у Алкмару, и, помишљајући да ћу се може бити наћи у истој невољи у Харлингену, за које место нисам имао никаквог препоручног писма, узнемирих се. А и имао сам разлога да се узнемирим, јер фризијски језик, који је мешавина холандског, данског и старог саксонског, који је самим Холанђанима готово неразумљив, ништа нисам разумевао; а осим тога знао сам да се у Фризији француски језик готово никако не говори. Спремих се, дакле, предавши се меланхолично својој судби, да се објашњавам рукама, да насмејавам свет и да пустим да ме воде као какво дете, и почех тражити очима у сред гомиле носача и дечака, који очекиваху путнике на обали, какво лице, које би показивало више саучешћа но остала, и коме бих поверио своју торбу и препоручио свој живот.

Пре но што сам нашао то лице, лађа се заустави и ја сиђох. Док стајах оклевајући између

два снажна Фризијанца, који се прерипраху око мене, чух да ми неко шапну на ухо реч која ми узбуни крв: — моје име. — Окретох се, као да сам чуо да ме је позвао какав дух, и видех младића, који ми, смешећи се због мога чуђења, понови француски: „Јесте ли Ви тај и тај господин?“ — „Ја сам“, одговорих, „или ми бар изгледа да сам ја, јер, истину да вам кажем, ја сам тако зачуђен да ме Ви познајете, да готово сумњам у своју истоветност. Какво је то чудо?“ — Чудо је било врло просто. Мој пријатељ из Амстердама, који ме је био испратио исто јутро до пристаништа, био је послао телеграм, чим је отпутовала лађа, једном своме пријатељу из Харлингена, молећи га да изиђе и причека, кад буду излазили путници, једнога странца, високог, црномањастог, покривенога огртачем боје као какао, који ће доћи пред вече и коме је веома потребан тумач и који веома жели да има друштва. Пошто су сви моји сапутници били плави, пријатељ мога пријатеља ме је одмах био познао и био је пришао, да ме извуче из неприлике.

Да сам имао у шпагу орден Анунцијате, бацио бих му га на врат. Како га нисам имао, изразих му своју неизмерну захвалност потопом речи, које га оставише збуњена, као што би рекао маркиз Коломби, *не могући их себи приписати.* После чега уђосмо у варош, у којој сам намеравао остати само који тренутак.

Велики канали пуни лађа, широке улице оивичене малим, шареним и чистим кућама, веома мало света ван кућа, дубока тишина и не знам какав изглед мелахоличног мира који побуђује човека да мисли на хиљаду далеких ствари: такав је Хар-

линген, варош с нешто више од десет хиљада становника, која је подигнута близу места где је давно било село које је море уништило 1134. год. Пошто ме је провео улицама, мој друг ме одведе да видимо диге, без којих би варош била већ сто пута поплављена, пошто је цео тај део обале изложен више од сваког другог струјама и таласима широкога мора. Диге су образоване од два реда неизмерних колаца, који су спојени једни с другима дебелим попречним балванима, и сви покривени великим клинцима с пљоснатом главом, који их штите од малих морских животиња које нагризају дрво. Између ових колаца су веома чврсте даске или, боље, велике греде, пресечене на двоје, побијене у песак, једне поред других; иза ових дасака је зид од киклопских маса црвеног гранита донесених из покрајине Дренте; а иза овог зида је јака ограда, која би сама била довољна да задржи воду бесне бујице. Изнад ове диге се пружа пошумљена улица, која служи за јавно шеталиште, одакле се види: море, која кућа у вароши и која катарка на бродовима која се види изнад кровова. Кад туда прођосмо, хоризонат је још био лако позлаћен на западу, а на супротној страни веома мрачан; није се видела ни једна барка на мору и никакав покрет у пристаништу; четири девојке, водећи се испод руке, прођоше поред нас, ћеретајући и смејући се, једна се окрете, за тим их нестаде; месец се помоли иза облака; дувао је хладан ветар, а ми смо се ћутећи шетали. „Јесте ли тужни?" упита ме пратилац. „Ни најмање", одговорих, — а био сам. За што? Ко то зна! Како су ми остали утиснути у свести оно место и онај

тренутак! Затварам очи, поново видим сваку ствар и осећам мирис мора.

Мој пратилац ме одведе у један *клуб*, где се задржасмо до времена поласка воза за Лејварде, главну варош Фризије. То је био први Фризијанац с којим сам имао част да говорим, и проучавах га. Био је плав, укочен, озбиљан, као готово сви Холанђани; али је имао поглед чудновато жив: говорио је мало, али је оно мало речи изговарао брзином и снагом, по којима се видело да је његов карактер живљи од карактера његових сународника с друге обале Цидер-језера. Поведе се разговор о старој Фризији и староме Риму, и био је веома пријатан, јер, како је он отпочео да говори о догађајима из оних времена с необичном озбиљношћу, као о нечему што се догодило пре мало година, и како сам му ја одговарао, на крају тако разговарасмо, као да је он Фризијанац из Оленијева а ја Римљанин из Тиберијева времена, бранећи, разуме се, сваки своју земљу. Ја му пребацивах за распињање на крст римских војника, а он ми мирно одговараше да смо ми били изазивачи, јер дотле док смо се задовољавали да унапред узимамо намет који је био натурио Друз, који се састојао у сировим кожама, они се нису бунили; и да је, што су се после побунили, било зато, што се Олениje није више задовољавао кожама, него је захтевао волове, поља, дечаке, жене; а овим се хтело да се они убију. „*Pacem exuere*, вели сам Тацит, *nostra magis avaritia quam obsequii impatientes*: и додаје да је Друз био ударио на нас мали намет, јер смо били сиромашни, *pro angustia rerum*. А кад сте од сиромашних отимали во-

лове и земље, шта сте радили с богатима?" — Кад видех да он зна Тацита на памет, устукнух и запитах га пријатељски да ли је због насиља мојих отаца по мало љут на мене. — „Ах, господине!" — одговори, ухвативши за руку, као да сам му озбиљно био управио ово питање: „Ни најмање!" — Или се ја варам — рекох у себи — или, заиста, у нашим крајевима нема ни трага овакве наивности. — И не могаћах се наситити посматрајући га, толико ми је изгледао друкчији карактер од нашега.

Остадосмо заједно до у ноћ, и испрати ме на железничку станицу, одакле је хтео да иде да присуствује музичком концерту. У овој варошици морнара, рибара и трговаца с маслом био је концерат који су давала четири вештака, два Немца и два Италијана, који су нарочито дозвани из Хага, да свирају час-два, за двеста педесет форината! Где је био овај концерат, у вароши као што је Харлинген, са самим лилипутанским кућама, ја то нисам могао разумети, осим претпостављајући да су свирачи у кући, а слушаоци на улици, и запитах пратиоца, да ми то објасни. „Има једна доста велика кућа", одговори ми. — Једна! — помислих. А где ли ће бити тај колос од куће који нисам видео? Прођосмо две три полумрачне улице, али нешто мало живље но два часа раније, и стигосмо на станицу. „Нећемо се више никад видети", рече ми овај отворени и симпатични Фризијанац, стискајући ми руку. „Вероватно никад више", одговорих. Застадосмо тренут, посматрајући један другога, а за тим изустисмо обојица у исто време: — „Збогом!" — и овим тужним по-

здравом се опростисмо. Он оде на концерат, а ја отпутовах у унутрашњост Фризије.

Цела Фризија је равница, са земљиштем помешаним од песка, иловаче и тресети, свуда ниска, а нарочито на истоку, где, не ретко, пред крај јесени морска вода покрива велике просторе. Има врло много језера, која образују као какав ланац кроз целу област, од вароши Ставорена до вароши Докума. Поље је покривено веома пространим ливадама, испресецано, у свима правцима, широким каналима, дуж којих пасу, девет месеца на годину, безбројна стада, која не чувају ни чобани ни пси. Дуж Северног Мора налазе се мали брежуљци од земљишта, звани *terpen*, које су подигли некадањи становници, да би се ту склонили са својим стадима за време плиме, и на некима од ових узвишица су подигнута села. Друга села и вароши су подигнута на кољу, на земљиштима отетим мало по мало од мора. Област има двеста седамдесет и две хиљаде становника, који не само да живе, но се богате трговином с маслом, сиром, рибама, тресети и лако саобраћају један с другим путем канала и језера. Мало дрвета која скривају пољске куће и села; по које једро на лађама; јата вивака, врана и гаврана, и веома лепа стада која шарају црним и белим пегама зеленило поља, — то су једине ствари, које привлаче око на овој пространој равници, чије границе непрекидно сакрива вео беле паре. Човек, који је у овој земљи све урадио, не види се ни на којој страни, тако да ово изгледа земља у којој вода живи и ради сама собом и у којој обитавају само животиње.

Стигох у Лејварде у мрклу ноћ и срећом наиђох на један хотел у коме се говорило француски.

У јутру, веома рано — мислим да још није било ни сто усталих лица у целој вароши — изиђох и стадох се шетати пустим улицама по лакој и леденој кишици, која је допирала до костију.

Лејварден има изглед великог села. Улице су, готово све, веома простране, пресечене широким каналима и оивичене необично малим кућама, обојене ружичасто, лила, пепељаво, отворено зелено, свима бојама које се виде у Броку. Унутрашњи канали су везани са спољашњим каналима, који се пружају дуж варошких бедема, а после су и сами везани другим каналима који воде обližњим селима и варошима. Има пијаца и раскрића као у великим варошима, које изгледају још пространије због тога што су куће мале, тако да су, код веома многих, прозори на педаљ од земље, а горњи им део готово додирује кров. Кад би се од дугачких делова улица ставиле на гомилу све куће скупа, не би се образовала зграда обичне величине. Изгледа веома стара варош, примитивна, коју је основао рибарски и пастирски народ, и, мало по мало обновљена, украшена, улепшана. Али, и поред лепих мостова, богатих дућана, украшених прозора, његов општи изглед има нешто егзотично за јужног Европљанина, тако да му чудновато изгледа да становници носе горњи капут и цилиндричан шешир као ми. Од свију нидерландских вароши ово је варош у којој се Италијан осећа најдаље од своје земље. Улице су биле пусте, сва врата затворена: изгледало ми је да ходам напуштеном и непознатом вароши, коју сам ја открио. Посматрао

сам ове чудновате кућице и говорио у себи, дивећи се, да и у њима мора бити елегантних госпођа, гласовира, књига које сам и ја прочитао, географских карата Италије, фотографија Фиренце и Рима. Идући из улице у улицу, прођох поред старога замка управника Фризије, од породице Насау Диц, предака владалачке породице Оранж; спазих веома интересантну тамницу, бео и црвен дворац, с веома високим кровом и украшен малим стубовима и статуама који му дају изглед мале кнежевске палате; и најзад изиђох на велику пијацу, одакле видех стару кулу од цигала, до чијег је подножја, вели се, пре пет стотина година допирала вода, а која је сада удаљена више од десет миља од обале. А одавле, пролазећи другим улицама, чистим као салони, у сред два реда кућа чије стреје додиривах кишобраном, вратих се у центар вароши.

У целој овој шетњи нисам видео других жена осим по коју старицу разбарушене косе и сањиву, која је посматрала време с прозора; и свако може замислити колико сам био љубопитљив да видим остале, не толико због њихове чувене лепоте, колико због веома чудноватог начина покривања главе о коме сам слушао и читао описе и налазио слике у свима варошима Холандске. Једно вече раније, долазећи у Лејварден, био сам, истина, видео на углу коју женску главу веома сјајну, али сам је био видео у пролазу, у помрчини и готово не обраћајући пажње. Сасвим је друго морало бити видети сав лепи пол главне вароши Фризије, на дану и на тенане. Али како да задовољим ово љубопитство? Небо обећаваше кишу за цели дан, жене ће

вероватно остати затворене у кућама цели дан, ја ћу морати да чекам до сутра у јутру, и горео сам од нестрпљења. Срећом, паде ми на памет једна од оних светлих идеја, које у великим приликама извијају и у најслабијим мозговима. Видећи да прође свирач грађанске страже с перјаницом на глави и трубом под пазухом, сетих се да је рођен-дан холандског краља, помислих да ће се морати скупити музика, да ће та музика да прође варош, да ће се, куда она прође, појавити жене и да ћу ја према томе, идући поред капелника, као дечаци који прате војску на вежбања, моћи видети оно што сам хтео. Рекох у себи: — Браво! — и певушећи арију *Che invenzione prelibata* из *Севиљског Берберина* пођох за свирачем. Стигосмо на велику пијацу, где се грађанска стража неустрашно прикупљаше на плаховитој киши, у сред стотину лица; за мало тренутака батаљон је био уређен: мајор командова крештавим гласом; музика засвира; колона се крете ка центру вароши. Ја сам ишао поред капелника и био сам блажен.

Отворише се прозори првих кућа и појавише се неколике жене с главама веома сјајним од сребра, као да имају шлемове; и заиста имађаху две широке сребрне плоче, које су потпуно скривале косу и покривале један део чела, стежући главу као шлем античког ратника. Нешто мало даље појавише се друге жене, које са сребним, које са златним шлемом. Батаљон скрену у једну од главних улица, и тада се на свима вратима, на свима прозорима, на угловима улица, на праговима дућана, иза ограда на баштама, појавише златни и сре-

брни шлемови, велики и мали, с велом и без вела, углачани и сјајни као фигуре у каквом арсеналу; матере у сред гомиле девојака, све са шлемом; изнемогле старице, са шлемом; слушкиње са шерпењом у рукама, са шлемом; госпођице које су се дигле у том тренутку од гласовира, са шлемом. Лејварден је изгледао као огромна касарна ћосавих кирасира, метропола прогнаних краљица, варош у којој се све становништво спремало за велику средњевековну маскараду. Не могу да изразим чуђење и уживање које сам осећао пред тим призором. Сваки нови шлем, који сам видео, изгледао ми је први, и смејао сам се, и изгледало ми је да су се са мном заједно морали смејати капелник, грађански стражари и дечаци који су били око мене. Сви ови шлемови бојили су позлаћеним и посребреним рефлексима прозорска окна и обојене капке; сијали су се нејасно у помрчини полу отворених соба на приземном спрату; појављивали су се и нестајало их је, блештећи, иза прозрачних завесица и цвећа пред прозорима. Пролазећи поред девојака које су стајале на тротоарима, успоравах кораке, и посматрах како се одбијају на њиховим главама дрвета, дућани, прозори, небо, грађански стражари, моје лице. У сред свих ових љубазно страшних глава, на којима се не виђаше ни један чуперак косе, ја, са цилиндром и дугом косом, изгледах себи јадан и достојан презирања човек, коме је, за који тренут, која од ових строгих Фризијанака требало да пружи из поруге вретено и преслицу. — Али у какву се експедицију спремају све ове жене? — мишљах, шалећи се са собом. — С ким хоће да ратује? Кога намеравају да заплаше? —

На сваком кораку виђах коју интересантну сцену. Један дечак, хотећи расрдити девојчицу, замагли јој дахом шлем, а ова га поче одмах чистити рукавом, ставиши грдити, као војник коме друг упрља који део оружја који тренут пре капетанове смотре. Један младић додириваше, с прозора, врхом штапића шлем девојке која је стајала на прозору до његова, шлем одјекиваше, суседи се окретаху, девојка подрвене и нестаде је. У дну ходника слушкиња намешташе свој шлем, огледајући се у шлем другарице, која се љубазно сагла, да јој послужи место огледала. У предсобљу куће, која је морала бити какав колеж, педесетина девојака, све са шлемом, уређиваху се, две по две, ћутећи, као каква чета ратница које се спремаху да учине јуриш противу побуњеног народа. А у свакој новој улици, у коју је улазила музика, искрсавао је са сваке стране, као на какав ратни поклич, нов легион ове чудновате и нежне војске.

У почетку толико сам био заузет посматрањем шлемова, да готово нисам ни обраћао пажње на лица оних Фризијанака, које уживају глас да су најлепше жене Ниских Земаља, да воде непосредно порекло од старих сирена Северног Мора, и да су занеле великога канцелара германске царевине, који не може бити веома лако узбудљиве природе. Повратив се од првог изненађења због шлемова, ја почех посматрати лица; и треба да признам да сам их видео, као у свима другим земљама, веома мало лепих, али ове су заиста заслуживале тај глас. То су жене, већим делом, високог стаса, широких рамена, плаве, беле, праве као палме и озбиљне као старе свећенице, но неке веома малих руку и

ногу, и, у пркос своје озбиљности, смешећи се с нежношћу, која заиста изгледа као далеки рефлекс њихових фабулозних прабаба. Сребрни шлем који их, стежући и сакривајући њихову косу, лишава најлепшег украса лепоте, надокнађује им овај губитак, истичући јаче диван облик њихове главе, и дајући њихову лицу беле и плаветникасте одсеве неизразне финоће. По изгледу немају ни сенке кокетерије.

Остајаше ми, ипак, да задовољим љубопитство, а то је било да видим из близа једну од оних лепих глава са шлемом, и да сазнам како су направљени ови шлемови, на који се начин мећу и какво је порекло овога обичаја. У овом циљу имао сам писмо за једну породицу у Лејвардену; однесох га, бих љубазно примљен у лепој кућици која лежи на ивици канала, и, пошто измењасмо прве поздраве, затражих да видим шлем, чему се моји домаћини од срца насмејаше, јер је то неизоставно прво питање, које сви странци који дођу у Фризију управљају првим Фризијанцима које имају срећу да упознаду. Место сваког одговора домаћица, госпођа образована и веома љубазна, која говораше веома лепо француски, повуче за узицу од звонцета, и одмах се појави девојка са златним шлемом и хаљином љубичасте боје, којој она даде знак да приђе напред. То је биле слушкиња: девојка висока као гранатир, снажна као атлет, бела као анђео, горда као кнегиња. Разумеде одмах шта сам хтео, и ступи преда ме подигнуте главе и оборених очију. Госпођа ми рече да се зове Софија, да има осамнаест година, да је вереница и да јој је шлем поклонио вереник.

Заиштах од каквог је метала шлем.

— Од злата! — одговори госпођа, готово чудећи се моме питању.

— Од злата! — узвикнух ја. Извините: будите тако љубазни, запитајте је колико стаје.

Госпођа запита на фризијском језику Софију и за тим, окрећући се мени, рече: „Стаје, без игала и без ланчића, триста форината."

— Шест стотина динара! узвикнух. Извините још једном: желео бих знати шта је по занату њен вереник.

— Струже дрва, одговори госпођа.

— Струже дрва! понових, и тужно помислих на дебљину књиге коју бих морао написати, да победим у сјају тога стругача дрва.

— Немају, међутим, све златан шлем, додаде госпођа. Вереници који имају мало новаца поклањају га од сребра. Сиромашне жене и девојке имају га од бакра, лако позлаћен или посребрен, који стаје неколико форината. Међутим, велика је жудња да га имају од злата, и у том се циљу ради, штеди, уздише читаве године. Кад бих тек стала да вам причам о суревњивости, ја која имам собарицу са шлемом од сребра и слушкињу са шлемом од злата, могла бих рећи доста о томе.

Упитах је да ли носе шлем и госпође. Одговори ми да га више не носе, изузев мало њих; али да се све, и из првих породица, сећају да су га виђале на својим бабама и на својим мајкама; и то су били шлемови изваjани и прошарани дијамантима, који су стајали страшне суме. Међутим,

у старо се време нису нису носили шлемови, него само нека врста веома финих дијадема, од сребра или од гвожђа, које су се, мало по мало, проширивале, док нису, најзад, покриле цео предњи део главе. Сада, као све моде које почињу да опадају, кад су дошле до претераности, и шлема нестаје. Жене почињу да жале што не могу да покажу своје лепе плаве косе. Осим овога, шлем има тужно дејство, да убрзава опадање косе, тако да многе жене, у још свеже доба, остају тако без косе, да их је страшно погледати. Лекари, са своје стране, веле да је овај стални притисак главе штетан за мозак, а многи тврде да спречава њихово развијање, — што није тешко веровати, пошто фризијске жене, заиста, снажне и пуне као што су, имају већином веома лак рељеф онде где је лепо видети јачу кривину. Сви ови разлози су навели, пре повише година, неколике госпође из гронингке покрајине, где је такођер у обичају овако покривање главе, да почну извесну врсту пропаганде противу тога обичаја, напуштајући га оне прве, после чега га напустише и многе друге. Па ипак, проћи ће много година док нестане свих шлемова. Слушкиње, сељанке, већи део жена средњега сталежа још га носе. Постоји група за и група противу. Ова последња задобива веома лагано земљиште, а она прва се упорно брани.

Желео сам видети Софијин шлем, али је био покривен обичним велом од чипке, а нисам смео да је молим да га скине. Узех врхом прстију ивицу вела и, објашњавајући покретом речи, запитах је да ли могу да га подигнем.

— Дигните само, рече ми госпођа, преводећи девојчин одговор.

Подигох га.

Богови неба, каква белоћа! Сравних онај врат, који је био сав откривен, с велом који сам држао у руци, и не могах се одлучити шта је од овога двога беље.

Софијин шлем се доста разликовао од сребрних шлемова које сам био видео улицама; шта више, да истину кажем, ово име шлем приличи само овим златним, јер остали, и ако представљају ономе ко их с лица посматра изглед шлема, немају ни најмање његов облик. Ови су направљени од две готово кружне плоче, спојене витким металним кружићем који пролази иза темена, и укрштене с два велика извајана пуцета која силазе на слепе очи. Ове две плоче покривају само предњи део главе. Златни шлемови су, међутим, веома широк круг, који опкољава целу главу, изузев теме, и даље се шири ка крајевима, тако да оставља да се види само мали део чела. Плочица је танка и витка као бристолска хартија, тако да се лако може наместити на главе различне величине. Испод овога шлема (такођер и испод сребрних) носе неку врсту црне капе, која стеже косу као каква ноћна капица; а поврх шлема је друга нека врста капе од чипке, која силази до на рамена. На ову другу капу многе жене мећу још шешпрић који се не може описати, украшен вештачким цвећем и плодовима, или шешир *Pamela*. Пре подне, кад су у кући, или кад излазе послом, жене из народа носе шлем без ичега другога; капу и шешир мећу кад иду у шетњу.

Док сам посматрао девојчин шлем, госпођа ми говораше о извесним веома чудноватим обичајима који се још налазе у фризијским селима.

Кад какав младић долази у кућу, да тражи девојачку руку, ова му одмах показује да ли га прима или не прима за мужа. Ако га прима, излази из собе и враћа се мало доцније са шлемом. Ако не одлази да метне шлем, то значи да јој се младић не допада и да она не пристаје да постане његова краљица. Вереници имају обичај да поклањају вереницама подвезе за чарапе, на којима су извезене мудре изреке, љубавне речи и жеље среће. По који пут заљубљени младић даје девојци завезану мараму с натписима на чвору и новцем или ситницама унутра. Ако је лепојка одреши, разуме се да прима момкову руку; ако је не дреши, тумачи се да је одбија. Част за којом највише жуде љубавници то је, да могу да вежу цокуле, или обућу, на нози своје богиње, која их за ту љубазност награђује пољупцем. У осталом, младићи и девојке уживају најширу слободу. Иду заједно у шетњу, као муж и жена, и често остају сами у кући, по више часова, ноћу, и пошто отац и мати оду да спавају. — „И ови се никада не кају што су отишли сувише рано?" упитах. „Погрешка се увек поправља", одговори ми госпођа.

За све време овог разговора, лепа Фризијанка је била непрестано озбиљна и непокретна као статуа. Пре но што би отишла, рекох јој, да бих јој једним комплиментом захвалио, да је од најлепших ратница Фризије и замолих госпођу да јој преведе те речи. Саслуша их озбиљна лица и по-

црвене до косе; за тим, као да је боље промислила о томе, лако се осмехну и, поклонивши се у пола, изиђе из собе, право, споро и величанствено као краљица.

Захваљујући љубазности својих домаћина, видех мали *Музеј националних старина Фризије*, установљен има мало година, и већ богат веома многим драгоценим предметима. Непосвећен као што сам у ове студије, само сам летимице разгледао медаље и новце, а нарочито се задржах пред старим пехарима кнезача, пред грубим дијадемама од којих су постали шлемови, и пред извесним чудноватим лулама, нађеним у земљи, у великим дубинама, које изгледа да су старије од употребе дувана, и мисли се да су служиле за пушење конопље. Али најзанимљивији предмет у музеју је женски шешир, који се носио на крају прошлога века, шешир тако несразмеран и тако смешан, да не бих никада веровао, да су разумна створења икада могла носити такве шешире, да ме није антиквар, који ми га је показао, уверио да је својим очима видео такав шешир на глави старе госпође из Лејвардена, нема много година, приликом светковине о доласку холандског краља. То није шешир, то је шатор, балдахин, стреја, под коју би се могла склонити од кише и од сунца читава породица. Састоји се из дрвеног круга, великога два пута колико обичан кафански сточић, и из једног сламног шешира, са ободом исте величине, који је само са стране, тако да представља облик полукруга. Круг је украшен дугачком кићанком и има мали отвор, у који улази глава и за коју се не знам како утврђује. Кад је круг

утврђен, шешир, који је одвојена ствар, меће се на њ и простире се на њему као платно на грађи какве бараке, и зграда је довршена. Кад су улазиле у цркву, госпође су ову зграду разграђавале, да не би запремале много простора, и опет су је саграђивале, кад су из ње излазиле, и шешир је изгледао грациозан, а посао веома прост. Ето, колико је истинита пословица да су сви укуси укуси.

Други љубазни Фризијанац, коме ме је био препоручио пријатељ из Хага, одведе ме у село, да видим сељачке куће. Упутисмо се из Лејвардена у варош Фрек, кроз један од најплоднијих крајева Фризије, лепим путем, поплочаним и чистим као париски тротоар; и дођосмо, после кратког хода, пред кућу, пред којом се мој пријатељ заустави и рече озбиљним гласом: „Ево *friesche hiem* фризијског сељака, стари мајур предака“. То је била кућа од цигала, са зеленим капцима и белим завесицама, окружена дрветима и саграђена у сред баштице ограђене јарком пуним воде. Поред ове кућице био је сењак, начињен од гигантских борових греда из Норвешке и покривен огромним кровом од трске; а у овом сењаку штала, коју је заштићавао велики дрвени зид. Уђосмо у шталу. Краве, као у Северној Холандској, немају стеље и везане су две по две, с репом везаним за греде таванице, да се не би упрљале. Иза њих пролази дубок олучић, који износи на поље нечистоћу. Под, зидови, као и саме животиње, веома су чисти, и од њих се не осећа ни најмањи задах. Док сам ја посматрао све делове овога животињског салона, мој друг, који је био учен агроном, давао ми је драгоцена обавештења о фризијском пољу. На имању

од тридесет или тридесет и пет хектара обично се држи један коњ и седамдесет грла рогате марве. На сваки хектар долази по једна крава која се музе. и готово на свима имањима има осам или девет великих оваца од чијег се млека праве мали сирци, који се у свима варошима Фризије веома облапорно једу. Па ипак, главни производ у Фризији није сир, као у Северној Холандској, него масло. Соба у којој се прави масло свето је место у сељачкој кући. Уђосмо унутра, и то што нам се учинило било је велики уступак, јер се публика обично моли да се заустави на прагу врата. То је била соба чиста као каква капела и свежа као пећина. у којој су се видели многи редови бакарних судова пуних до врха млека, тада помуженог и већ покривеног дебелим слојем повлаке. Стап је покретао коњ, као што је обичај готово у целој Фризији. На зиду је био обешен термометар; прозори су били украшени завесицама, а испред прозора се видела лепа саксија са зумбулом. Ово фризијско масло је тако изврсно, да се на лондонској пијаци. где се носи у грдној количини, продаје по веома велику цену. Из године у годину скупља се оно на разним покрајинским пијацама у седам до осам милиона килограма. Масло се меће у извесну бурад од руске растовине, која теже по двадесет или четрдесет килограма свако, и која се односе на општинске кантаре у фризијским варошима. Овде их вештак испуњује, проба, мери, а за тим ставља на њих печат са општинским грбом; после овога се преносе у Харлинген, натоваре се на *steamer*, који их носи на обале Темзе. „Ово је наше богатство", заврши љубазни Фризијанац. „којим се те-

шимо што немамо палме и поморанџе, које ви, које природа највише воли, имате". И заврши испричавши ми, поводом поморанаџа и масла, причу о оном шпанском генералу, који је једног дана показао поморанџу једном фризијском сељаку и с гордошћу му рекао: „Ово је плод који наша земља производи два пута годишње!", а сељак, износећи преда њ груду масла, одговори му: „А ово је плод, који наша земља производи два пута дневно!" И генерал заћута.

Сељак који нас праћаше допусти нам да мало свратимо у једну собу, у којој су му жена и кћи, једна са златним шлемом, а друга са сребрним, радиле, седећи једна према другој. Изгледала је као соба нарочито спремљена за љубопитљиве странце. Ту су били велики ормани старинског облика, огледала с позлаћеним рамовима, кинески порцелани, извајани судови за цвеће, сребрни предмети изложени на орманима. „То је још најмање што се види", пришапну ми на ухо мој друг, видећи ме да сам се задивио. „Ови су ормани пуни рубља, накита, свилених хаљина; а има сељака који имају тањире, шоље и судове за кафу од сребра; а има их чак и таквих, који дају да им се израде стони прибор и дуванске кутије од масивног злата. Зарађују много, живе штедљиво и плод својих уштеда тропе на раскошне ствари." Овим се објашњава од куда у најмањим селима јувелирских радња, какве се не налазе у многим европским варошима. Има сељанака које купују ђердане од корала у вредности од по хиљаду динара и које имају у својим сандуцима за више од десет хиљада форината прстења, обоца, игала, ситница. И живе, заиста,

штедљиво, за време највећег дела године; али у дане великих празника, приликом свадаба, у време кермеса, кад одлазе у варош да се проведу, одседају у прве хотеле, узимају најлепше ложе у позоришту и између једног чина и другог добро се свете боцама шампања. Сељак који има капитал од сто хиљада динара не сматра се за богата човека, јер их има веома много који имају двеста хиљада, триста хиљада, пола милиона, па и много више.

Карактер ових сељака (а оно што се вели за сељаке, може се рећи за све Фризијанце) је, по општем и старом сведочанству, мушки, отворен, великодушан. — „Каква штета што нисте Фризијанац!“ — веле човеку кога поштују. Горде се племенитошћу своје расе, за коју сматрају да је прва у великој германској породици, и хвале се да су једини народ те породице, који је сачувао своје име после Тацитових времена. Многи још верују да је њихова земља била названа Фризија по Фризију, сину Амана, брата Мезова, унука Семова, и поносе се овим старим пореклом. Љубав према слободи је њихово најјаче осећање. „Фризијанци ће, — вели њихов стари кодекс, — бити слободни, док год буду дували ветрови облацима, док год буде трајао свет“. Фризија, заиста, шиље у скупштину најсрчаније посланике либералне странке. Становништво је готово све протестантско и веома много полаже на своју веру и, исто толико колико на веру, на свој језик, који је прославио велики народни песник, и који се и сада негује с великом љубављу. Сељак нарочито, веле сами Фризијанци, с гордошћу наводи славне људе који су се родили под фризијским

небом: два песника, Хиберта Јафиса и Салверду, филолога Тиберија Хемстерхуиса и његова сина Франца, пријатног и дубоког философа кога је госпођа Стал звала холандским Платоном.

Идући у Лејварден, сретосмо неколико сељачких кола, која су вукли они чувени фризијски коњи, за које се вели да су први светски касачи. Имају црну длаку, дуг врат, главу малу и пуну живота. Најлепши су они, што су одгајени у Амеланду. Чудновато издржавају напор; служе у исто време и за вучење и за трке, и, чудновата ствар у земљи где се све веома лагано креће, њихови флегматични господари их увек терају убрзаним касом, и кад вуку кола са сеном, и кад не морају да хитају да стигну. Трке са овим коњима, које се зову *harddraveryen*, стари су и карактеристичан призор Фризије. У свима малим варошима се спрема арена, подељена у две паралелне и праве улице, којима коњи јуре два по два један за другима, а за тим се такмиче између себе победиоци сваке трке, док их један не победи све, и овај добива награду. Свет долази у великом броју, да види овај призор, и прати га пљескањем и веселим усклицима, као што ради на утакмицама клизача.

Приспевши у Лејварден, наиђох на најлепши и најненаднији сусрет који сам могао замислити: сељачке сватове. Било је више од тридесет кола, сва у облику шкољке, веома висока, покривена позлатом и шпараним цвећем, која су вукли крупни црни коњи, од којих је у свакима седео по један сељак у стајаћем руху и румена жена са златним шлемом и белим велом. Коњи су јурили брзим касом, жене су, прибијене уз своје мужеве, бацале

путем деци бомбоне, чипке су се лепршале, шлемови су блештали. Поворка се удаљи и нестаде је. као фантастични коњаници, у сред урнебеса од смеја, пуцања бича и веселих гласова.

У вече, у вароши, уживах посматрајући како пролазе испред хотела жене и девојке са светлом главом, као какав главни инспектор на тако званој смотри, кад војници пролазе један по један са оружјем и стварима. После извесног времена, међутим, приметив да све иду у истом правцу, пођох за њима и изиђох на једну пространу пијацу на којој је свирала музика, у сред велике гомиле, пред једном зградом на којој су били осветљени сви прозори, на којима се, с времена на време, појављиваху господа с белим краватнама, која су, мора бити, била ту на званичном ручку. И ако је падала киша, свет је стајао непокретан. и како су жене све биле у првом реду, образовале су око музике велики круг од шлемова, који је из даљине, на светлости фењера и кроз вео магле. заиста изгледао као чета кирасира пешака, која је задржавала гомилу. Док је музика свирала, дваестина војника пешака, скупљених у један угао пијаце. пратили су је певањем, играјући се шајкачом и скачући час на једној час на другој нози, у грубим положајима Стенових и Брауверовох пијаница. Гомила их је посматрала, и претпостављам да јој је призор изгледао необично леп и забаван, јер се од срца смејала, подизала се на врх прстију, давала знаке одобравања, узвикивала, пљескала. Заустављах се да посматрам какву лепу Фризијанку, али она. кад је примећивала да је гледам, бацаше на мене поглед пун ратоборног поноса: за тим одох на раз-

говор једноме књижару, што је веома пријатно у Холандској, где су књижари у опште веома образовани и веома љубазни.

Ноћу, у хотелу, готово не могадох ока затворити, због неког несрећног оргуљаша на звонику, који се, може бити са несанице, досетио варварског уживања да дâ успаваној вароши избор из свију Росинијевих опера и свих нидерландских народних песама. Још нисам говорио о механизму ових малих ваздушастих оргуља, и ево како је он направљен. Сахат на торњу покреће мотку, која, опет, окреће точак и цилиндар на коме има зубаца, сличан цилиндру барберских оргуља. За ове зупце, уређене како захтева мелодија, спојене су гвоздене жице које подижу клатна на звонима и маљеви који их ударају. Кад откуцавају часови, одговара извесна одређена арија; али, скидајући цилиндар, могу се свирати све арије које се желе, помоћу опруга које покрећу два тастера, од којих се један притискује рукама, а други ногама. Овакво свирање захтева знатну снагу и напор, пошто некоје од дирака захтевају притисак раван тежини од две фунте; па ипак, такво је задовољство које звонари налазе у овој музици и које, претпостављам, налазе и други, да свирају читаве часове са снагом и страшћу, достојном заиста пријатније хармоније. Не бих умео рећи да ли је онај звонар из Лејвардена лепо свирао: али сам сигуран да је морао имати херкулске мишиће и ужасну љубав према Росинију. Пошто ме је успавао *Берберином* пробудио ме је *Семирамидом*, за тим ме је опет успавао *Отелом*, за тим ми опет отвори очи *Мојсијем*, и тако непрестано. Нас смо се двојица

утркивали: он, будећи ме звуцима, ја, добацујући му грдње. Престадосмо обојица, у исто време, дубоко у ноћ, и, да смо прегледали рачун, не знам ко би од нас двојице чији дужник био. У јутру се пожалих келнеру, флегматичном Холанђанину, коме, мислим, никаква вика с неба или земље није никада покварила пријатност сна. „Знате ли", рекох му, „да је ова ваша музика звона веома досадна?" — „Како", одговори ми наивно, „зар нисте приметили да има све октаве с тоновима и полу-тоновима?" — „Истина?" рекох му, шкрипећи зубима. „Е онда је друга ствар: извините."

Изјутра рано кретох се за Гронинг, поневши са собом, у пркос љутње због музике, драгу успомену на Лејварден и мали број лица која сам у њему био упознао; ожалошћен тугом која још у мени траје: тиме што нисам видео да се клизају по леду лепе, смеле и строге кћери севера, које пролазе, како вели Алфонсо Ескирос, увијене у облак и увенчане нимбусом од злата и од чипака, сличне фантастичним фигурама које се у сновима назиру.

Холандска равница, која буди, кад се први пут види, нејасно и пријатно осећање меланхолије и представља у својој једнообразности хиљаду нових и дивних облика који увесељавају уобразиљу, пораћа на крају умор и досаду и у онога ко је по природи више склон да разуме и да ужива у њеној нарочитој врсти лепоте. Увек наступа дан, кад странац који путује Холандском осећа на један мах неодољиву жељу за висинама, које му уздижу очи и дух; за кривинама, којима поглед може да се пење, да се с њих спушта, креће; за обли-

цима, које уобразиља може да оживи оним нејасним и дивним поређењима с лавовским леђима, женским бедрима, профилима лица и зграда, које дају брежуљци, планине, стене његове отаџбине. Разум и очи су заслепљени кружењем и губљењем по овом безграничном мору од зеленила: потребни су им врхови, понори, хлад, плаветнило, сунце. Тада је човек довољно видео Холандску и с нестрпљивом љубављу помишља на отаџбину.

Први пут осетих ово идући из Лејвардена у Гронинг, главну варош провинције истога имена. Кад ми се досади гледати, кроз маглу, ливаде за ливадама, канале за каналима, забих се у угао вагона и стадох размишљати о тосканским брежуљцима, о бреговима рајнских обала, исто као што је *maestro Adamo*[1] размишљао о поточићима Казентина. На малој станици, на пола пута између двеју вароши, уђе у вагон човек, који ми се учини на први поглед, а то је и био заиста, сељак, плав, покрупан, боје уцрвљалог сира, као што вели Тен о холандским сељацима, веома чисто обучен, с великим шалом око врата и тешким златним ланцем преко трбуха. Баци на мене пријатан поглед и седе према мени. Воз настави пут. Ја сам настављао размишљати о својим брежуљцима, и, с времена на време, окретах се да посматрам поље, у нади на какву промену пејзажа, и видећи непрестано равницу показивах, и не примећујући то, неки покрет који је хтео рећи да ми је досадно. Сељак посматраше неко време час мене, час поље;

[1] *Maestro Adamo, Божанска комедија, Пакао,* песма XXX, стих 61. Прев.

за тим се насмеја и, изговарајући речи с тешком муком, рече ми француски:

— Досадно.... зар не?

Одговорих му брзо да није, да ми није ни најмање досадно, да ми се шта више холандско поље допада.

— Ах не.... настави, смешећи се, досадно: сама равница, и показиваше обема рукама; — нема планина.

После неколико тренутака, трудећи се да ми разумом саопшти своју мисао, упита ме, указујући прстом на мене:

— Из које земље?

— Из Италије, одговорих.

— Италија, понови смешећи се. Има ли тамо много планина?

— Врло много, одговорих, и толико да се покрије њима цела Холандска.

— Ја, додаде, показујући себе, нисам никада у животу видео планине; не знам какве изгледа: не знам ни брежуљке Гелдрије.

Сељак који је говорио француски био је за мене већ необична ствар; али човек који није још никада видео ни планине ни брежуљка изгледао ми је басновловно биће. За то отпочех разговор и дознадох доста чудновате ствари.

Он није никада био даље од Амстердама, никада није видео ни Гелдрије, која је једина бреговита област Холандске; и зато није имао ни појма шта је то планина, осим толико што их је видео насликане на сликама и у књигама. Највише висине до којих су икада допрле његове очи били су врхови звоника и дуна. И ово што се види код њега, види се код хиљаде Холанђана,

који веле: — „Радо бих видео планину“, — као што бисмо ми рекли: — „Радо бих видео египатске пирамиде“. — Рече ми, заиста, да ће, чим буде могао, отићи да види Виселсхебош. Запитах га шта је то Виселсхебош. Одговори ми да је то планина у Гелдрији, близу села Апелдорна, једна од највиших у земљи. „Колико је висока?“ упитах. „Сто и четрдесет метара“, одговори ми.

Али овај красан човек имао је сасвим другим нечим да ме изненади.

После неколико тренутака опет ме запита:

— Италија?

— Италија, понових.

Остаде мало, размишљајући, а за тим рече: „Био је одбијен закон о обавезној настави, је л'те?“

О господе! — рекох у себи, сад ћу још дознати да је претплаћен на *Gazzetta ufficiale.*[1] Заиста, неколико дана раније скупштина је одбила законски пројекат о обавезној настави.

Одговорих му оно мало што сам знао.

Мало после, насмеја се, тражаше, учини ми се, речи, а за тим упита:

— Гарибалди наставља .... овде направи рукама покрет као кад се копа, а за тим додаде: ....своје острво?

Опет! „Наставља“, одговорих, и посматрах га избечивши очи, уништујући се да се убедим да је сељак, и ако није било никакве сумње.

Један тренут ћуташе, а за тим рече:

— Ви сте, и управи прст на мене, изгубили једног великог песника.

[1] *Званичне новине.* Прев.

Кад ово рече у мало не скочих.

— Да, Александра Манзонија, одговорих; али како, до врага, знате све то?

Сад ће овај изнети, помислих, на претрес питање о јединству језика.

— Али, реците ми, молим вас, упитах га, да не знате случајно и да говорите италијански?

— Не, не, не, одговори, машући главом и смејући се; ништа, ништа.

Рекавши ово, продужи смејати се и напорно размишљати, и учини ми се да разумем да ми спрема какво изненађење. Међутим, воз се приближиваше Гронингу. Кад смо хтели да уђемо под станични кров, овај добри човек узе свој завежљај, погледа ме поново смешећи се, и, обележавајући слогове кажипрстом десне руке, рече ми на италијанском, са изговором који је немогуће одредити, и изгледом човека који прави велико откриће:

— Nel mezzo![1]

— Nel mezzo? упитах га зачуђен. У средини чега?

— Nel mez-zo del Cam-min di no-stra vi-ta.[2] рече, с великим напором, искачући из вагона.

— Један тренут! довикнух му. Слушајте! једну реч! Како то....

Био је ишчезао.

Јесте ли разумели каквих сељака има у Холандској? А велим, могао бих се заклети да нисам додао ни речице свога.

---

1 У средини.

2 *Божанска комедија*, први стих *Палак.*

ГРОНИНГ

Гронинг је, може бити, од свих области Ниских Земаља она област, коју је људска рука најдивније преобразила.

У шеснаестом веку велики део ове области био још је ненасељен. То је била земља тужног изгледа, покривена барама, устајалим водама, бурним језерима, које је море сваког тренутка плавило; којом су лутале гомиле курјака и безбројна јата барских птица и није се чуо други глас осим крекетања жаба и туговања дама.[1] Три века неустрашимог и стрпељивог рада, који је више пута напуштан, без наде, а за тим опет предузиман с већом упорношћу, и приведен крају, у сред сваковрсних тешкоћа и опасности, претворили су овај дивљи и страшан предео у веома плодну земљу, испресецану каналима, покривену мајурима и вилама, где напредује земљорадња, ври рад, промеће се трговина и гмиже и шири се богато и цивилизовано становништво. Гронинг, који је, у прошлом веку још, био сиромашна област, која је пла-

[1] Јелен. Прев.

ћала држави у пола мање од Фризије и дванаест пута мање од праве Холандске, сада је, са обзиром на пространство свога земљишта, од најбогатијих области краљевине, и сама производи четири десетине од свеколике количине сена, ражи и репице, која се добива у Ниским Земљама.

Најнапреднији крај Гронинга је северни крај, и то је у толиком степену, да се о томе не може добити правилан појам, осим ако се прође овим пољима, која не бих могао, и ако сам њима прошао, боље описати, до ли додајући своја опажања и она која су ми дали Гронинжани описима које су дали о њима француски агроном Граф де Гурси, који је такођер само прошао овом облашћу, и Белгијанац де Лавелеј, писац лепог дела о пољској економији Холандске.

Сељачке куће су необично велике и имају готово све два спрата и многе прозоре, украшене богатим завесама. Између улице и куће налази се башта засађена егзотичним дрветима и покривена цветним лејама, а поред баште врт пун лепих родних дрвета и сваковрсног поврћа. Иза куће диже се огромна зграда, која покрива испод свога веома високог крова стају, коњушницу, сењак и велики празан простор на који се може сместити летва са сто хектара земљишта. У овој згради има сваковрсних земљорадничких инструмената из Енглеске и Америке, од којих су многе усавршили сами сељаци; даље: веома дугачких редова крава, дивних коња вранаца, а на све стране чудновата чистоћа. Унутрашњост сељачке куће може издржати поређење ма с којом господском кућом. У њима се налази дрвени намештај из Америке, слике, за-

стирке, гласовир, књижница, политичке новине, месечни часописи, последње земљорадничке творевине, и не ретко последња свеска *Revue des deux mondes*. И ако воле раскош и угодан живот, ови су сељаци сачували просте обичаје својих отаца. Већи део њих, сопственици од по пола милиона динара, или мало мање или мало више, не стиде се да раде плугом и да лично управљају пољским радовима. Понеки шиљу своје синове на университет, што није мала жртва, јер се рачуна да ђак стаје своје родитеље око четири хиљаде динара годишње: али већи део од њих сматра као нижке од свога положаја професије доктора, адвоката, наставника, и желе да сва њихова деца остану на селу. Ови сељаци су на челу земље, и нема никога другог сталежа у становништву који се диже изнад њих. Међу њима се бирају готово сви чланови разних изборних тела, па чак и посланици за скупштину. Пољски радови им не сметају да узму јаког учешћа у политичком животу и у јавној администрацији. Не само да прате напредак земљорадње, него и кретање модерне мисли. У Хафену, близу вароши Гронинга, одржавају о своме трошку веома добру земљорадничку школу, којом управља славан агроном и коју посећује више од педесет ученика. И мала села имају музеје природне историје и ботаничке баште, које су установили и одржавају заједничким трошком неколике стотине сељака. Саме сељанке, у пијачне дане, посећују музеје гронингског университета и дуго се задржавају у њима, тражећи обавештења и поучавајући се међу собом. Понеки сељаци, с времена на време, путују, зарад учења, у Бел-

гију или у Инглеску. Већи део њих занима се теолошким питањима. Многи припадају секти меномита, који су холандски квекери. Де Лавелеј прича да је, видећи на путу, који спаја два лепа села Усекверт и Ујтхијзен, четири веома лепа мајура, запитао гостионичара чији су, и овај му одговорио да су меномитски, и додао: — „Богати су људи: мора сваки имати бар шест стотина хиљада динара". — „Чуо сам да се говори" — настави де Лавелеј — „да међу члановима ове секте нема сиромаха: је ли истина, у колико се тиче овога округа?" — „Није истина", одговори му гостионичар: — „то јест, да, истину говорећи, јер једини сиромах, који је био, умро је има мало дана, а сад их више нема". — Строги обичаји, љубав према раду и узајамно милосрђе гоне беду из ових малих верских општина, у којима се сви познају, пазе један на другога, помажу се. Гронинг је, једном речи, нека врста републике, којом управља сталеж цивилизованих сељака; чедна и нова земља, у којој никакав племићски замак не диже главу изнад земљорадничких кућа; област, у којој оно што земља производи остаје у рукама онога ко је обрађује, и богатство и рад су свуда заједно, а леност и имућност нигде нису.

Али опис не би био потпун, кад бих пропустио да проговорим о нарочитом праву гронинишких сељака, званом *beklem-regt*, које се сматра као главни узрок необично напредног стања ове области.

Beklem-regt је право поседа једнога имања уз годишње плаћање суме, коју сопственик не може никако да подигне. Ово право прелази на насле-

лике, како у побочној тако и у непосредној линији, и поседник га може тестаментом пренети, продати га, дати га под закуп, заложити га чак без пристанка сопственика земље. Међутим, сваки пут кад ово право прелази из једних руку у друге, било наследством било продајом, мора се сопственику платити једногодишњи или двогодишњи закуп. Зграде које су на имању припадају, већином, поседнику *beklem-regt*-а, који, кад престане његово право, може да захтева цену материјала. Поседник *beklem-regt*-а плаћа све таксе, не може да промени облик својине, не може да јој умањи вредност. *Beklem-regt* је недељив. Само једно лице може га имати, и, следствено, само од наследника може га наследити. Плаћајући, међутим, суму одређену за случај преноса *beklem-regt*-а с једног лица на друго, муж може у њ да унесе своју жену и жена свога мужа, и тада муж или жена, према томе ко кога надживи, наслеђује један део права. Кад закупац пропада или не плаћа годишњи закуп, *beklem-regt* потпуно задржава прво право: повериоци могу да га продаду; али онај који га купује мора пре свега да плати сопственику све дугове који су заостали.

Порекло овога наследног закупа је доста тамно. У Гронингу, изгледа, отпочео је овај закуп у средњем веку, с манастирским имањем. Тада су, пошто је земља имала веома малу вредност, калуђери радо уступали земљорадницима закуп извесног дела манастирских имања, под условом да им плаћају сваке године извесну суму, и још нарочиту суму при свакој смрти. Овај уговор је обезбеђивао манастиру извесан утврђен приход и ослобођавао га је обра-

ђивања земљишта које обично није производило ништа. Примеру манастира су доцније следовали велики сопственици и грађанске корпорације. Они су себи задржавали право да одреку закуп сваких десет година; али се нису служили овим правом, јер би морали, кад би се њиме служили, платити вредност зграда које су биле подигнуте на њиховим земљама, а не би могли лако наћи ни другога закупца. За време переда шеснаестог века право постаде у ствари наследно; право и обичај решише неколика питања, која су била предмет оспоравања: би израђена јаснија формула, која је већином усвојена: и од тада у будуће *beklem-regt* се одржао поред грађанског законика, увек поштован, и распростре се мало по мало целом гронинпком покрајином.

Лако је разумети корист која произлази за земљорадњу из ове врсте уговора. Захваљујући *beklem-regt*-у, земљорадници имају сталан и веома јак интерес да врше свемогуће највеће напоре, да повећају производњу у својој земљи. Сигурни, као што су, да ће они сами уживати плод свих побољшања која буду увели у обрађивање, — то јест, да неће имати, као обични закупци, да плате у толико већи закуп у колико више успеју да повећају плодност земљишта које обрађују, — они покушавају у овом циљу најсмелија подузећа, заводе најмучније новине, извршују најскупља побољшања. Оправдана награда рада је цео и сигуран производ самога рада. Према томе *beklem-regt* је веома моћан подстрек за рад, учење, усавршавање.

И тако је једно чудновато право, наслеђено из средњег века. створило класу земљорадника који

уживају све добре стране својине, али ипак не задржавају за себе цео чист производ, што би их баш удаљило од обрађивања. Место закупаца, који непрестано дрхте да не изгубе своје земље, противних свакоме скупом новачењу, потчињених господару, који се вечито труде да сакрију своје напредно стање, у Гронингу живи народ слободних поседника, часних, простих по животу, али веома жудних образовања, чије све добре стране схватају, и заинтересованих да га свима средствима рашире; класа сељака који се баве земљорадњом не као послом и занимањем које треба презирати, но као племенитим радом, који захтева примену највиших интелектуалних моћи и доноси им богатство, друштвену важност и јавно поштовање. То су сељаци који су штедљиви у садашњости, раскошни за будућност, готови за сваковрсне жртве, да оплоде своје земљиште, увећају своје куће, да набаве најбоља оруђа и најбоље расе животиња; сеоско становништво, најзад, које је задовољно својим стањем, јер његова судбина зависи само од његове радљивости и од његове смотрености.

Док поседник *beklem-regt*-а сâм обрађује своје земље, наследни закуп производи само добра дејства. Међутим, ова добра дејства престају одмах, чим он, служећи се својим правом поновног давања у закуп, уступи другоме обделавање имања, за извесну суму којом и даље плаћа сопственика. У овом случају се рађају све незгоде заједничког система, с разликом што овде земљорадник мора да издржава две врсте лењиваца, место једне. Подзакуп је некада био веома редак, јер су про-

изводи обделавања једва достизали да исхране породицу поседника *beklem-regt*-а, кад је он сâм обрађивао имање. Али пошто су све животне намирнице поскупиле, а нарочито после установљења трговачких веза са Инглеском, приходи су толико велики, да лмалац *beklem-regt*-а може да нађе другога закупца, вољна да му плати закуп већи од суме коју он мора да дâ сопственику имања; и због овога обичај давања у подзакуп почиње да се шири, и, ширећи се с временом све то више, нанеће штетне последице.

Међутим, кад се истражује какво ће бити будуће стање људскога друштва, обично се жели да наступи ово двоје: најпре, повећавање производње; друго, распоређивање богатства према принципима правде. Сâд факат који правда захтева јесте, да раднику буде обезбеђено уживање плодова његова рада и његова напредовања. Лепо је, дакле, и утешно видети на крајњој обали Северног Мора стари обичај, који на неки начин одговара овом економском идеалу, и који доноси целој једној области необично благостање, подједнако подељено.

Овоме мишљењу де Лавелеја би учињена, између осталих, једна главна замерка. Да ли необично благостање Гронинга, упиташе га, заиста долази од *bektem-regt*-а, од овога наследног закупа, који је, међутим, на другим местима произвео сасвим друге последице, или пре од изванредне плодности оних земаља? Де Лавелеј одбија ову сумњу, говорећи да ово исто необично благостање и ова иста усавршеност земљорадње постоје у тресетној зони Гронинга, која је далеко од тога да је плодна;

и да се, напротив, налазе на много нижем степену у Фризији, где је земљиште исте природе. Ако, даље, наследни закуп није произвео у другим земљама исте последице које у Гронингу, то је зато, што се у тим земљама друкчије примењивао или примењује, на пример некоје области у Италији, где *condotto di livello*, које је више или мање *beklem-regt*, ограничава слободу земљорадника, обавезујући га да даје сопственику сваке године одређену количину извесног производа. Сви холандски економи, завршује де Лавелеј, слажу се, признајући одлична дејства овога обичаја, тврдећи да Гронинг дугује за своје богатство *beklem-regt*-у, а на земљорадничким конгресима који претресају ово питање преовлађује жеља да се овакав начин уговора усвоји и у осталим областима.

Настављајући своју шетњу кроз гронингшко поље, стигох до обале Северног Мора, близу ушћа залива Доларта. Овај залив није постојао пре тринаестога века. Река Емс се непосредно уливала у море и Гронинг је био везан за Хановер. Море је разнело тресетни крај, који се пружао између тих двеју области, и образовало је залив, који се од шеснаестога века лагано сужава, због наноса који се нагомилава дуж његових обала. Већ многе диге, саграђене једна испред друге, обележавају освојења, која је извршила земља над морем, и стално се подижу нове, које постепено повећавају земљиште Гронинга, погодно за обделавање, на коме се дижу веома лепа поља покривена ражи и репицом, онде где су пре мало година беснели таласи и тонули се рибарски чамци. Лепо је видети с висине дига, које заштићују оне обале, како

се сусрећу, улазе једно у друго и преображавају се море и земља. У подножју диге пружа се блатиште, већ покривено већим делом травама и зеленим бильчицама; мало нешто даље је ичврснуто блато, које је већ земља; још даље је влажно блато, које, мало по мало, прелази у густу и мутну воду; а тамо преко воде су спрудови од песка, од којих се неки толико дижу, да образују дуне и острвца. На једном од ових острва, званоме Ротум, становала је, има више година, породица која је живела од лова на тулање; о другима се причају чудновате ствари, као о тајанственим пустињацима, духовима, чудовиштима. Мочари од наносне воде, које се пружају у подножју дига, и зову се *Wadden* или *polders*-и у стању образовања, су земљишта покривена водом за време плиме, која се поступно дижу, према томе како река Емс и Цијдер-језеро наносе нове слојеве иловаче. За време одлива стада их газе; на појединим местима барке пролазе, а велика јата морских птица слећу на њих, да се хране шкољкама, које је осека на њима оставила. Кроз непуних сто година нестаће птица, ниских места, бaрака, бара, морских рукава; острва ће бити дуне, које ће бранити обалу, а земљорадник ће избацити из ове нове земље раскошну и благотворну вегетацију. И тако на овој страни Холандска победнички продире у море, светећи старе јаде плугом и косом.

Поред свега овога не бих стекао појма о богатству гронинишких поља, да нисам имао среће да видим гронинишку пијацу.

Али, пре но што бих говорио о пијаци, треба да говорим о вароши.

Гронинг, тако назван, по некима, по Грунију Тројанцу, и подигнут, по другима, на сто педесет година пре хришћанске ере око једне римске тврђаве коју Тацит зове *Corbulonis monumentum* (ствари које се тврде и поричу већ неколико векова, а нису доказане), најзнатнија је варош северне Холандске, али, може бити, најмање интересантна за странца. Лежи на реци званој Хунсе, на раскрсници три велика канала, који га везују с неколиким другим трговачким варошима; окружен високим бастионима, које је подигао 1698. год. Коехорн, холандски Вобан. Има једно пристаниште, које може, и ако је удаљено неколико миља од ушћа Емса, да прими највеће трговачке бродове. Улице и пијаце су веома простране, канали широки као амстердамски, куће више од кућа у готово свима другим холандским варошима, дућани достојни Париза, чистоћа достојна Брока; ничега необичног у облицима, у бојама, у општем изгледу. Долазећи из Лејвардена, изгледа да смо се примакли на сто миља својим земљама, да смо опет ушли у Европу, да удишемо ваздух Немачке и Француске. Једина необичност Гронинга су извесне куће покривене сивим малтером, с којим су помешана веома ситна парчад стаклета, која светле, кад сунце удари у њих, веома живом светлошћу, због чега изгледа да су зидови прошарани бисером и сребрним чавлима. Има лепу општинску палату, сграђену за време француске управе, пијацу за коју се вели да је највећа у Холандској, и пространу цркву, посвећену у старо време Светоме Мартину, на којој се виде разне знатне одлике разних фаза готскога

стила, и има веома висок звоник с пет увојитих спратова, тако да изгледа састављен од пет малих кула различних цркава, намештених једна на другу.

Гронинг има университет, због чега га суседне вароши почаствују именом северна Атина. Овај университет, смештен у нову и веома пространу зграду, има мали број ђака, јер сељаци, једини богаташи у области, ретко шиљу своје синове да уче, а богата господа из Фризије одлазе да уче у Лејден. Али је университет ипак такав, да је достојан да стане напоредо с друга два. Он има леп анатомски кабинет и музеј природних наука, у коме се налазе многи скупоцени предмети. Научни програм је мало различан од програма другиx двају университета; различна је само управа, која је, због суседства Хановера, подложна утицају немачке науке и књижевности, и има свој нарочит религијски карактер. Гронишки теолози, вели Алфонсо Ескирос у својој *Студији о холандским университетима*, образују, у интелектуалном покрету Ниских Земаља, нарочиту школу, која се родила, око 1833. год., у самим недрима ортодоксне вароши *par excellence:* Утрехту. Професор из Утрехта, господин Ван Хаједе, трудио се да отвори нов хоризонат религиозним веровањима; господин Хофстед де Хауд, ученик гронишког университета, присталица његових идеја, сједини се с њим; и тако се створи средиште теолошког друштва, са средиштем у овој вароши, које, бунећи се противу синодалног протестантизма и поричући отворено сваки људски ауторитет у верским питањима, хоће да покрене својствено нидерландски тип хришћанства, о коме би тешко

било дати тачан појам, пошто га сами они, који га исповедају и списима га шире, дају веома мрачна. У свима овим хетеродоксним учењима, која могу да се унесу у земљу, без велике опасности, пошто, у сред непрекидног покрета религиозних идеја, остају чврсти и непромењиви обичаји, традиције, облици старе вере, има озбиљно и деликатно питање о коме се ортодокси, без успеха, труде да чују од противника мишљење: божанство Исуса Христа. У овом питању мишљење хетеродокса је веома тамно. Исус Христос је за њих најсавршенији тип човечанства, изасланик Божји, лик Божји. Али је ли он Бог лицем? Ово питање они избегавају сваковрсним схоластичким довијањима. Некоји, на пример, веле да верују у његов дивинитет, али не у његов деитет: толико та́ман одговор, да је готово раван одрицању, због чега се учење холандских хетеродокса може сматрати као сентиметални деисам, више или мање везан за поезију хришћанских облика. Поред свега тога, ревност према верским питањима све то више опада, има више година. Ђаци гронинишког университета радије се занимају књижевношћу и науком, у ком циљу образују између себе друштва у којима заједно читају и уче, нарочито примењене науке. Ова особита љубав је од најзнатнијих одлика фризијске расе, с којом гронинишки свет има многе сличне знаке и многе сродне везе. Гронинишки ђаци су мирнији и више уче од лејденских ђака, који уживају глас да су разуздани, онолико колико се у Холандској може бити разуздан.

Осим тога што је славан због университета који датира из 1614. год., Гронинг је славан и

због неколико људи славних у наукама и у уметностима, о којима је пријатно чути како говори, својим живим и углађеним стилом, *messer* Лудовико Гвичардини, који је, изгледа, имао нарочите симпатије према овој вароши. Најпре говори о Рудолфу Агриколи, „коме, између осталих писаца. Еразмо у својим списима одаје огромне хвале, велећи да са ове стране планина никада није био човек више обдарен књижевним даровима, ни савршенији од њега, и да нема никаквог људског знања, у коме се он не би могао такмичити с којим се хоће вештаком: у грчким наукама најбољи Грк, у латинским најбољи Латин, у песништву други Вергилије, у говорима други Полицијан, веома речит, философ, музичар и писац више знаменитих дела, уз друге лепе особине и ретка својства која му приписује." Даље помиње „Везелија, названога Базилија, одличног философа, с толиким знањем, врлином и науком на свакој грани, као што се види из безбројних његових дела, написаних и штампаних, да су му дали надимак *Светлост света*"; и вели да, бојећи се да неће моћи достојно да похвали овога Везелија и Агриколу, који су „две звезде Гренингена", више воли да ћути „и да остави бео лист, ономе ко буде умео више од *њега* славити њихово име и отаџбину". Наводи, најзад, име „другог великог човека, грађанина такођер исте земље, званога Ринијери Прединије, чувеног писца разних књига написаних с највећом чашћу и хвалом". Осим ових, могу се поменути: чувени оријенталиста Алберто Схултенс, барон Руперда, Аврам Фромпис и други.

У ношњи и изгледу народа странац не налази тако велику разлику од Фризије. Разликују се само шлемови у жена. У Лејварденy већина шлемова је од сребра; у Гронингу су сви од злата и у потпуном облику шлема, који покрива целу главу; али их се не види много. Госпође, разуме се, не носе га више; богате сељанке су га такође оставиле, по угледу на госпође; и сада су још остале само слушкиње, које могу да се хвале да су законски потомци наоружаних девојака, које, према старој германској митологији, председавাху у биткама.

У погледу ношње добих од једног господина у Гронингу драгоцена обавештења, за која мислим да се не налазе ни у коме путопису. Тамо су навике које чине живот девојака и удатих жена потпуно различне од навика у нашим земљама. Код нас девојка која се удаје излази из бедног стања потчињености и, готово бих рекао, заточења, да уђе у слободан живот, у коме је, изненада, свет који је пре занемаривао, окружава уважењем, почастима и удварањем. Тамо су, међутим, слобода и удварање привилегија девојака, а госпође живе повучене, везане с хиљаду обавеза; њима се приступа с хиљаду обазривости, окружене су хладним поштовањем, готово занемарене. Младићи се посвећују само госпођицама, и у овоме им је допуштена велика слобода. Младић, који посећује какву породицу, и ако није од најинтимнијих пријатеља, нуди се девојкама, или девојци, и да је прати на концерат или у позориште, у колима, нoћу сâм с њом, и ни отац ни мати се не противе томе: а ко би се противио, сматрао би се за луда или проста, и био би исмејан или изгрђен. Младић и

девојка остају много година под прстеном; и за све ово време виђају се сваки дан, излазе заједно у шетњу, остају сами код куће, а у вече, пре но што би се растали, разговарају по пола часа на капији, без сведока. Петнаестогодишње девојке, из првих породица, пролазе вароши, с једнога краја на други, идући у школу и враћајући се кући, и у ноћ, саме, и нико не обраћа пажње на то ма где се задржале и ма с ким говориле. Напротив, ваздан се говори и о најмањој слободи коју узима каква госпођа; што се, међутим, тако ретко дешава, да се готово може рећи да се никад не дешава. „Наши младићи“, говорио ми је тај господин, „нису ни најмање опасни“. Умеју да се удварају госпођицама, јер су госпођице плашљиве и њихова их плашљивост охрабрава; али с госпођама не умеју то да чине. Колико се ја сећам, у овој су вароши била само два озбиљна случаја супружанског неверства“. И исприча ми случајеве. „Тако је, драги мој господине“, додаде по том, ударајући ме руком по колену, „овде се врше само освајања у земљорадњи, а ко хоће да их врши на другом пољу, треба да буде тако љубазан, да добије уверење од бележника, да намерава да се бори по законима правога рата и с циљем на часан мир“. Мислећи погрешно, по моме ћутању, да ми се такво стање ствари не допада, додаде: „Такав је наш начин живота; досадан, ако хоћете, али здрав. Ви живот пијете на душак; ми га пијемо у лаганим гутљајима. Ви ћете уживати који пут више; али ми смо сталније задовољни“. — „Нека вас Бог благослови“, рекох ја. „Нека вас Бог изведе на прави пут“, одговори он.

Али хајдмо на пијацу, која је последњи жив призор, који сам видео у Холандској.

Јутром рано прошетах се око вароши, да видим долазак сељака. Сваког часа стизао је воз, који их је масу доносио; свима сеоским друмовима долазила су шарена кола, која су вукли лепи вранци, у којима су свечано седели супружански парови; свима каналима стизале су велике барке с једрима, препуне поврћа; за неколико часова варош је била пуна света и вике. Сељаци су сви обучени у готово црну чоху, имају велики вунени оковратник на врату, рукавице, ланце, велику кесу од коже *bulgaro*, цигару у зубима и лице на коме се огледа задовољство. Сељанке су накићене, накинђурене, с накитом, као богородице у шпањолским црквама. Кад сврше своје послове, разилазе се по кафанама и дућанима, али не као наши сељаци, који се бојажљиво осврћу на све стране, са изразом као да траже допуштење да уђу, него лица и кретања света који зна да га свуда радо чекају и да му се клањају. У кафанама столови се покривају боцама бордо-а и рајнског вина; у дућанима послуга пада с ногу, скидајући робу. Сељанке су у њима примљене као кнегиње, и заиста троше кнежевски. Дешавају се, на пример, овакве сцене, које сам чуо да причају сведоци очевици. Неки трговац каже цену какве свилене хаљине некој госпођи из вароши. — „Сувише скупа“, одговара госпођа. — „Узећу је ја“, — вели сељанка, која стоји поред ње, и узима је. Друга сељанка одлази да купи гласовир. Трговац јој показује један који кошта хиљаду динара. — „Немате ли их скупљих?“ — пита она; — „гласовире од

хиљаду динара имају и моје пријатељице". — Муж и жена пролазе испред излога продавца гравира, виде леп пејзаж израђен масном бојом, са златним оквиром, зауставе се, открију на њему неку далеку сличност са својом кућом и својим имањем; жена вели: — „Да га узмемо?“ — муж одговара: — „Узмимо га!“ — Улазе у радњу, ставе на тезгу трпста форината једну на другу, и однесу слику. Кад покупују све што су хтели, одлазе, да виде музеје; улазе у кафане, да читају новине, или шетају кроз варош, посматрајући тужна изгледа сав онај народ од трговаца, чиновника, професора, официра, сопственика, којима у другим земљама завиде они који обрађују земљу, а који њима изгледају јадни људи. Ко не би познавао прилике, помислио би, видећи овај призор, да је запао у земљу у којој је велика друштвена револуција сасвим изненада пренела богатство из палата у колибе, и да су нови богаташи дошли са села у варош, да се подсмевају осиротелој господи. Али је најлепше у вече, кад се враћају на своје мајуре и у своја села. Тада се на свима сеоским друмовима виде она чудновата кола како веома нагло јуре, трудећи се да једна прођу друга; саме жене подбадају коње, да оне победе у утакмици; победиоци пуцају бичем у знак тријумфа; ваздухом одјекују смех и песме, док весели вихор не ишчезне у бескрајном зеленилу поља, праћен последњом светлошћу сунца које залази.

ИЗ ГРОНИНГА У АРНХЕМ

У Гронингу окретох леђа Северном Мору, лице Немачкој, срце Италији и отпочех свој пут повратка, прелазећи брзо три холандске покрајине, Дрент, Овер-Исел и Гелдрију, које се пружају око цијдерског залива, између покрајина Фризије и Утрехта, — део Холандске који би, кад би се прелазио мало по мало, постао најзад досадан ономе ко не путује с љубопитством агронома или природњака; али који, кад се узгред види, оставља неизгладан утисак у онога ко има осећања за природу. За све време путовања небо је било као што је требало за изглед околине: сиво и једнолико; а ја сам био готово непрестано са̂м. И тако сам, ћутећи, уживао сву тужну лепоту призора.

Излазећи из гронинške покрајине, улази се у дрентску и опажа се изненадна промена у изгледу краја. С једне и с друге стране пружају се у недоглед неизмерна поља, покривена вресом, на којима се не виде ни путови, ни куће, ни поточићи, ни ограде, нити икакав знак живота или

рада. Неколико жбунова од малих храстова, за које се мисли да су остаци старих шума, једина су вегетација која се диже изнад вреса; јаребице, зечеви и тетреби једине су животиње које изазивају у путника осећање живота. Кад човек мисли да је на крају пустаре, пустара опет почиње; за драчем долази опет драч, за самоћом самоћа. На овој тужној равници виде се овде онде брежуљци, за које једни мисле да су их подигли Келти, други, опет, да су их подигли Германци, у којима су, откопавањем, нађени судови од земље, тестере, чекићи, сагореле кости, врхови од стрела, камење за млевење жита, прстенови за које се мисли да су служили као новци. Осим ових брежуљака нађене су и чувају се још и сада неизмерне масе црвеног гранита стављене на гомилу и размештене у таквом облику, који показује као да су хтели да направе споменик, олтар и гроб; али без натписа, голе, усамљене, као огромни аеролити пали у сред пустиње. У земљи се зову хунски гробови; традиција их приписује Атилиним четама, народ вели да их је у Холандску донела веома стара раса гиганата, геолог мисли да су дошли из Норвешке на кори од препотопског леда, историчар се губи у празним претпоставкама. Све је тајанствено давнашње у овој чудноватој покрајини. Овде се налазе обичаји примитивне Германије, обделавање у заједници на *esschen*, груба труба која позива сељаке на рад, куће које су описали римски историци, и на овом старом свету вечита тајна неизмерног ћутања,

„. . . . . . . ove per poco
Il cor non si spaura.“

Идући напред, почињу се опажати баре, блатишта, зоне тресетног земљишта, испресецани каналима црнкасте воде, јарци, дугачки и дубоки као шанчеви, гомиле земље смолине боје, по која велика барка, по које људско лице. То су тресетна поља, чије само име буди у свести хиљаду слика фантастичних догађаја: лагани и огромни пожари земље; ливаде које плове са својим становницима и својим животињама на води давнашњих језера; шуме које лутају заливима; поља одвојена од континента, која разносе морске буре; огромни облаци дима које северни ветар носи, са запаљеног тресетног земљишта Дренте, до половине Европе, до Париза, у Швајцарску, на Дунав. Тресет, жива земља, као што је зове холандски сељак, главно је богатство Дренте и од главних богатстава Холандске. Ни једна земља није њим богатија и не извлачи из њега већу корист. Он даје посла хиљадама руку; готово цело холандско становништво гори га на своме огњишту; служи за хиљаду употреба: са земљом, да учврсти кућне темеље; с прахом, да оплоди земљу; са чађи, за чишћење метала; као дим, за усољавање харпнага. На води Ва̂ла, Лека, Маса, каналима Фризије и Гронинга, Цијдер-језера, — свуда круже бродови натоварени овим народним горивом. Кад се из тресетног земљишта тресет исцрпе, оно се преобраћа у ливаде, баште, плодне оазе. Асен, главна варош Дренте, је центар свега овог рада претварања. Велики канал, у који се стичу сви мали канали тресетног земљишта, пружа се кроз готово целу Дренту од Асена до вароши Менела. На свима странама се ради на исушивању земљишта. Ста-

новииштво покрајине, које је на крају прошлог века бројало нешто мало више од тридесет хиљада становника, готово се утростручило.

Тек што се пређе Мепел, улази се у област Овер-Исел, која, за неко време, представља исти изглед Дренте: драч за драчем, тресетно земљиште, самоћа; и мало доцније долази се у једно од најчудноватијих села које људска свест може да замисли. То је ред грубих кућа, с фасадама од дрвета и с крововима од стрњике, које се нижу једна за другом, на извесном одстојању једна од друге, у дужину више од осам километара: свака кућа лежи на уском језику земље, који се продужује иза ње докле око допире, и окружена је јарком пуним барских биљака, на чијој се ивици дижу групе јова, топола и врба. Становници су овога села, које је подељено у два дела, звана Раувен и Стафорап, потомци двеју давнашњих фризијских колонија, који су религиозно сачували ношњу, обичаје, земљорадничка предања својих отаца, и угодно живе од земљорадње и од неке своје нарочите мале индустрије. У овом чудноватом селу нема кафана, нема камина, јер их преци нису употребљавали; нема улица, јер су куће подигнуте у једном једином низу; нема ничега сличног другим селима. Становници су сви строги калвинисти, умерени, веома радни. Људи сами себи плету чарапе, на доколици, коју им оставља зељорадња, и толико мрзе беспосличење, да сами општински одборници, кад имају да се састану у седницу, доносе са собом игле и плетиво, да не би седели скрштених руку за време претресања. Општина има шест хиљада хектара земљишта, подељених у девет стотина ко-

мада, дугих од прилике пет хиљада и широких двадесет до тридесет метара. Готово сви становници су сопственици, знају читати и писати, имају коња и десетину крава, не удаљују се никада из своје колоније, жене се где су рођени, проводе живот на истом комаду земље и затварају очи под истим кровом, под којим су живели и умрли дедови њихових дедова.

Што се дубље улази у Овер-Исел, поље мења изглед. Близу Зволе, вароши у којој се родио сликар Тербурх, главне вароши области, с нешто више од двадесет хиљада становника, близу које је живео, у малом манастиру брега свете Агније, седамдесет и четири године и умро Тома Кемпис, о коме се мисли да је творац *Имитације Исуса Христа*, виде се веома лепе улице, опшивене брезама, буквама, тополама, храстовима, на којима се пријатно одмарају очи, после голог и тужног земљишта, којим се дотле ишло. На све стране нестаје драча, дижу се зелени жбунови, пружају се ливаде, избијају нови садови, помаљају се куће. виде се растурена стада, продужују се нови канали, који се, излазећи из тресетног земљишта, уливају у велики канал, звани Дедемсва̂рт. Овај канал је животна артерија Овер-Исела, која је претворила ону очајну земљу у напредну област, где вредно становништво ради с веселошћу победничке војске, и сиромах налази посла, радник стиче својину, сопственик богатство, а сви наду на бољу будућност. Одавде пут, граничећи Исел, улази у Саланд, — Сала старих народа, у којој су живели Франко-Салијци, пре но што су стигли на југ, да освоје Галију, и где је био састављен са-

лијски закон (у Салехајму и у Виндохајму, који још постоје под именима Сал и Виндесхајм): где још живе традиције и земљораднички уговори из оних далеких времена. И најзад се додирује Девентер, последња варош Овер-Исела, варош Јакова Гроновија, тепиха и медених колача, у којој се чува, на згради јавног мерења, котао у коме су кувани они који су ковали лажан новац, варош која се горди блискошћу замка Ло, омиљеног обиталишта холандских краљева. Кад се пређе Девентер, улази се у Гелдрију.

Овде се призор мења. Пролази се дуж земљишта на коме су становали стари Саксонци. Велув, песковит крај, који се пружа између Рајне, Исела и Цидер-језера, где има само мало села; изгубљених усред пространих пустара, таласастих као море кад њиме бура влада. Докле око допире виде се само голи брежуљци, најудаљенији увијени у плаветникасту маглу, други, делом покривени тамним бојама дивље вегетације, делом беличасти од живог песка, који ветар наноси на површину земљишта. Не виде се ни дрвета ни куће: све је усамљено, голо, тужно, као у каквој татарској степи; а тишину ове самоће, која улива страх, прекида само шевино певање и зујање пчела. Па ипак, у некојим деловима овога краја, Холанђани су, својом трпељивом храброшћу и по цену безбројних напора, успели да подигну бор, букву, храст; да образују лепе паркове, да створе читаве шуме, да покрију корисним биљкама, за непуних тридесет година, више од десет хиљада хектара земљишта; да створе настањена и напредна села онде где није било ни дрвета, ни камена, ни воде.

и где су први земљорадници морали живети у јазбинама ископаним у земљи и покривеним хумовима.

Пут пролази поред вароши Цутфена и за мало се стиже у Арихем, главну варош Гелдрије, славну и питому варош, која лежи на десној обали Рајне, у пределу покривеном брежуљцима, по којима је добио име холандске Швајцарске, и у коме живи народ који ужива глас да је најпоетичнији народ Холандске, према пословици која за њ вели: „велики храброшћу, сиромах имањем, с мачем у руци, ето мога грба". Али баш због ове своје чудноватости немају ни земља ни народ ничега необичног за странца с јевропског југа, који је дошао у Холандску да види Холандску; и зато сви путници пролазе овуда брзо и мало говоре о њој. Исто се може рећи и о Лимбурху и северном Брабанту, једним двема областима Холандске, за које ми се учинило да није потребно да их видим. И зато, кад видех варош Арихем, кретох се за Келн. Небо је било облачно и ниско више но што је икако било целога тога дана, и ја, и ако сам се у дну срца радовао што се враћам у Италију, осећах тежину овога тужног времена, и, наслоњен на врата од вагона, нетремице посматрах поље, више са изгледом онога ко одлази из своје него ли онога ко оставља туђу земљу. Стигох, готово и не приметивши, на немачку границу, замишљен због напора, сумње, обесхрабрења, с којима ми је предстајало борити се много месеца у каквом кутићу своје собице, док напишем ове бледе странице; и тек кад ми један путник рече да смо близу границе, тргох се и видех да сам још у Холанд-

ској. Пређох очима преко поља, и још једном видех једну ветрењачу. Већ земљиште, вегетација, облик кућа, језик мојих сапутника, нису више били холандски. Зато се окретох оној ветрењачи као последњој слици Холандске, и посматрах је са оним истим љубопитством, с којим сам посматрао прву, годину дана раније, на обалама Схелде. Пошто сам је посматрао нешто мало, учини ми се да видим да се нешто с њом креће у међупростору њених великих крила; срце ми јаче закуца, погледах опет, и видех заиста заставице с лађа, лише дуж канала, фасаде са степенима, прозоре са цвећем, сребрне шлемове, модро море, дуне, рибаре у Схевенингену, Рембранта, Виљема од Оранжа, Ерасма, Баренца, моје пријатеље, све најлепше и најотменије слике оне славне, скромне и озбиљне земље; и, као да их заиста видим, управих очи тамо, са осећањем нежности и поштовања, док ми се не указа ветрењача, као црн крст кроз маглу која је покривала поље; а када нестаде и те сенке, осетих се као човек који, одлазећи на пут с кога се неће вратити, види како се губи лик последњега пријатеља који га је поздрављао са обале.

КРАЈ